

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО

ПЕНСІЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

Монографія

*До 95-річчя створення
Національної академії наук
України*

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2013

ББК 349.3
УДК Х627.6
П25

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 4 від 28 березня 2013 р.)*

Відповідальні редактори:

Н. М. Хуторян, доктор юридичних наук,
Я. В. Сімутіна, кандидат юридичних наук

Рецензенти:

М. І. Іншин, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

С. В. Вишновецька, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права і процесу Національного авіаційного університету

Пенсійні правовідносини в Україні : монографія / Н. М. Хуторян, Я. В. Сімутіна, П25 М. П. Стадник, А. А. Ширант, М. М. Шумило ; відп. ред. Н. М. Хуторян, Я. В. Сімутіна. — К. : Вид-во «Юридична думка», 2013. — 276 с.

ISBN 978-617-665-010-2

У монографії визначено поняття пенсійних правовідносин та дано їх класифікацію, зроблено висновок про виділення макро- та мікросистем пенсійних правовідносин у пенсійному забезпеченні, досліджено сторони пенсійних правовідносин, сформульовано поняття пенсії як матеріального об'єкта пенсійних правовідносин у солідарній системі, досліджено юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин. Значну увагу приділено змісту пенсійних правовідносин, тобто суб'єктивним правам та обов'язкам сторін, а також правам і обов'язкам суб'єктів пенсійного забезпечення, які закріплені в об'єктивному праві та визначають межі суб'єктивних прав та обов'язків сторін пенсійних правовідносин; сформульовано пропозиції щодо перспектив розвитку законодавства, що регулює пенсійні відносини в Україні, визначено тенденції розвитку законодавства з пенсійного забезпечення та соціальна потреба його кодифікації.

Встановлено, що значний вплив на виникнення, зміну соціальної політики загалом та пенсійного забезпечення зокрема, що безпосередньо відображалось та відображається на правовому регулюванні пенсійних відносин, мають демографічні процеси, які відбуваються у суспільстві.

Враховуючи той факт, що правова природа пенсійних правовідносин у солідарній системі визначається імперативним методом правового регулювання, зроблено висновок про публічно-правову належність цих правовідносин.

Сформульовано пропозиції щодо удосконалення категоріального апарату з пенсійного забезпечення, чинного пенсійного законодавства та практики його застосування.

Розрахована на юристів — наукових і практичних працівників, студентів, аспірантів, широке коло читачів.

ББК 349.3
УДК Х627.6

© Н. М. Хуторян, Я. В. Сімутіна, М. П. Стадник,
А. А. Ширант, М. М. Шумило, 2013
© Видавництво «Юридична думка», 2013

ISBN 978-617-665-010-2

Передмова

В Україні продовжується реформа законодавства з пенсійного забезпечення. Прийнято низку нових законів, зокрема «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення». Нові закони далекі від досконалості, оскільки не виконують того основного завдання, яке покладалося на пенсійну реформу, — забезпечити гідне життя непрацездатних осіб. Практичне застосування цих законів призвело до різкої диспропорції в пенсійному забезпеченні осіб, які вийшли на пенсію до введення в дію цих законів, і осіб, які виходять на пенсію зараз.

Деякою мірою ліквідувати ці недоліки мав прийнятий новий Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. Проте, на жаль, правове регулювання пенсійного забезпечення не покращилось, а для багатьох категорій пенсіонерів суттєво погіршилось.

Багато питань у сфері пенсійного забезпечення взагалі залишилося поза межами правового регулювання. Потребують свого пересмислення і теоретичні надбання юридичної науки в галузі права соціального забезпечення, зокрема слід удосконалити категоріальний апарат, вироблений як науковцями, так і законодавцем, оскільки такі поняття, як «пенсійні правовідносини», «пенсія», «утримання» та ін. засновані на старих концепціях, без урахування реальних ринкових відносин.

У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження пенсійних правовідносин в Україні.

Метою цього монографічного видання є розвиток теорії пенсійних правовідносин у галузі соціального забезпечення та удосконалення правового регулювання пенсійного забезпечення в Україні.

У монографії визначено принципи правового регулювання пенсійних відносин, розкрито поняття пенсійних правовідносин та

Пенсійні правовідносини в Україні

дано їх класифікацію, зроблено висновок про виділення макро- та мікросистем пенсійних правовідносин у пенсійному забезпеченні, досліджено сторони пенсійних правовідносин, сформульовано поняття пенсії як матеріального об'єкта пенсійних правовідносин у солідарній системі, досліджено юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин. Значну увагу приділено змісту пенсійних правовідносин, тобто суб'єктивним правам та обов'язкам сторін, а також правам і обов'язкам суб'єктів пенсійного забезпечення, які закріплені в об'єктивному праві та визначають межі суб'єктивних прав та обов'язків сторін пенсійних правовідносин; сформульовано пропозиції щодо перспектив розвитку законодавства, що регулює пенсійні відносини в Україні, визначено тенденції розвитку законодавства з пенсійного забезпечення та соціальна потреба його кодифікації.

Встановлено, що значний вплив на виникнення, зміну соціальної політики загалом та пенсійного забезпечення зокрема, що безпосередньо відображалось та відображається на правовому регулюванні пенсійних відносин, мають демографічні процеси, які відбуваються у суспільстві.

Враховуючи той факт, що правова природа пенсійних правовідносин у солідарній системі визначається імперативним методом правового регулювання, зроблено висновок про публічно-правову належність цих правовідносин.

Розроблено пропозиції щодо удосконалення категоріального апарату з пенсійного забезпечення та пропозиції щодо удосконалення чинного пенсійного законодавства та практики його застосування.

Монографію підготували: передмову та розділ 7 — доктор юридичних наук Н. М. Хуторян, розділ 2 — кандидат юридичних наук А. А. Ширант, розділи 1, 3 — кандидат юридичних наук М. М. Шумило, розділ 5 — кандидат юридичних наук М. П. Стадник, розділи 4, 6 — кандидат юридичних наук Я. В. Сімутіна.

Розділ 1

Сутність, генеза та поняття пенсійних правовідносин

Теорія права соціального забезпечення дедалі частіше стає предметом наукового дослідження, а її здобутки сприяють процесу формування загальної частини цієї важливої та складної галузі права. Особливість та складність наукових досліджень теорії права соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема полягає ще й у тому, що вони знаходяться на перехресті публічного та приватного права, є предметом наукових пошуків фахівців з цивільного, адміністративного, фінансового права. Цьому сприяє кілька факторів, насамперед це значущість цієї галузі права для суспільства та держави, а також перманентне реформування соціальної сфери, яке прямо впливає як на макроекономічні, так і мікроекономічні показники держави. Соціально-забезпечувальне законодавство є одним із найбільш динамічних. Безумовно, реформування соціальної сфери не може обмежуватися одноразовими змінами, це тривалий процес і соціальні реформи, як правило, тривають не один рік. Варто також зазначити, що ст. 1 Конституції¹ чітко визначила внутрішній курс України у напрямі побудови соціальної держави. Очевидно, що говорити про соціальну державу в умовах соціальної незахищеності громадян не можна, а отже, і органи державної влади, і громадянське суспільство, і наукова громадськість повинні сприяти та долучатися до забезпечення соціального добробуту громадян. Варто також враховувати загальносвітові тенденції в соціальній сфері. Держава відходить від патерналізму, що трактується

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

як матеріальне забезпечення всіх без винятку громадян, які перебувають у скруті, у формі прямих виплат з державного бюджету. В умовах неопатерналістичної держави соціальна функція здійснюється шляхом більш широкого застосування різноманітних методів реалізації, що дозволяє говорити про активізацію її в деяких аспектах. Вона покликана максимально стимулювати трудову активність працездатних громадян, а при забезпеченні пенсіонерів і безробітних субсидіарно вирішувати ці проблеми як державою, так і недержавними громадськими структурами¹.

На ці проблеми вказується і в Національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави», де йдеться про те, що тривалий період радянської історії вплинув на формування ціннісних орієнтацій населення. За цей час сформувався певний тип свідомості, характерними рисами якого є значні патерналістські настанови, великі сподівання населення не на власні сили, а на допомогу з боку держави, звичка отримувати безоплатні соціальні послуги (нехай навіть неякісні, але цілком доступні), і водночас — слабка (здебільшого формальна) особиста участь у прийнятті рішень, низька підприємницька активність. Серед основних причин, що перешкоджають ефективному соціальному (пенсійному) розвитку, можна назвати: відсутність збалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками; неспроможність національної економіки повністю забезпечити всі зобов'язання держави; висока питома вага пенсійних виплат у державних видатках та у ВВП внаслідок високого рівня старіння населення; можливість дострокового набуття пенсійного права; низький рівень довіри до влади з боку населення, який сформувався через непослідовність політики різних урядів².

Пенсійне забезпечення, як елемент соціальної політики України, перебуває в авангарді соціальних реформ. Їх нагальність, складність та суперечливість є природними умовами правової, економічної, суспільно-політичної дискусії. Говорячи про реформування пенсій-

¹ Родионова О. В. Соціальна функція сучасного государства : монографія / Родионова О. В. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 222.

² Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — С. 289–290.

ного законодавства, не можна оминати увагою також діалектику теорії пенсійного забезпечення. Очевидно, що у створенні ефективного та справедливого пенсійного законодавства не останнє місце займають досягнення теорії пенсійного забезпечення загалом, а також теорії пенсійних правовідносин зокрема.

Щодо вищевикладеного можна провести аналогію із думкою Р. І. Іванової, яка, свого часу обґрунтовуючи актуальність дослідження правовідносин з соціального забезпечення, зазначила, що такі наукові пошуки дозволяють показати ефективно чи неефективно працює правова система соціального забезпечення, чи досягаються цілі правового регулювання і що слід зробити для більш якісного, повного і доступного задоволення потреб людей, кращої охорони інтересів держави за допомогою права у цій сфері¹.

Перш ніж розпочати аналіз конкретних пенсійних правовідносин слід на основі наявних результатів наукових досліджень у сфері права, економіки, соціології, філософії тощо визначитися із сутністю, генезою та поняттям пенсійних правовідносин. Очевидно, що недостатньо обмежитися визначенням дефініції, адже слід окреслити та дати характеристику пенсійним правовідносинам усебічно. Вважаємо за необхідне показати сутність пенсійних правовідносин загалом, сутність пенсії, яка їх визначає, зокрема.

Основним завданням аналізу поняття правовідносин є як його сутність, так і форма — безпосереднє визначення. Як слушно зазначала Р. О. Халфіна, дискусії щодо питання про поняття правовідносин мають іноді термінологічний характер, а інколи є результатом різноманітних методологічних позицій окремих досліджень². Вважаємо, що, визначаючи пенсійні правовідносини, слід враховувати як термінологічні особливості, так і різні методологічні підходи.

Окремо варто наголосити на тому, що правовідносини не існують самі по собі, вони тісно пов'язані з нормою права та юридичним фактом, про що йтиметься нижче. Як слушно зазначає М. І. Поліщук,

¹ *Іванова Р. И.* Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (правовой аспект) : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Р. И. Иванова. — М., 1987. — С. 37–38.

² *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении / Халфина Р. О. — М. : Юрид. лит., 1974. — С.10.

Пенсійні правовідносини в Україні

нормативно-фактична підстава виникнення правових відносин має у своїй основі норму права як об'єктивний стан; юридичний факт — як об'єктивно-суб'єктивний стан, у структурі якого домінує суб'єктивне начало. Автор продовжує, що при визначенні змісту теоретичної моделі взаємозв'язку норми права, правових відносин і юридичного факту варто враховувати її комплексний характер, що відображає взаємозв'язок різноманітних процесів і явищ: загальних цілей і задач правового впливу; правової політики держави на певному етапі його розвитку; функцій держави; рівня розвитку громадянського суспільства; правової культури¹. Отже, як бачимо, правовідносини — це складна, комплексна, багатогранна правова категорія, для всебічного дослідження якої слід виходити за межі правового регулювання, оскільки якість та форма правовідносин залежить від зовнішніх факторів, що перебувають за межами права, проте в межах суспільного розвитку.

Враховуючи той факт, що в праві соціального забезпечення використовується два терміни: «правовідносини в пенсійному забезпеченні» та «пенсійні правовідносини», очевидно є необхідність розмежувати ці поняття, оскільки їх співвідношення не є тотожним. Перші спроби розмежування понять «правовідносини в пенсійному забезпеченні» та «пенсійні правовідносини» були зроблені на рівні наукової дискусії ще у 70–80-х роках ХХ ст. У тогочасній науковій юридичній літературі можна було зустріти обґрунтовані думки щодо існування поряд з пенсійними інших: «передпенсійних» — О. Д. Зайкін²; процедурних і процесуальних — В. К. Субботенко³, Т. М. Кузьміна⁴, В. А. Тарасова⁵; процедурні або опосередковані —

¹ *Полищук Н. И.* Эволюция и состояние теоретической модели взаимодействия нормы права, правоотношения и юридического факта : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.01; 12.00.08 / Н. И. Полищук. — М., 2008. — С. 10.

² *Зайкин А. Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению: монография / Зайкин А. Д. — М.: Изд-во МГУ, 1974. — С. 48.

³ *Субботенко В. К.* Процедурные правоотношения в социальном обеспечении / Субботенко В. К. — Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1980. — С. 10.

⁴ *Кузьмина Т. М.* Советское право социального обеспечения / Кузьмина Т. М. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. — С. 107.

⁵ *Тарасова В. А.* Процедурные правоотношения / В. А. Тарасова // Советское право социального обеспечения : учеб. пособие / под ред. Зайкина А. Д. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — С. 111–117.

Р. І. Іванова¹; супроводжуючі — В. С. Андрєєв²; процесуальні — Я. М. Фогель³. Пізніше ці ідеї та класифікації набули подальшого розвитку в працях інших учених. І якщо тоді вони сприймалися як новаторські, то нині ці ідеї стали вже класичними і увійшли до підручників з права соціального забезпечення. Розпад Радянського Союзу, зміна підходів до управління економікою змусила законодавця по-новому підходити до правового регулювання соціальної сфери загалом та пенсійного забезпечення зокрема. Розпочався процес модернізації правового регулювання пенсійного забезпечення за західним зразком з урахуванням попереднього досвіду. Переломним моментом було прийняття основних пенсійних законів, які стали фундаментом сучасної пенсійної системи України. Йдеться насамперед про те, що пенсійне забезпечення перейшло від аліментарних до соціально-страхових засад функціонування. До прийняття законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»⁴ від 9 липня 2003 р. № 1058 та «Про недержавне пенсійне забезпечення»⁵ від 9 липня 2003 р. № 1057 щодо правового регулювання зазвичай використовувався термін «пенсійні правовідносини», що включав: пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника і за вислугу років та був збірним поняттям.

Найбільшого поштовху для розмежування «пенсійних правовідносин» від «правовідносин у пенсійному забезпеченні» дало запровадження системи соціального (пенсійного) страхування, виникнення договорів у пенсійному забезпеченні. За таких умов стало

¹ *Іванова Р. И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР : монография / Иванова Р. И. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — С. 69–72.

² *Андреев В. С.* Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы / В. С. Андреев. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 111–119.

³ *Фогель Я. М.* Процессуальные отношения в сфере социального обеспечения / Я. М. Фогель // Советское право социального обеспечения : учеб. пособ. / под ред. П. М. Маргиева. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 78–82.

⁴ Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

⁵ Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 № 1057 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>

Пенсійні правовідносини в Україні

очевидним, що зміст цих понять різний і потребує чіткого та однозначного розмежування.

Існує декілька класифікацій правовідносин у пенсійному забезпеченні. Найбільш вдалою, на нашу думку, є класифікація їх за змістом:

1) *пенсійно-страхові*, йдеться про загальнообов'язкове державне та добровільне недержавне пенсійне страхування;

2) *процедурні*, що спрямовані на реалізацію особою права на пенсійне забезпечення;

3) *пенсійно-забезпечувальні*, тобто безпосереднє отримання пенсійної виплати, власне пенсійні правовідносини;

4) *процесуальні*, що спрямовані на захист порушеного права особи на пенсійне забезпечення.

Крім змісту, в основу цієї класифікації покладено також хронологічний принцип виникнення, зміни та припинення правовідносин. Отже, базовими, фундаментальними залишаються пенсійно-забезпечувальні (пенсійні) правовідносини, проте в хронологічному порядку вони не є первинними, а є каталізатором для виникнення інших правовідносин. Для їх виникнення насамперед має здійснюватися сплата пенсійно-страхових внесків на засадах обов'язковості або добровільності залежно від рівня пенсійної системи. Наступним етапом є процедурні правовідносини, що сприяють оформленню пенсії. Третім етапом є, власне, отримання пенсії або, іншими словами, виникнення пенсійно-забезпечувальних (пенсійних) правовідносин. У разі порушення права на отримання пенсії, яке може відбутися на будь-якому етапі (страхування, оформлення, отримання пенсії) виникають процесуальні правовідносини, які є факультативними і можуть не виникати, проте одночасно виконують превентивну та охоронну функцію у пенсійному забезпеченні. Йдеться про те, що будь-яка норма права гарантована силою державного примусу і пенсійні норми не є винятком. Порушення пенсійного законодавства призводить до юридичної відповідальності.

Окремо варто зазначити, що правовідносини у пенсійному забезпеченні не регулюються єдиним правовим методом, а отже, можуть мати різну галузеву належність, що із виникненням комплексних галузей права вже стає звичним для сучасної системи права. Більш

детально це питання буде розкрито під час характеристики системи пенсійних правовідносин.

Не вдаючись до деталей, варто зазначити, що проведене реформування пенсійного законодавства не тільки змінило суть пенсійного забезпечення, але і його форму. Пенсійна система стала трирівневою, складнішою та досконалішою, ніж однорівнева. Очевидно, що зі зміною останньої збільшилася кількість правовідносин, що в ній функціонують. Нині можна стверджувати, що в пенсійному забезпеченні склалася власна, довершена система правовідносин, що покликана реалізовувати конституційне право людини на пенсію. Остання, як уже зазначалося, складається із: пенсійно-страхових, процедурних, пенсійно-забезпечувальних та процесуальних правовідносин.

Слід зазначити, що предметом цього дослідження є саме пенсійні правовідносини, або пенсійно-забезпечувальні відносини, у солідарній пенсійній системі України.

Очевидно, що дослідження правовідносин тільки з галузевої, прикладної позиції буде неповним, тому вважаємо за необхідне зупинитися на окремих загальнотеоретичних аспектах правовідносин.

А. М. Васильєв зазначав, що правова абстракція «правовідносин» — одна із найбільш глибоких і складних абстракцій, що характеризує правову форму суспільного життя¹. А. П. Дудін, у свою чергу, вказував, що категорія правовідносин — найцінніший здобуток правової науки. Вона має принципове, методологічне значення. Це єдина категорія, яка стисло відображає всі відомі науці суттєві зв'язки права з дійсним життям, з суспільними відносинами, а значить і з закономірностями його виникнення та розвитку².

Варто погодитися з думкою А. Ф. Крижановського, який наголошує на тому, що правові відносини виникають на «перетині» суспільних відносин і права, набувають правового характеру, але не

¹ *Васильєв А. М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / Васильев А. М. — М. : Юрид. лит., 1976. — С. 175.

² *Дудин А. П.* Диалектика правоотношения / Дудин А. П. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та. — 1983. — С. 117.

Пенсійні правовідносини в Україні

втрачають при цьому свого первинного фактичного змісту — економічного, політичного, майнового, сімейного та ін.¹

Враховуючи складний характер пенсійних правовідносин, розглянемо їх через призму трьох структур, визначених Ю. І. Гревцовим під час дослідження теоретичних основ правовідносин, йдеться про генетичну, формальну та функціональну структури².

Генетичну структуру вчений характеризує через зв'язок між правовідносинами та його соціальними передумовами (в юридичній літературі цей зв'язок зазвичай трактується як зв'язок між правовими відносинами та видом фактичних суспільних відносин, які набули форми правових). Ця структура відображає вимоги індивідів та їх організацій на визнання вимог і здійснення визначених інтересів як правових. Оскільки в числі останніх найважливішими є вимога на діяльність, то генетична структура насамперед відображає характер (особливості) юридичного закріплення дії чи взаємодії.

Формальна структура — це спосіб (порядок) зв'язку між елементами, що складають форму правових відносин, тобто між суб'єктивним правом та юридичним обов'язком. Аналізу такої структури можуть сприяти відмінності внутрішньої та зовнішньої форми юридичних відносин.

Функціональна структура — це результат динаміки реалізації правових відносин, їх діалектичного розвитку, в процесі якого взаємодіючі суб'єкти використовують правоздатність, що передбачена загальною нормою об'єктивного права. Основними зв'язками є ті, що виникають між реально взаємодіючими суб'єктами правових відносин, які мають необхідні юридичні якості та реалізують визначені цілі шляхом використання повноважень і виконання юридичних обов'язків.

Отже, якщо цю загальнотеоретичну конструкцію розглядати через призму пенсійних правовідносин, то найбільш складною видається саме генетична структура. Це зумовлене тим, що «життя» пенсійним правовідносинам дає закон. Йдеться про те, що пенсійні

¹ *Крыжановский А. Ф.* Правовые отношения в контексте теории современного правопорядка / А. Ф. Крыжановский // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — 2011. — Вип. 1. — С. 6–10.

² *Гревцов Ю. И.* Проблемы теории правового отношения / Гревцов Ю. И. — Л. : Изд-во ЛГУ. — 1981. — С. 81–82.

правовідносини ніколи не існували поза межами правової форми. Не існувало суспільних пенсійних відносин або відносин, які були б ідентичними пенсійним, без правового визначення у тому вигляді, який вони мають нині, хоча існувала низка передумов, про що йтиметься нижче.

Визначення правовідносин як регульованих правом суспільних відносин, якщо суспільні відносини розуміти не з позиції тих, що виникають між людьми взагалі, а з позиції їх існування поза межами права, може бути застосоване тільки щодо приватноправових відносин. Коли ж йдеться про пенсійні, які без усіляких сумнівів є частиною публічного права, то їх основою є закон. Яскравим прикладом, для порівняння, можуть бути відносини купівлі-продажу — суспільні відносини, які завжди існували й існуватимуть. У певний момент розвитку суспільства держава для гарантування та непорушності інтересів сторін цих відносин надає їм правової форми і вони стають правовідносинами. Умовно кажучи, якщо завтра держава скасує правові норми, що регулюють відносини купівлі-продажу, то вони не перестануть існувати. Кардинально протилежною є ситуація із пенсійними відносинами. Держава їх санкціонувала, оскільки суспільство в процесі свого розвитку, у силу об'єктивних обставин дійшло висновку, що особи, які частково чи повністю втратили працездатність, не перестають бути членами суспільства, і комплекс їхніх прав та свобод не звужується, а отже, слід було запровадити такий правовий механізм, який дозволяв би їм безперешкодно реалізовувати права та свободи. Умовно, якщо завтра скасують правове регулювання обов'язкового пенсійного забезпечення, то і пенсійних правовідносин у солідарній системі не буде, вони зникнуть, оскільки не можуть існувати поза межами закону.

Якщо розвивати питання генетичної структури, то варто зазначити про місце в ній норми права. Конструкція: суспільні відносини — норма права — правовідносини — у такому разі не працює. У приватноправових відносинах джерелом правового регулювання є суспільні відносини, які потім врегульовуються нормою права, яка надає їм правової форми. Натомість у публічно-правових галузях цей принцип не завжди працює і пенсійне забезпечення не є винятком, адже їх джерелом є саме норма права, яка ці відносини створює

Пенсійні правовідносини в Україні

і одночасно регулює, передбачає алгоритм її застосування. Для законодавця важливо зрозуміти, що є джерелом правовідносин. Якщо джерелом правовідносин є суспільні відносини, то очевидна необхідність максимального застосування диспозитивного методу правового регулювання. Якщо ж джерелом правовідносин є норма права, то імперативний метод правового регулювання повинен домінувати. Історія українського права знає негативні приклади, коли держава намагалась ліквідувати, заборонити або імперативним методом врегулювати відносини, джерелом яких є суспільні відносини. Йдеться про період радянського права (відміна права власності, відмова від ринкової економіки тощо), наслідки такої політики загальновідомі. Але право є суспільним явищем і після розпаду СРСР відбувається процес повернення до властивих тій чи іншій галузі права методів правового регулювання. Цей процес може бути динамічним, а може тривати досить довго, що, на жаль, спостерігаємо в українському праві, але він є незворотнім.

Викладене вказує на те, що генетична структура притаманна тільки відносинам, урегульованим приватним правом. Це у жодному разі не применшує і не робить пенсійні правовідносини неповноцінними, а тільки вказує на їх публічно-правову природу і на багатогранність пенсійного законодавства, про що йтиметься в іншому розділі.

Щодо формальної структури, то для кращої характеристики Ю. І. Гревцов пропонує розглядати її через внутрішню та зовнішню форми юридичних відносин¹.

Під внутрішньою формою вчений розуміє правоздатність та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, тобто можливу та необхідну поведінку. Такий підхід показує, наскільки аналіз змісту правовідносин відповідає можливому та необхідному, що передбачено нормою об'єктивного права. З іншого боку, наскільки іманентно форма закріплює зміст з точки зору відображення формою намагань взаємодіючих сторін та правових норм. У кожному виді пенсійних правовідносин закон передбачає власну правоздатність — залежно від виду пенсійного забезпечення, загальна чи спеціальна правоздатність (пенсійний вік чи граничний вік або недосягнення повно-

¹ Гревцов Ю. И. Цит. праця. — С. 72–74.

ліття, спеціальний чи загальний страховий стаж, наявність інвалідності, втрата годувальника).

Під зовнішньою формою слід розуміти порядок (умови) здійснення певних дій у юридичній сфері, який, як правило, чітко регламентований правом. Тобто встановлення та оформлення юридичних фактів, що впливають на реалізацію права на той чи інший вид пенсії. Зовнішня форма безпосередньо співвідноситься з юридичним фактом. Правовідносини охороняються насамперед через зовнішню форму, оскільки порушення правової форми призводить до юридичних наслідків.

Окремо наголосимо на тому, що запропонована Ю. І. Гревцовим зовнішня форма юридичних відносин є не чим іншим, як процедурними відносинами з реалізації права на пенсію, про які вже йшлося вище, натомість сам автор називає їх процесуальними відносинами¹.

Співвідношення внутрішньої та зовнішньої форми правовідносин є важливим питанням як практичного, так і теоретичного характеру, особливо в законотворчій діяльності. Адже закріплення у законодавстві внутрішньої форми (прав та обов'язків), але не передбачення зовнішньої форми реалізації цих прав, може призвести до того, що права не зможуть бути реалізовані. Отже, норма права не набуде регулятивного характеру, а може набути ознак норми-декларації. Такі наслідки є вкрай негативними, оскільки тоді втрачається сенс існування права як регулятора відносин у суспільстві та державі. Самі по собі норми-декларації не мають негативного відтінку і як різновид юридичних норм існують у багатьох нормативно-правових актах, особливо конституційних. Але якщо розглядати їх через призму того, з якою метою було її закріплено, то очевидно, якщо норму задумували як норму-декларацію і з цією метою її закріплювали, то вона виконує свою функцію. Прикладом норми-декларації є окремі положення ст. 3 Конституції України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; ст. 46 — громадяни мають право на соціальний захист. Г. В. Мальцев такі норми-декларації іменує ще як ідеологічні. На думку вченого, з ідеологічної декларації, включе-

¹ Гревцов Ю. И. Цит. праця. — С. 74.

Пенсійні правовідносини в Україні

ної до тексту закону, не можна вивести конкретний визначений вчинок, отримати вичерпні вказівки, що і як слід робити в тій чи іншій ситуації. Для цього існують юридичні норми, які є узагальненим і типовим правилом поведінки, розрахованим на більш чи менш точно описану в законодавстві ситуацію. Мета декларації в законодавстві інша, вона полягає у намаганні дати загальну і обов'язкову норму для різних ситуацій, орієнтовну установку для певної сфери юридичного регулювання і для усієї юридичної практики загалом. Це норми, що виражають необхідне, а не суще: її призначення — брати участь разом з іншими нормами в регулюванні суспільних відносин, підштовхувати практику до стану, заявленого декларативною нормою¹. Натомість, якщо норму-декларацію закріплюють як норму—правило поведінки, а за відсутності зовнішньої юридичної форми реалізувати її не можна, то це вже вкрай негативне явище в праві. Відбувається дискредитація правового регулювання. На жаль, соціальне загалом та пенсійне законодавство зокрема має багато прикладів, коли норми—правила поведінки, *de jure* такими і залишилися, але *de facto* стали нормами-деклараціями, оскільки вони не виконуються. Прикладом може слугувати положення ст. 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» щодо виплати пенсії у разі виїзду за кордон, відповідно до якого під час перебування за кордоном пенсія виплачується в тому разі, якщо це передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Так, держава, всупереч конституційним гарантіям соціального захисту для всіх осіб, що мають право на отримання пенсії у старості, на законодавчому рівні позбавила цього права пенсіонерів у тих випадках, коли вони обрали постійним місцем проживання країну, з якою не укладено відповідного договору. Ця норма визнана неконституційною на підставі Рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 р. № 25-рп/2009². Конституційний Суд України вказав, що

¹ Мальцев Г. В. Социальные основания права / Мальцев Г. В. — М. : Норма, 2007. — С. 688.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень п. 2 ч. 1 ст. 49, другого речення ст. 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 07.10.2009 р.

реалізація конституційного права громадян на соціальний захист законодавчо поставлена в залежність від факту укладення Україною з відповідною державою міжнародного договору з питань пенсійного забезпечення. Оспорюваними положеннями Закону створено правову ситуацію, у якій громадяни, які працювали на території України, сплачували страхові внески і отримали право на пенсію, але обрали постійним місцем проживання державу, з якою Україна не уклала міжнародний договір щодо виплати громадянам України пенсій, зароблених в Україні, позбавлені можливості їх одержувати.

При цьому наголошується, що вказані положення Закону суперечать приписам Конституції України щодо неможливості скасування конституційних прав і свобод, рівності конституційних прав і свобод громадян незалежно від місця проживання, гарантування піклування та захисту громадянам України, які перебувають за її межами, права громадян на соціальний захист у старості. Відповідно до правової, соціальної природи пенсій право громадянина на одержання призначеної йому пенсії не може пов'язуватися з такою умовою, як постійне проживання в Україні; держава згідно з конституційними принципами зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія, — в Україні чи за її межами. Тому позитивним обов'язком держави є прийняття відповідного закону, який має визначати порядок та умови такої виплати пенсії громадянам, які виїжджають на постійне місце проживання за кордон.

Викладене демонструє кілька важливих аспектів. По-перше, норма-правило не сприяє реалізації права, а, навпаки, перешкоджає, іншими словами, норма—правило поведінки не конкретизує і не розкриває норму-декларацію, а суперечить їй, на що і вказав Конституційний Суд України. По-друге, можна говорити про те, що допоки законодавець не внесе відповідні зміни до законодавства щодо виплати пенсій особам, які проживають за кордоном, доти право на пенсію для цих людей залишатиметься тільки декларацією. Як наслідок — нехтування державою соціальними правами людини, що є неприйнятним. На нашу думку, положення закону щодо

Пенсійні правовідносини в Україні

позбавлення права на пенсійне забезпечення осіб, які постійно проживають за кордоном, мають бути скасовані, а пенсія таким особам має призначатися у загальному порядку, тобто з урахуванням вимог, що ставляться до пенсіонерів, які проживають в Україні.

Іншим резонансним та таким, що викликало бурхливу дискусію в наукових колах та серед громадськості, було Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012¹, яким встановлено, що соціальний захист державою осіб, які мають право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, охоплює комплекс заходів, які здійснює держава в межах її соціально-економічних можливостей. Також вказується, що такі заходи можуть бути зумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України. Зміна механізму нарахування соціальних виплат та допомоги повинна відбуватися відповідно до критеріїв пропорційності та справедливості та є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів власне зміст управана соціальний захист. Конституційний Суд України, передбачаючи судову практику з таких питань, зазначив, що нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, якими регулюються бюджетні відносини, зокрема питання соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, є складовою бюджетного законодавства відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України. Отже, суди загальної юрисдикції України під час вирішення справ щодо соціального захисту прав громадян повинні застосовувати нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, прийняті на підставі й на виконання Бюджетного кодексу України, інших законів України, в тому числі Закону про Державний бюджет України на поточний рік.

¹ *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень ст. 1, ч. 1, 2, 3 ст. 95, ч. 2 ст. 96, пп. 2, 3, 6 ст. 116, ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 129 Конституції України, п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України, п. 2 ч. 1 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 2. — С. 25–33.*

Протилежну позицію можна побачити в окремих думках суддів Конституційного Суду України. Так, суддя В. І. Шишкін, а також судді П. Б. Стецюк, Д. Д. Лилак, М. А. Маркуш, які виклали свої аргументи у окремій думці, сходяться на тому, що аналізоване рішення має деякі суперечності.

Так, в окремій думці судді В. І. Шишкіна зазначається, що, по-перше, такими «новаціями» спотворено концептуальне спрямування і суть приписів ст. 3 Конституції України щодо зобов'язань держави перед людиною як найвищої соціальної цінності. По-друге, таке твердження потребує як мінімум розкриття такої багатоаспектної тези, як «фінансові можливості» на міжгалузевому науковому рівні, а не лише правового аналізу, що, у свою чергу, зумовлює різноманітність у її трактуванні, у тому числі поза сферою права і повноваженнями Конституційного Суду України. По-третє, не менш критичні зауваження викликає п. 3 резолютивної частини Рішення та його мотивація. Таке тлумачення вносить розбалансування в сталу судову практику, яка з прийняттям у 1996 р. Конституції України ґрунтувалась на чіткому уявленні про верховенство конституційних приписів. Крім того, Конституційний Суд України фактично вивів статус Кабінету Міністрів України на рівень законодавчого органу, зобов'язавши суди загальної юрисдикції під час розгляду соціальних справ застосовувати безпосередньо положення підзаконних актів, незважаючи на закон¹.

Підбиваючи підсумок викладеному, бачимо, що нині Кабінет Міністрів України може своїми постановами перетворити будь-яку правову норму—правило поведінки у сфері соціального та пенсійного забезпечення в норму-декларацію.

Як приклад можна навести п. 3 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» від 22 грудня

¹ *Окрема* думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6, статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

Пенсійні правовідносини в Україні

2011 р. № 4282¹, яким встановлено, що у 2012 р. норми і положення статей 20, 21, 22, 23, 30, 31, 37, 39, 48, 50, 51, 52 та 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», статей 5 та 6 Закону України «Про соціальний захист дітей війни», статей 14, 22, 37 та 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», ст. 22 Закону України «Про міліцію», ст. 49 Закону України «Про прокуратуру», ст. 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, статей 12, 13, 14, 15 та 16 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», ст. 9 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку», ст. 20 Закону України «Про захист рослин», ст. 43 Гірничого закону України, статей 61, 62, 63 та 64 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», ст. 3 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України на 2012 р.

Така сама ситуація повторилася і з прийняттям Закону України «Про Державний бюджет на 2013 рік» від 6 грудня 2012 р. № 5515². Так, у п. 4 Прикінцевих положень встановлено, що у 2013 р. норми і положення статей 20, 21, 22, 23, 30, 31, 37, 39, 48, 50, 51, 52 та 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», статей 5 та 6 Закону України «Про соціальний захист дітей війни», статей 14, 22, 37 та 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», ст. 22 Закону України «Про міліцію», ст. 49 Закону України «Про прокуратуру»,

¹ Закон України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» від 22.12.2011 р. № 4282 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4282-17/page2>.

² Закон України «Про Державний бюджет на 2013 рік» від 06.12.2012 р. № 5515 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>

пунктів «ж» та «ї» ч. 1 ст. 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, статей 12, 13, 14, 15 та 16 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», ст. 9 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку», ст. 20 Закону України «Про захист рослин», ст. 43 Гірничого закону України, статей 61, 62, 63 та 64 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», ст. 3 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України на 2013 р.

Згідно зі структурною характеристикою, запропонованою Ю. І. Гревцовим, останньою є функціональна структура. Вчений акцентує на двох її аспектах: динаміці та зв'язках між суб'єктами. Динаміка — це невід'ємна характеристика правовідносин, оскільки вони є правом у дії. Саме завдяки динаміці правовідносини між суб'єктами виникають, змінюються, припиняються. Пенсійні правовідносини не є винятком, вони також перебувають у постійній динаміці.

Р. О. Халфіна вказувала, що з юридичного факту починається життя правової норми, яка реалізується у правовідносинах, перевіряється її реальність, дійсність. Юридичний факт — це у більшості випадків той акт поведінки, який за волею або поза волею особи приводить в дію механізм правового регулювання¹.

Суттєвою ознакою функціональної правової структури є зв'язки між суб'єктами, йдеться не просто про зв'язки, а про правові зв'язки, де кожному суб'єкту відведено його місце і передбачено алгоритм його діяльності, їх вчинків одного щодо іншого. Правові зв'язки є чіткою послідовністю дій уповноважених та зобов'язаних суб'єктів правовідносин. Враховуючи багатосуб'єктиний склад пенсійних правовідносин, можна говорити про цілу мережу, систему правових зв'язків між суб'єктами, які активізуються на різних стадіях реалізації права на пенсію. Правові зв'язки, які існують між

¹ Халфіна Р. О. Цит. праця. — С. 286.

суб'єктами, чітко визначені нормою права. Позитивним правом визначений шлях реалізації особою права. Крім того, закон надає усім суб'єктам права та обов'язки, що складають правовий зв'язок, який відображається у правовій взаємозалежності суб'єктів. Ідеальними та дієвими правовідносинами можна назвати ті, де дотримано баланс між правами та обов'язками.

Погоджуємось з думкою С. С. Алексєєва, який визначав правовідносини як зв'язок між особами. Вчений наводить і ознаки такого правового зв'язку: по-перше, цей зв'язок виникає між особами на підставі норм права; по-друге, правовий зв'язок виникає між особами через їх суб'єктивні юридичні права та обов'язки; по-третє, цей зв'язок підтримується (гарантується) державним примусом; по-четверте, правовий зв'язок має індивідуалізований, визначений характер¹. Вважаємо, що пенсійні правовідносини також є не чим іншим, як правовим зв'язком, якому також притаманні ознаки, наведені С. С. Алексєєвим. Так, цей зв'язок виникає на підставі норм права, про що вже йшлося під час характеристики генетичної структури пенсійних правовідносин. Норма права їх закріплює та змінює. Основними суб'єктами пенсійних правовідносин є особа, яка має право на пенсію, та Пенсійний фонд України, що має обов'язок це право задовольнити у визначеному законом порядку. Як і будь-який інший правовий зв'язок, він гарантується державним примусом. Пенсійний правовий зв'язок має індивідуалізований, визначений характер. Отже, ознаки правового зв'язку є універсальними і притаманні галузевим правовідносинам.

Враховуючи вищевикладене, не можна оминати увагою зв'язок норми права і правових відносин. Не втратила своєї актуальності й позиція А. А. Піонтковського, який неодноразово вказував на діалектичну єдність норми права і правовідносин. Цей зв'язок можна і слід характеризувати як єдність протилежностей, тому що це єдність можливості і дійсності. Автор продовжує, що в єдності норми права і правовідносин виявляються загальні зв'язки та закономірності, підсумовані такими парними категоріями діалектики, як «можливість» і «дійсність», «загальне» і «окреме», «зміст» і «форма»,

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник / Алексєєв С. С. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект. 2009. — С. 328–339.

«абстрактне» і «конкретне»¹. Викладене дало змогу А. М. Васильєву зробити висновок, що специфіка єдності досліджуваних категорій зумовлена спільністю родової основи їх реальних аналогів — волі держави, що об'єктивується і закріплюється в нормах права, виявляється і реалізується в правових відносинах². Крім того, пенсійним правовідносинам властива діалектична єдність з нормою пенсійного законодавства, що виявляється у її парних категоріях.

Правовідносини як центральна правова категорія вже неодноразово були предметом наукового дослідження представниками як загальної теорії права, так і галузевих наук. Видається, що повторно наводити та цитувати багаторазово проаналізовані та загальновідомі думки є зайвим, оскільки основною метою цього монографічного дослідження є саме доктринальні положення про правовідносини, їх сутність та розвиток. Крім того, ця наукова праця уже ґрунтується на здобутках попередніх досліджень у цій сфері й у жодному разі їх не відкидає.

Варто зазначити, що правовідносини почали досліджуватися саме представниками галузевих наук, особливо цивільного права (О. С. Іоффе, С. Н. Братусь, О. Н. Красавчиков та ін.), і тільки згодом, із всебільшим домінуванням нормативістського підходу при вивченні правових явищ, вони стали предметом загальнотеоретичних пошуків. Результатом таких багаторічних досліджень є напрацьована деякими вченими-теоретиками права теорія «чистих» правовідносин (С. Ф. Кечекьян, Л. С. Явіч, Ю. К. Толстой, Р. О. Халфіна, Ю. І. Гревцов, Ю. Г. Ткаченко та ін.). Ці напрацювання дають змогу зрозуміти, що самі по собі правовідносини є універсальною правовою конструкцією, формулою, яка як матриця може бути застосована до суспільних відносин. Якщо останні розглядати з позиції теорії правовідносин, то можна побачити зразок механізму правового регулювання і спрогнозувати, як будуть розвиватися ті чи інші відносини.

Давши загальну характеристику пенсійним правовідносинам з позиції права, на нашу думку, слід приділити увагу також аналізу

¹ *Пионтковский А. А.* К вопросу об изучении общенародного права / *А. А. Пионтковский // Сов. государство и право.* — 1962. — № 11. — С. 15–25.

² *Васильев А. М.* Цит. праця. — С. 249.

Пенсійні правовідносини в Україні

пенсійних правовідносин з економічної точки зору. Місце та значення економічних процесів у суспільстві та правовому регулюванні — провідне. Економіка ефективно функціонує тільки у тих суспільствах, де право ґрунтується на її законах та закономірностях. С. С. Алексєєв слушно вказував на те, що за своєю соціальною природою правовідносини є надбудовою, зумовленою у своєму існуванні та розвитку економічним підґрунтям. Як наслідок, автор резюмує, що в сфері економічного життя правовідносини входять до юридичної надбудови саме (і тільки) як форма реальних відносин власності, економічного обміну тощо, при цьому правовідносини в силу єдності юридичної форми і матеріального змісту є зв'язковою ланкою між базисом і надбудовою. Правовідносини включаються в механізми втілення економічних законів, безпосередньо вплітаються в тканину економічного життя¹.

Схожу позицію ще у 1958 р. висловив відомий радянський теоретик права С. Ф. Кечекьян, який зазначив, що право зумовлене економікою, воно не може бути встановлене довільно законодавцем. У правовідносинах відображаються безпосередньо визначені економічні відносини, які є змістом правовідносин. Але правовідносини опосередковують не лише економічні, а й інші, зумовлені в кінцевому підсумку економікою, суспільні відносини, що відображають їх. Правовідносини, отже, є формою економічних та інших суспільних відносин².

Погоджуючись з позицією вчених зазначимо, що додатковим аргументом у необхідності висвітлення економічного аспекту пенсійних правовідносин є те, що об'єктом останніх є пенсія, яка розглядається і як економічна категорія. Особливої актуальності розкриття економічного аспекту пенсійних правовідносин набуває нині, коли стає очевидним тісний взаємозв'язок права та економіки, розвиток нових наукових досліджень у сфері економічного аналізу права, економічної теорії права, економічного підходу до права тощо. Безумовно, правовідносини — це правова категорія, це універсальна конструкція регулювання відносин між суб'єктами права.

¹ Алексєєв С. С. Цит. праця. — С. 334–335.

² Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / Кечекьян С. Ф. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 8.

Тільки об'єкт, про висвітлення якого йтиметься у іншому підрозділі, дає те забарвлення правовим відносинам і є головним критерієм їх диференціації. Сама назва «пенсійні правовідносини» чітко вказує не тільки на галузь законодавства, якою регулюються відносини, а й на об'єкт. Іншими словами, правовідносини з точки зору теорії права — це макети, матриці, лекала суспільних відносин. Якщо говорити про конкретні правовідносини (пенсійні, цивільні, трудові, адміністративні тощо), то слід насамперед відштовхуватися від об'єкта. У пенсійних правовідносинах саме пенсія визначає філософію цих відносин. Для всебічної характеристики пенсійних правовідносин варто їх досліджувати не у відриві від об'єкта (пенсії), а в їх взаємозв'язку, комплексі. Саме виходячи з цих позицій вважаємо, що розглядати пенсійні правовідносини дистанціюючись від їх об'єкта є хибним шляхом наукового пошуку.

Очевидним є і те, що під час дослідження права невикористання або поверхове використання результатів економічних досліджень є неприпустимим, а самі дослідження не можуть вважатися повними. Економіка і право є тісно пов'язаними науками і майбутнє правових досліджень без врахування економічного аспекту є малоперспективним або просто може звестися до дослідження права заради права, а не суспільства і держави. Тільки у взаємодії економіки і права можна говорити про ефективність законодавства загалом і пенсійного зокрема.

Нині розрізняють позитивну та нормативну економічну теорію права. Позитивна економічна теорія права пояснює світ таким, яким він є, а також дозволяє передбачити, як зміниться поведінка людей у відповідь на зміни в законодавстві. Натомість нормативна теорія прагне змінити світ, зробити його кращим. Вона відповідає не на запитання: «Що є?», а на запитання: «Що повинно бути?». При цьому нормативна теорія використовує результати позитивного економічного аналізу, доповнюючи їх оціночними судженнями щодо того, якими повинні бути цілі суспільства. Нормативний підхід до права пропонує зміни до правових норм, керуючись висновками економічної теорії права. Економічний підхід може бути корисним для позитивного аналізу ефективності альтернативних правових норм і вивчення впливу правових норм на розподіл багатства і доходів¹.

¹ *Одинцова М. И.* Цит. праця. — С. 7.

Відповідно до вищевикладеного обґрунтованим видається аналіз правових категорій через призму економічного вивчення права із застосуванням як позитивного, так і нормативного підходів.

А. Г. Карась зазначає, що варто підкреслити зміну характеру теоретичних міркувань про право. Для «старої» юриспруденції був характерний «юридичний позитивізм», сутність якого полягає в тому, що будь-яке рішення законодавця сприймається як даність. Обговоренню або аналізу підлягають лише проблеми застосування, включаючи відповідність раніше прийнятих законів. Економічному стилю мислення, навпаки, властива альтернативність, прагнення до зіставлення різних варіантів досягнення мети, порівняння результатів і витрат тощо. Тим самим закон сприймається як «об'єктивна реальність», він є не більше ніж одним із можливих альтернативних шляхів досягнення певної мети, про нього можна і потрібно міркувати з позицій ефективності реалізації відповідної мети¹.

На підтвердження викладеного слід навести окремі положення аналітичної доповіді «Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійного портфеля», яка вказує, наскільки пенсійне забезпечення загалом та правовідносини зокрема вплетені в економіку країну. Пенсійне забезпечення в Україні, згідно з доповіддю, є основною складовою системи соціального захисту. Це спричинено значною часткою пенсіонерів у складі населення, що наразі сягає 28,6 % (і згідно з прогнозами у 2015 р. збільшиться до 31 %), а також питомою вагою пенсійних виплат у сукупних соціальних трансфертах. Реформа пенсійної системи в Україні покликана змінити баланс економічних і соціальних інтересів у державі, посилювати стимули до праці та детінізації заробітної плати, заохочувати заощадження застрахованих осіб на старість, диверсифікувати джерела фінансування пенсій завдяки поєднанню внесків на соціальне страхування та обов'язкових і добровільних накопичень². Кардинальне вирішення проблеми чинників пенсійної системи перебуває поза межами лише пенсійної реформи, адже охоплює широке коло питань.

¹ Карась А. Г. Принципи теорії економічного аналізу права / А. Г. Карась // Держава і право. — 2007. — Вип. 36. — С. 129–137.

² Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійного портфеля»: аналіт. доп. / О. М. Пищуліна, О. П. Коваль, А. М. Авчухова. — К.: НІСД, 2010. — С. 3–4.

Для того, щоб реалізувати ефективні інструменти державного регулювання пенсійної системи, слід спиратися на чинники, що визначають її розвиток, зокрема:

— макроекономічні (темпи зростання та структура ВВП, частка в ньому оплати праці, індекс споживчих цін, кількісні характеристики становища на ринку праці);

— демографічні (народжуваність, смертність, тривалість життя, віково-статеву структуру населення);

— соціально-трудова (ситуація на ринку праці, період трудової активності та структура трудового стажу, рівень оплати праці (доходи) осіб, які сплачують внески, величина прожиткового мінімуму працездатного та непрацездатного населення);

— власне пенсійні (нормативні вимоги до умов виходу на пенсію, пенсійні схеми та пенсійні програми, історично зумовлена організаційна структура самої пенсійної системи, що склалася)¹.

З вищевикладеного чітко простежується, скільки сфер економіки зачіпає пенсія і в якому взаємозв'язку з ними перебуває. Також наголосимо на тому, що, говорячи про соціальну чи пенсійну реформу, маємо на увазі саме економічну реформу в сфері соціального чи пенсійного забезпечення із залученням економістів, які можуть спрогнозувати наслідки правових змін.

О. П. Коваль в аналітичній доповіді вказує, що пенсійна система є складовою частиною фінансової системи, тобто чинником національної безпеки. Вона не тільки знаходиться під впливом певних, зовнішніх ризиків, а й сама може бути їх джерелом, передусім для соціального, економічного та політичного складників безпеки держави, що, власне, й відбувається в Україні².

Як слушно зазначає Н. А. Полящук, право (законодавство) формально закріплює економічні моделі, мету, завдання, принципи економічних відносин, фіксує рамки та межі втручання держави в економіку, закріплює і гарантує всі форми власності, визначає порядок юридичного вирішення економічних відносин. У свою

¹ Соловьев А. К. Пенсионное страхование : учеб. пособ. / А. К. Соловьев. — М. : Норма, 2011. — С. 218–219.

² Коваль О. П. Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України : аналіт. доп. / Коваль О. П.; за ред. Я. А. Жаліла. — К. : НІСД, 2012. — С. 15.

Пенсійні правовідносини в Україні

чергу економіка задає «характер» права, ступінь його присутності в економічному житті індивіда і соціуму¹.

Крім того, Пенсійний фонд України — це державний фінансовий інститут, який є складовою бюджетно-фінансової системи. Він здійснює адміністрування солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування через систему акумулювання і розподілу коштів. Структура бюджету Пенсійного фонду України характеризується складною полікомпонентною структурою бюджетоутворюючих показників дохідної і видаткової частин бюджету². Як бачимо, говорити тільки про правовий аспект досліджуваних відносин не доводиться, адже право у цьому сенсі тільки надбудова, яка може у будь-який момент змінитися. Тому і є необхідність відійти від форми правовідносин і дещо зупинитися на їх сутнісній характеристиці з різних позицій, одна з яких — економіка.

Отже, як бачимо, пенсійне забезпечення та правовідносини як механізм його реалізації є багатограним явищем. Повертаючись до питання, що є основою пенсійного забезпечення, можна беззаперечно стверджувати, що це насамперед економічні відносини.

Про значний вплив пенсійного забезпечення на економіку країни зазначає і В. В. Антропов. На його думку, в економічно розвинених країнах соціальний захист загалом та пенсійне забезпечення зокрема є важливою частиною економіки, витрати на яке нині складають більше чверті валового внутрішнього продукту. Як показує досвід західноєвропейських держав, існування продуманої системи соціального захисту, що охоплює всіх громадян, приводить до підвищення рівня достатку, сприяє не тільки економічному зростанню, а й стабілізації політичної та соціальної ситуації в країні³. Вищезазначене наштовхує на думку, що правильно обраний еконо-

¹ Полящук Н. А. Соотношение права и экономики на современном этапе / Н. А. Полящук // Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь : матер. Междунар. науч.-практ. конф. / редкол.: И. Н. Колядко (гл. ред.) [и др.] — Мн. : Позитив-центр, 2010. — 49–50.

² Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійного портфеля». — С. 9.

³ Антропов В. В. Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. экон. наук : 08.00.14 / Антропов В. В. — М, 2007. — С. 3.

мічний підхід до врегулювання пенсійного забезпечення сприяє соціальній стабільності.

Одне з найбільш повних визначень соціальної стабільності дала Г. О. Севрюкова, яка розглядає її як стійкий стан соціальної системи суспільства, що дозволяє їй функціонувати та розвиватися в умовах зовнішніх і внутрішніх змін. При цьому вона передбачає збереження економічних і політичних структур суспільства, що визначаються Конституцією і законодавством країни. Стабільне суспільство може успішно розвиватися, своєчасно замінюючи застарілі форми економічного і соціального розвитку новими, які відповідають суспільним потребам, що змінилися. Соціальна стабільність є результатом цілеспрямованої діяльності держави та соціальних інститутів у такій сфері суспільного життя, як соціальна безпека¹. Для досягнення соціальної стабільності має здійснюватися належна соціальна політика, під якою С. М. Прилипко розуміє систему заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підтримки доходів, рівня життя населення, забезпечення зайнятості, підтримання галузей соціальної сфери, запобігання соціальним конфліктам².

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що економіка є основою пенсійного забезпечення, і помилково вважати, що економічну реформу в пенсійному забезпеченні проводять юристи. Їх функція — викласти економічні формули в правовій нормі. Очевидними стають причини динамічності пенсійного законодавства, економічний розвиток безпосередньо впливає на пенсійну систему. Перехід економіки від адміністративно-планової до ринкової, економічні кризи, глобальні економічні процеси, міграція — усе це відображається на пенсійному забезпеченні загалом та правовідносинах зокрема, оскільки держави намагаються пристосувати пенсійні системи до ситуації, що склалася, або ж реформувати пенсійні системи, які могли б ефективно функціонувати в нових економічних умовах. Але не варто применшувати ролі юридичної науки в

¹ *Севрюкова Г. А.* Социально-политическая стабильность как условие обеспечения жизненно важных интересов российского общества (на материалах Центрального региона Российской Федерации): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. социол. наук : 22.00.05 / Севрюкова Г. А. — М., 2000. — С. 7.

² *Прилипко С. М.* Соціальне забезпечення як основний напрям соціальної політики / С. М. Прилипко // *Правова держава.* — 2008. — Вип. 19. — С. 260–267.

Пенсійні правовідносини в Україні

реформуванні та модернізації пенсійної системи. Співпраця економістів і юристів може мати три наслідки: 1) ідеальним прикладом дієвого функціонування пенсійної системи є правове закріплення відповідно до правил юридичної техніки нової чи модернізованої економічної схеми, яка функціонує на практиці; 2) навіть за умови створення найкращої економічної схеми у пенсійному забезпеченні неналежне її закріплення із порушенням правил юридичної техніки ускладнює реалізацію економічних механізмів на практиці, що призводить до частих змін законодавства для усунення колізій та прогалів; 3) надання правової форми економічним схемам у сфері пенсійного забезпечення, які або не відповідають ринковим умовам, або переслідують популістські цілі, можуть призвести до колапсу соціальної сфери, соціальної напруженості й мати вкрай негативні наслідки.

З вищевикладеного чітко простежується те, що ідеальних пенсійних систем не існує, і є низка факторів, які можуть впливати на ефективність пенсійного забезпечення загалом та пенсійних правовідносин зокрема. Головним посилом є те, що пенсійні правовідносини мають бути економічно обґрунтованими та виправданими. Саме економічні відносини мають стати основою для правових, бути їх змістом, а право надає їм тільки форми. Якщо ж правовідносини розвиватимуться усупереч економічним відносинам, то їх можна скільки завгодно аналізувати, досліджувати, удосконалювати, проте вони не будуть ефективними.

Пенсійне забезпечення є частиною соціального забезпечення, а останнє, як справедливо вказує Д. В. Шавишвілі, це не тільки одне з прав людини, а й необхідна складова соціального і економічного життя кожної країни. Усі успішні держави і економіки реалізують такі стратегії розвитку, за яких соціальні системи відіграють важливу роль у боротьбі з бідністю і забезпечують економічну стабільність, допомагаючи громадянам долати основні життєві ризики і швидко адаптуватися до економічних, політичних, демографічних і соціальних змін¹.

¹ Шавишвілі Д. В. О социальных последствиях реформирования пенсионного обеспечения / Д. В. Шавишвили // Журнал новой экономической ассоциации. — 2012. — № 3 (15). — С. 191–193.

Так чи інакше, ігнорувати економічні основи соціальної сфери не можна, більше того, соціальний добробут — це наслідок соціалізації економіки і зміни парадигми її функції. До функціональних економічних основ «держави добробуту», у контексті вищевикладеного, А. Л. Осипян відносить такі елементи: 1) здійснення політики вирівнювання доходів для досягнення соціально-прийняттого рівня диференціації доходів населення; 2) проведення активної політики щодо боротьби з безробіттям для досягнення ефективної зайнятості й оптимального залучення трудових ресурсів у виробничому процесі; 3) діяльність із розподілення та мінімізації соціальних ризиків шляхом розвитку державних та недержавних систем пенсійного страхування, медичного страхування і страхування від безробіття; 4) контроль у сфері життєдіяльності найбільш вразливих малозабезпечених верств населення чинною системою соціального забезпечення¹. До зазначеного слід також додати негативні явища в українській економіці, які прямо чи опосередковано впливають на соціальну сферу в цілому та пенсійного забезпечення зокрема і які треба подолати, серед них: 1) складна та неефективна система оподаткування та соціальних внесків, що відображається, у тому числі, на традиційно низькій оплаті праці; 2) низький рівень продуктивності праці; 3) тіньові доходи населення, неофіційне працевлаштування тощо.

Охарактеризувавши вплив економіки на пенсійне забезпечення, слід зазначити, що економіка, як і право, є наукою соціальною. Тобто усі процеси в економіці не відбуваються самі по собі, а перебувають у тісному взаємозв'язку із суспільством. Розвиток суспільства, його запити та потреби і є рушійною силою економіки. Тому не можна оминати увагою таку сферу знань, як демографія та соціологія. Демографія (давньогрец. *δήμος* — народ та лат. *graphie* — письмо, описання) — наука, що вивчає склад і рух людності (населення) та закономірності його розвитку. Соціологія (від лат. *societas* — суспільство та грец. *λογος* — вчення, знання, наука) — наука про умови та процеси у суспільстві, а також про спостереження над ними.

¹ Осипян А. Л. Экономика государства благосостояния: основы и формирование в условиях рыночной трансформации: монография / Осипян А. Л. — Донецк : Лебедь, 2001. — С. 98.

Виходячи з цих міркувань, вважаємо за необхідне звернути увагу на ці науки для глибшого розуміння суспільних процесів, які потім знаходять своє відображення в правовому регулюванні суспільних відносин, оскільки право не може дати відповіді на всі питання. Більше того, завдяки емпіричним даним демографії можна зробити висновки про життя суспільства, причини розвитку та занепаду держав у минулому та спрогнозувати майбутнє пенсійних систем.

Використовуючи методiku та знання соціології права, слід зрозуміти її предмет, у цьому контексті визначення Д. А. Керімова є найбільш вдалим: предметом соціології права є реальне буття права, взяте в цілому, його співвідношення та взаємодія з природними факторами, напрацювання на цій основі загальних та специфічних особливостей правових об'єктів¹. Особливої актуальності ці питання набувають під час дослідження пенсійного забезпечення, пенсійних правовідносин, пенсій тощо.

Економічний і соціальний розвиток суттєво вплинув на соціальний захист осіб, які повністю або частково втратили працездатність. Одним із визначальних факторів виникнення пенсійного забезпечення є індустріалізація західних держав у ХІХ ст., як наслідок — підвищення професійного травмування, а також підвищення рівня та тривалості життя, тобто з'являється велика кількість людей, які не можуть себе утримувати в силу часткової або повної втрати працездатності через вік. Насамперед тому, що саме вони стали основою солідарної системи, а крім того, пенсію за віком отримує найбільша кількість пенсіонерів.

Найбільш показовими та визначальними є пенсійні правовідносини за віком. Суспільство тривалий час не звертало уваги на проблему старшого покоління, оскільки його не було. За даними американського історика Джея Рассела (J. C. Russell) у дослідженні «Населення в епоху Пізньої Античності та Середньовіччя» («*Late Ancient and Medieval Population*»), тривалість життя була дуже низькою. Для прикладу, англієць ХІV–ХV ст. в середньому жив 24,3 роки. До ХVІІ ст. тривалість життя в Європі досягла 37,7 років, у ХІХ ст. — 40 років. Значне зростання тривалості життя було відзначене в 1820-х роках і показало, що середньостатистичний євро-

¹ Керімов Д. А. Цит. праця. — С. 40.

пеєць живе 37 років. У 1900 р. строк життя збільшився до 46 років. Аналогічні показники демонстрували і країни Азії. Так, у Японії кінця XVIII ст. людина в середньому проживала 32,2 роки¹. Про тенденцію зменшення смертності та, як наслідок, підвищення рівня тривалості життя йдеться і в доповіді Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна «Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток» на засіданні Комісії з питань народонаселення і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р., в якій зазначається, що в період з 1800 р. до 2005 р. тривалість життя зросла з 30 до 67 років, що привело, у свою чергу, до збільшення населення з 1 млрд у 1810 р. до 7 млрд у 2010 р.²

Отже, держава, щоб зменшити фінансові витрати, змушена була запропонувати правовий механізм, який дозволив би матеріально забезпечити людей, які втратили повністю чи частково працездатність, і, як наслідок, зменшити фінансове навантаження на державний бюджет.

Щодо демографічної ситуації на території України в першій половині XX ст., то варто навести такі статистичні дані. У 1927–1931 роках, незважаючи на незначні коливання, очікувана тривалість життя при народженні була відносно стабільною і підвищилась. Цей період стабільності було перервано різким 9-річним зниженням тривалості життя в 1932 р. і подальшим падінням у 1933 р. Не можна оминати увагою і наслідки Голодомору 1932–1933 років та Другої світової війни. Тривалість життя в цей період зменшилась (див. табл. 1). Пенсійний вік залишався незмінним (60 років для чоловіків та 55 років для жінок) — так виглядала соціальна держава радянського зразка³.

¹ *Рассел Дж.* (J. C. Russell). Див.: Социальная помощь / Рассел Дж. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://krotov.info/spravki/essays/16_p/pomosch_soz.html.

² *Доповідь* Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна «Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток» на засіданні Комісії по народонаселенню і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/222/26/PDF/N1022226.pdf?OpenElement>.

³ *Вален Я.* Нова оцінка втрат населення протягом криз 1930-х та 1940-х років / Я. Вален, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 5. — С. 7–29.

Пенсійні правовідносини в Україні

Таблиця 1

Рік	Чоловіки	Жінки	Рік	Чоловіки	Жінки	Рік	Чоловіки	Жінки
1927	43,3	46,8	1938	47,9	52,7	1949	56,8	64,6
1928	44,6	48,7	1939	47,7	52,5	1950	59,0	66,3
1929	42,8	46,7	1940	13,6	36,3	1951	59,0	66,6
1930	42,5	46,9	1941	13,7	25,4	1952	59,9	66,2
1931	43,5	47,9	1942	15,9	20,6	1953	60,7	66,8
1932	34,5	39,4	1943	18,4	39,5	1954	61,7	67,4
1933	7,3	10,8	1944	26,9	44,2	1955	63,5	69,3
1934	37,5	42,0	1945	51,2	59,4	1956	64,4	70,2
1935	46,4	52,8	1946	40,3	50,2	1957	64,4	70,3
1936	47,6	53,0	1947	53,8	62,0	1958	66,2	72,0
1937	46/2	51,9	1948	53,8	62,0	1959	65,2	71,1

На початку ХХ ст. частка населення СРСР була такою: у 1920 р. людей, старших за 60 років, — 6,2%, у 1925 р. — 5,9%, а в 1930 р., на момент введення пенсії за віком, — знизилася до 5,8% від загального числа населення¹, цей вид пенсії залишався малодоступним для більшої частини населення.

Згідно з даними Департаменту економіки і соціальних справ ООН² тривалість життя в Україні у другій половині ХХ ст. та до 2010 р. складала:

Таблиця 2

Роки	1950 — 1955	1955 — 1960	1960 — 1965	1965 — 1970	1970 — 1975	1975 — 1980	1980 — 1985	1985 — 1990	1990 — 1995	1995 — 2000	2000 — 2005	2005 — 2010
Чол.	61,3	65,4	67,4	67,1	65,3	64,2	64,4	66,0	63,6	61,9	61,9	61,7
Жін.	69,7	72,1	73,8	74,4	74,0	73,7	73,9	74,5	73,6	72,9	73,4	73,5

До 1 жовтня 2011 р. в Україні пенсійний вік становив 60 років для чоловіків і 55 — для жінок. Він не переглядався з 1928 р., тобто проіс-

¹ *Пенсионная реформа в России: причины, содержание, прогнозы* / под ред. М. Э. Дмитриева и Д. Я. Травина. — СПб. : Норма, 1998. — С. 45.

² *United Nations Department of Economic and Social Affairs. The 2010 Revision of the World Population Prospects* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // <http://esa.un.org/wpp/index.htm>.

нував понад 83 роки, тоді як країни Західної Європи поступово його піднімали. Так, Україна, Білорусь, Росія та Узбекистан мали найнижчий пенсійний вік серед країн – членів СНД, не кажучи вже про країни Європейського Союзу. Так, в Азербайджані, Молдові та Туркменістані пенсійний вік складає 62 роки для чоловіків і 57 — для жінок, у Вірменії в 2003 р. він досяг 63 років для обох статей, у Казахстані та Киргизстані — 63 роки для чоловіків та 58 років для жінок. І це при тому, що середня тривалість життя у країнах СНД залишається невисокою. Так, тільки у Вірменії та Азербайджані вона перевищує 70 років, у Білорусі — 68,5 років, у Казахстані — 66 років, у Киргизстані, Молдові, Таджикистані — 68 років, у Туркменістані, Узбекистані — 67 років, у Росії середня тривалість життя чоловіків — 58 років¹. В Україні, за офіційними статистичними даними, середній вік життя чоловіків дорівнює 62 рокам. Однак середня очікувана тривалість життя (показник, який вказує, скільки у середньому проживе людина після настання пенсійного віку, і враховує ризики смерті виключно у цьому віці) чоловіків, які досягли 60-річного віку, становить 74,5 роки. При цьому частка осіб віком понад 60 років у 2010 р. становила 20,9%, що є одним з найвищих показників у світі². Для порівняння: середня тривалість життя українських жінок — 74 роки. Середня очікувана тривалість життя жінок, які досягли 55-річного віку, — 79 років. Отже, середньостатистична українська пенсіонерка має шанс отримувати пенсію протягом 24 років — період, рекордний серед усіх розвинених країн світу³. Директор Міжнародного фонду Блейзера (*The Bleyzer Foundation*) О. Устенко не погоджується, що середньою тривалістю життя чоловіків в Україні варто вважати 62 роки, оскільки, якщо не враховувати дитячу смертність, виходить середній віковий показник — 74 роки⁴. Схожу думку висловлює про-

¹ *Мачульская Е. Е.* Право социального обеспечения : учебник / Мачульская Е. Е. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрайт, 2011. — С. 192.

² *Болотіна Н. Б.* Право людини на соціальний захист в Україні / Болотіна Н. Б. — К. : Знання, 2010. — С. 56.

³ *Федоренко А.* Сім міфів пенсійної реформи / А. Федоренко // Електрон. журн. «News finance ua» від 24.03.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/-/2/0/all/2011/03/24/232392>

⁴ *Катриченко Т.* Пенсійна реформа під диктовку? / Т. Катриченко // Електрон. версія журн. «Главлред» від 15.12.2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2010/12/15/112825-5.html>

Пенсійні правовідносини в Україні

відний науковий співробітник Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України Л. Г. Ткаченко, яка зазначає, що в Україні очікувана тривалість життя для новонароджених дівчаток становить 75,5 року. Але в жінок, які дожили до 60 років, попереду ще понад 20 років, тобто загальна тривалість їхнього життя досягатиме в середньому 80,3 року. При цьому ймовірність для новонароджених дівчаток дожити до 60 років становить 87,1 %. Для чоловіків відповідні показники значно нижчі, але й вони в переважній більшості доживають до 60-річного віку, а «пенсійний» період життя у них становить у середньому 15,2 року¹. У контексті сказаного та для порівняльної характеристики варто навести показники середньоочікуваної тривалості життя у віці виходу на пенсію в Україні у різних роках (див. табл. 3)².

Таблиця 3

Роки	Жінки у віці 55 років	Чолоки у віці 60 років
1930	20,0	14,9
1959	24,2	16,7
1989	24,1	15,7
2009	24,0	14,8

Водночас у Європі середня тривалість життя становить 79 років. Так, у Німеччині та Великобританії (пенсійний вік 67 років) тривалість життя складає понад 79 років, у Франції (пенсійний вік 62 роки) — понад 80,5 років, в Італії (пенсійний вік 65 із подальшим збільшенням до 68 років) — 80,2 роки, в Іспанії (пенсійний вік 65 років зі збільшенням до 67) — 80 років. Отже, в середньому європейці на пенсії перебувають 12–13 років³.

¹ Ткаченко Л. Г. Демографічні маркери пенсійного віку / Л. Г. Ткаченко // Дзеркало тижня. Україна. — 2012. — № 27. — 10 серпня 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/demografichni_markeri_pensijnogo_viku-106798.html

² Лібанова Е. М. Чинники реформування пенсійної системи / Е. М. Лібанова // Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації. — С. 35.

³ Тимчук Д. «Самая гуманная в Европе»: миф о пенсионной реформе / Д. Тимчук // Електрон. журн. «Флот 2017» від 18.07.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.flot2017.com/item/editorial/40202>

Відповідно до Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) (Україна не ратифікувала) нормальним пенсійним віком вважається однаковий для чоловіків та жінок вік — 65 років. Національне законодавство може встановлювати і вищий вік з урахуванням середньої тривалості життя і економічного становища країни¹. Схожі положення містяться і в ч. 5 («Пенсія за віком») Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутого) (ETS № 139) (від 6 листопада 1990 р., м. Рим)². Так, у ст. 26 йдеться про те, що обставиною, за якої надається пенсія, є період життя після досягнення визначеного віку. Вік не повинен перевищувати 65 років, якщо відповідним демографічним, економічним та соціальним критерієм не буде обґрунтовано вищий пенсійний вік. Цікаво, що в Європейському кодексі соціального забезпечення у редакції 1964 р.³ ця норма прописана більш детально і визначала критерії, за яких можливе підняття пенсійного віку. Так, у ст. 26 зазначалося, що визначений вік не перевищує 65 років або такого більш похилого віку, коли кількість мешканців, які досягли цього віку, становить не менше 10% від тих, які не досягли цього віку, але є старшими за 15 років. На нашу думку, такий підхід є правильним і може бути об'єктивним показником під час розгляду питання про підвищення пенсійного віку.

Згідно з даними Державного комітету статистики України станом на 1 січня 2013 р., населення України складає 45 553, 0 тис. чол.⁴. Відповідно до Звіту про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 жовтня 2012 р. (Форма 5-ПФ) Пенсійного фонду України в Україні проживає 13 630 033 пенсіонери⁵. У 2012 р. — 29,91% від усього населення або 23% від працездатного населення.

¹ Конвенція МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://base.safework.ru/safework?hdoc&nd=808000004&start=80>

² *Європейський кодекс соціального забезпечення* (переглянутий) у ред. від 06.11.1990 р., м. Рим (ETS № 139) : акти європейського права із соціальних питань / заг. ред. В. М. Литвина. — К. : Парламент. вид-во, 2005. — С. 273.

³ *Європейський кодекс соціального забезпечення* у ред. від 16.04.1964 р., Страсбург (ETS № 48). — С. 55.

⁴ *Демографічна ситуація в Україні // Державна служба статистики України: експрес-випуск.* — 2013. — № 10.2-42/81. — 15 лютого. — С. 2.

⁵ *Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 жовтня 2012 р. (Форма 5-ПФ).*

Пенсійні правовідносини в Україні

Найбільше пенсіонерів проживає у Донецькій області — 1 429 095 чол. та Дніпропетровській області — 1 033 394 чол. Станом на 1 жовтня 2012 р. пенсію за віком отримують — 10 537 839 чол., по інвалідності — 1 500 118 чол., у зв'язку з втратою годувальника — 775 515 чол., за вислугу років — 678 872 чол., соціальні пенсії — 136 345 чол., довічне утримання суддів — 1 344 чол. При цьому пенсію, нижчу прожиткового мінімуму, отримують 130 951 чол., у розмірі прожиткового мінімуму — 114 338 чол., вищу прожиткового мінімуму — 13 384 744 чол. Продовжують працювати після виходу на пенсію 3 037 412 чол.

1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. № 3668¹, яким внесено зміни до 22 чинних законів, які тією чи іншою мірою регулюють пенсійні відносини в державі. Наприклад, були внесені зміни до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., № 1058², якою визначався пенсійний вік. Отже, особи обох статей мають право на призначення пенсії за віком після досягнення 60 років і за наявності страхового стажу не менше 15 років. До досягнення встановленого віку право на пенсію за віком мають жінки 1961 р. народження і старші після досягнення ними такого віку: 55 років — які народилися до 30 вересня 1956 р. включно; 55 р. 6 місяців — які народилися з 1 жовтня 1956 р. по 31 березня 1957 р.; 56 р. — які народилися з 1 квітня 1957 р. по 30 вересня 1957 р.; 56 р. 6 місяців — які народилися з 1 жовтня 1957 р. по 31 березня 1958 р.; 57 р. — які народилися з 1 квітня 1958 р. по 30 вересня 1958 р.; 57 р. 6 місяців — які народилися з 1 жовтня 1958 р. по 31 березня 1959 р.; 58 р. — які народилися з 1 квітня 1959 р. по 30 вересня 1959 р.; 58 р. 6 місяців — які народилися з 1 жовтня 1959 р. по 31 березня 1960 р.; 59 р. — які народилися з 1 квітня 1960 р. по 30 вересня 1960 р.; 59 р. 6 місяців — які народи-

¹ Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 08.07.2011 р. № 3668 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 71.

² Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1058-15&p=1318515516057464>.

Розділ 1. Сутність, генеза та поняття пенсійних правовідносин

лися з 1 жовтня 1960 р. по 31 березня 1961 р.; 60 р. — які народилися з 1 квітня 1961 р. по 31 грудня 1961 р.

Як бачимо, законодавець підняв пенсійний вік насамперед жінкам і зрівняв його з пенсійним віком чоловіків, що є загальноєвропейською тенденцією. Крім того, пенсійна реформа передбачає підняття пенсійного віку для окремих категорій працівників — наукових та науково-педагогічних працівників, суддів, дипломатичних службовців та ін.

Проблема проведення в Україні пенсійної реформи вже давно назріла і питання демографічної кризи хоча й не єдине, але одне з головних. Як зазначалося у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», який згодом був прийнятий парламентом, основними проблемами, що зумовили необхідність проведення пенсійної реформи 2010 р., були:

— демографічна — в Україні 13,7 млн пенсіонерів. Зараз на 98 пенсіонерів припадає 100 осіб, які сплачують єдиний соціальний внесок (2011 р.);

— відсутність належної диференціації пенсій залежно від трудового стажу та страхових внесків. Нині 1,5 млн пенсіонерів отримують пенсії в межах одного прожиткового мінімуму, в межах двох прожиткових мінімумів — 10,1 млн пенсіонерів;

— значний розрив між розмірами пенсій за віком у жінок і чоловіків: у жінок становить у середньому 993,09 грн, у чоловіків — 1441,93 грн;

— незбалансованість бюджету Пенсійного фонду України.

У 2010 р. з Державного бюджету на покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду України виділено майже 34,4 млрд грн. У 2011 р. уряду вдалося зменшити дефіцит бюджету останнього і очікується, що він склав 17,8 млрд грн., або 8,7 % від загальних видатків бюджету цього Фонду. Реалізація пенсійної реформи має дозволити зменшити дефіцит бюджету Пенсійного фонду в 2011 р. на 211,6 млн грн. У 2012 р. з Державного бюджету України на дотації Пенсійному фонду виділено 57,5 млрд грн¹. У 2013 р. дотації з Державного

¹ Закон України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» від 22.12.2011 № 4282 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4282-17/page>

Пенсійні правовідносини в Україні

бюджету зростуть до 83 млрд 233,56 млн грн., що на 18,7 млрд грн або на 29% більше, ніж у 2012 р.¹.

В. Д. Роїк з цього приводу зазначає, що пенсійна реформа повинна бути соціально прийнятною (на основі широкого суспільного консенсусу), економічно обґрунтованою, а також враховувати реалії демографічного становища і ринку праці².

Безумовно, наведені демографічні процеси відіграли вирішальну роль у становленні загальної, всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення та продовжують і нині впливати на пенсійну систему країн.

З вищевикладеного залишається нерозкритим питання саме морально-етичного боку пенсійного забезпечення, яке неминуче приводить нас до ключового питання права — справедливості. А питання справедливості є наріжним каменем права соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема. Адже, як правильно зазначає С. М. Прилипко, соціальні права людини, їх визначення, закріплення, дотримання, охорона і захист структурно є потужним комплексом принципів і норм, що регулюють широкий спектр суспільних відносин³.

Не можна оминати увагою наукове дослідження С. М. Синчук (Сивак), яка вказує, що соціальну справедливість у пенсійному забезпеченні можна визначити такими принципами: рівні для всіх підстави виникнення права на пенсію; однаковий механізм розрахунку середнього заробітку як основи визначення розміру пенсії; диференціація розміру пенсії залежно від трудового (страхового) стажу особи; відповідність мінімального розміру пенсії державним соціальним стандартам; справедливе співвідношення мінімального та максимального розмірів пенсії в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Засада соціальної справедливості вимагає врегулювати умови та порядок пенсійного забезпечен-

¹ Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» від 06.12.2012 № 5515 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>.

² Роїк В. Д. Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации / Роїк В. Д. — СПб. : Питер, 2012. — С. 75.

³ Прилипко С. М. До питання соціальних прав людини / С. М. Прилипко // Правова держава. — 2008. — Вип. 19. — С. 271–277.

ня всіх громадян у рамках державної пенсійної системи єдиним законом, що базується на рівнозначній оцінці суспільно-корисної праці в усіх її формах, на однаковому механізмі розрахунку та призначення пенсії, на персоналізації пенсійних пільг¹.

Повертаючись до пенсійних правовідносин, слід наголосити на тому, що саме вони і забезпечують якість пенсії. Вже зазначалося, що «чисті» правовідносини (безоб'єктні), з точки зору теорії права, є універсальними. Вони вибудовані за одним зразком і потім накладаються на конкретні суспільні відносини і набувають галузевих особливостей. З позиції теорії правовідносин слід зазначити, що останні не існують заради існування, а створюються вони тільки для того, щоб реалізувати інтерес особи. Якщо ми говоримо про пенсійні правовідносини, то цей інтерес полягає у тому, щоб отримати пенсійне забезпечення. Тобто є чітко визначена мета. На жаль, у разі застосування універсальної форми правовідносин до конкретних суспільних відносин, у випадку пенсійного забезпечення, не завжди зберігається їх ідеальність. У таких випадках можна говорити про дефектність таких правовідносин, а якщо бути більш конкретним, то про дефектність правових норм, які визначають правовідносини.

Вищенаведене дозволяє детально розкрити питання форми поняття пенсійних правовідносин. Насамперед слід зазначити, що поняття — це відомості про щось у сукупності. Термін — це його мовна форма вирішення. У теорії права загальноприйнято розмежовувати дві групи термінів: законодавчі (визначені нормативно-правовими актами) та доктринальні (напрацьовані загальною теорією або галузевою юридичною наукою). Деякі терміни можуть мати як законодавчі, так і доктринальні визначення, наприклад: пенсія, пенсіонер, страховий стаж, страховий внесок. Натомість є терміни, які не мають і не можуть мати законодавчого визначення, але широко застосовуються у науці, до таких варто віднести термін «пенсійні правовідносини». Таку саму аналогію можна застосувати і до понять. Отже, щодо пенсійних правовідносин, то ні цей термін, ні його

¹ Сивак С. М. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: 12.00.05/ С. М. Синчук. — К., 1999. — С. 14.

поняття не є законодавчими, а існують тільки в теорії права соціального забезпечення загалом та пенсійного зокрема. Варто зазначити, що поняття терміна «пенсійні правовідносини» не є самодостатнім, а перебуває у тісному взаємозв'язку із загальнотеоретичним розумінням правовідносин.

Розмірковуючи про дефініцію того чи іншого явища, слід розуміти, що таке дефініція. Професор Ерлангенського університету Райнгольд Циппеліус (*Reinhold Zippelius*) слушно наголошує на тому, що дефініція якогось явища — це спільні ознаки предметів, на які спрямований пізнавальний інтерес дослідника. Такі ознаки і утворюють шукане поняття. Саме в цьому розумінні Іммануїл Кант визначав поняття як «узагальнене уявлення або як уявлення того, що є спільним для багатьох об'єктів». Саме це мав на увазі Моріс Шлік, який вбачав «у виявленні чогось подібного ключовий момент будь-якого пізнання». Пізнання є знаходженням подібного, пізнання є впізнанням того чи іншою. Коли таким чином ми намагаємося дійти визначення загального поняття, то цим самим ми бажаємо віднайти у різноманітності предметів певну спільність — спільність, завдяки якій цю різноманітність можна охопити як єдине ціле, встановивши порядок його організації. Ця спільність є підставою результативної постановки питань. Для філософії права йдеться насамперед про виявлення тих ознак, на підставі яких об'єднуються усі правові норми і які дозволяють відокремити останні від інших норм поведінки. Поняття є комбінацією ознак, спільних для багатьох предметів. Проте які з наявних спільностей ми виокремлюємо і охоплюємо в нашому понятті залежить від того, що саме нас у певний момент цікавить. Утворення понять визначається пізнавальним інтересом. Саме цей інтерес визначає, в якому обмеженні поняття найкраще служить пізнавальним цілям, що викликали необхідність утворення самого поняття¹. Слід також пам'ятати, що поняття, як і теорії, є лише тимчасові результати пізнавальних зусиль, результати, які піддаються критиці та коригуванню.

Як зазначає український філолог М. С. Зарицький, поняття — це одиниця мислення, що містить знання (інформацію) про суттєві

¹ Циппеліус Р. Філософія права : підручник / Циппеліус Р. ; пер. з нім. Є. М. Причепій, Л. А. Сотниченко, С. В. Пролєєв. — К. : Танем, 2000. — С. 8–10.

властивості об'єкта. Це мислительна модель об'єкта, що формується у знаковій формі¹.

Слід також погодитись із думкою М. Панова, що поняття — це думки, виражені в узагальненій формі, яка визначає суттєві й необхідні ознаки предметів та явищ і їх взаємозв'язки².

Російський учений М. М. Тарасов зазначає, що становлення юридичних понять нерозривно пов'язане з формуванням правового інструментарію, вибудовуванням юридичних конструкцій. Власні поняття права, продовжує вчений, є формами відображення юридичних конструкцій³.

У цьому контексті варто навести думку Т. С. Подорожньої, що правові поняття — це результат форми мислення, тобто логічні узагальнення, що відображають найсуттєвіші властивості, ознаки, а також зв'язки та відносини однорідних і складних явищ і процесів правової дійсності. Саме з поняття розпочинається буття будь-якої правової норми, яка у своїй цілісності є певним понятійним інтегралом. Ще Готфрід Вільгельм Лейбніц стверджував, що математики рахують цифрами, а юристи оперують поняттями⁴.

Як правильно зазначає Н. М. Оніщенко, «доктринальні дефініції» — сформульовані вченими-юристами теоретичні судження, що розкривають зміст і обсяг будь-яких понять та юридичних явищ (процесів і станів), є складовою наукової правосвідомості, виражаються текстуально зовні, не є обов'язковими для суб'єктів права і виступають як науково обґрунтовані орієнтири і аргументи в теоретичній діяльності та правотворчій, правореалізаційній, інтерпретаційній і правосистематизуючій практиці. «Доктринальні визначен-

¹ Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник / Зарицький М. С. — К.: ІВЦ «Вид-во «Політехніка», 2004. — С. 23.

² Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти / М. Панов // Вісник Академії правових наук. — 2003. — № 3. — С. 54–67.

³ Тарасов Н. Н. К вопросу о юридических понятиях и дефинициях / Н. Н. Тарасов // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы: матер. Междунар. круглого стола (Черновцы) / под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. — Нижний Новгород: Нижегород. иссл. науч.-приклад. Центр «Юридическая техника», 2007. — С. 67–86.

⁴ Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія / Подорожна Т. С. — Львів: ПАІС, 2009. — С. 14.

ня» становлять ідеологічну, світоглядну основу юридичної науки¹. Тому можна стверджувати, що доктринальне визначення — це напрацювання юридичного, наукового категоріального та термінологічного апарату в певній галузі права для характеристики окремого правового поняття. «Доктринальні визначення» можуть різнитись, оскільки не існує єдино правильної доктрини, а плюралізм думок дозволяє розглядати явище всебічно, ґрунтовно та повно.

Законодавчі визначення — це загальновизнані, офіційні дефініції, закріплені у законодавстві, що мають обов'язковий характер при реалізації норм закону на практиці. Законодавчі визначення ґрунтуються на доктринальних, проте досить часто не відповідають або суперечать їм. Саме тому Н. М. Оніщенко переконана, що врахування наукових дефініцій у нормативно-правових актах робить законодавство в цілому зрозумілішим і доступнішим².

Враховуючи викладене, варто навести думку Р. О. Халфіної, яка наголошувала, що поняття — основний елемент наукового пізнання — повинно відображати об'єктивні властивості явища, розкрити його визначальні риси, його суть. Формування понятійного апарату юридичної науки володіє відомою специфікою, що визначається співвідношенням суб'єктивного і об'єктивного. Право є результатом суб'єктивного усвідомлення об'єктивної необхідності³.

Поняття складається із притаманних йому рис. Вважаємо за необхідне навести риси правовідносин, запропоновані Ю. К. Толстим. Так, у 1959 р., вчений вказував, що перевагами визначення правовідносин є те, що: 1) визначення дозволяє чітко окреслити місце правовідносин серед інших суспільних відносин; 2) визначення відповідає не тільки на питання, як виникають правовідносини, а й на питання, для чого вони виникають, розкриваючи тим самим службову функцію регулювання суспільних відносин; 3) визначення орієнтує на те, що і норма права, і правовідносини мають один і той самий об'єкт;

¹ Оніщенко Н. М. Проблеми розвитку національної правової системи / Н. М. Оніщенко // Правова держава. — 2009. — Вип. 20. — С. 81–88.

² Оніщенко Н. М. Цит. праця.

³ Халфіна Р. И. Цит. праця. — С. 23–24.

4) визначення дозволяє розглядати правовідносини як юридичну форму суспільних відносин¹.

Правовідносини, як зазначає сучасний білоруський дослідник теорії права В. О. Кучинський, — це юридична форма суспільних відносин, які виникають на основі правових норм і передбачених ними визначених життєвих обставин (юридичних фактів), зв'язків конкретних суб'єктів права, що володіють взаємними суб'єктивними правами і обов'язками, що реалізуються в їх поведінці та гарантуються державою. Отже, правовідносини — це не нормативно-правова категорія і не самі суспільні відносини, врегульовані правом, а головна форма реалізації правових положень, через які проходить регулятивний вплив на суспільні відносини².

Не вдаючись до детального аналізу напрацювань представників теорії права, хоча їх внесок у розвиток теорії правовідносин є безцінним, слід також зауважити, що терміну «пенсійні правовідносини» приділено досить мало уваги. Це насамперед пов'язане з тим, що пенсійне забезпечення розглядається як частина (підінститут, субінститут, інститут, підгалузь, комплексна галузь) права соціального забезпечення, тому в загальній частині підручників даються визначення правовідносинам у праві соціального забезпечення. Хоча основні риси правовідносин у соціальному забезпеченні й пенсійному забезпеченні збігаються, але пенсійним правовідносинам притаманні певні відмінності. Пенсійні правовідносини є категорією теорії права соціального забезпечення, проте їх зміст і структура визначаються законом. Більше того, вважаємо, що теоретичні напрацювання у цій сфері мають не констатувати *status quo*, а сприяти розвитку та, до певної міри, виконувати прогностичну функцію, вказувати на те, як має бути, а не на те, як є.

Усі доктринальні поняття в науці права соціального забезпечення можна поділити на дві групи: ті, що формувались за радянських часів, та сучасні. Враховуючи глибоку спорідненість, вважаємо за необхідне навести поняття правовідносин у соціальному забезпеченні сучасних учених.

¹ Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Толстой Ю. К. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1959. — С. 20–21.

² Кучинский В. А. Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — Мн. : Интегралполиграф, 2008. — С. 85.

Так, у підручнику за загальною редакцією Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка зазначається, що це врегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини, що виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів щодо надання органами спеціальної компетенції соціальних виплат, послуг або пілг особам, які зазнали негативних наслідків соціальних ризиків¹. Дещо інше визначення цього виду правовідносин можна знайти у монографії «Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект» — це правові зв'язки між суб'єктами соціального страхування (застрахованими особами, страхувальниками і страховиками), що виражаються у їх взаємних правах та обов'язках, спрямованих на забезпечення захисту застрахованих осіб від соціального ризику та його компенсацію шляхом надання при настанні страхового випадку виплат і послуг із системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, співрозмірних із застрахованим заробітком або іншим доходом, а також шляхом вжиття заходів попередження соціально-ризикових ситуацій².

У підручнику за редакцією П. Д. Пилипенка зазначено, що правовідносини в праві соціального забезпечення можна визначити як врегульовані нормами однойменної галузі права суспільні відносини, що існують у сфері забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику (соціально-забезпечувальні відносини), а також пов'язані з ними процедурні та соціально-страхові відносини³.

О. Є. Мачульська зазначає, що правовідносини в соціальному забезпеченні — це врегульовані нормами права фактичні відносини щодо надання грошових виплат, послуг, пілг, що виникають між

¹ *Право соціального забезпечення в Україні* : підручник / Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипка та ін.; за заг. ред. Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — 2-ге вид. перероб. і доп. — Х. : ФІНН, 2012. — С.170.

² *Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект* : монографія / В. В. Андріїв, О. В. Москаленко, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 75.

³ *Право соціального забезпечення України* : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Сянчук та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка. — 3-тє вид. перероб. і доп. — К. : Ін Юре, 2010. — С. 129.

державними органами і фізичними особами, які мають на них право¹.

Т. А. Постовалова характеризує досліджувані правовідносини як врегульовані нормами права соціального забезпечення соціально-забезпечувальні відносини громадян (сімей) з органами соціального забезпечення, соціального захисту з питань призначення та виплати пенсій, допомоги, соціальних компенсацій і надання соціальних послуг в натуральній формі².

Як бачимо із наведених визначень, усі вони можуть бути застосовані й до пенсійних правовідносин. Але в силу специфічності об'єкта, на чому вже неодноразово наголошувалося, пенсійні правовідносини мають свої особливості й потребують власного, окремого визначення.

Відомо, що пенсійне забезпечення громадян було одним із пріоритетних напрямів радянської держави, що стало однією з причин виділення права соціального забезпечення в окрему галузь. Фундатори цієї галузі фактично сформували її загальну частину. Безумовно, визначень пенсійних правовідносин у літературі радянського періоду багато, проте, враховуючи той факт, що вони вже були предметом неодноразового дослідження тогочасними та сучасними вченими, вважаємо, що достатньо зупинитися на двох визначеннях авторитетних вчених В. С. Андреева (1923–1987 рр.) (засновник школи науки права соціального забезпечення в Московській державній юридичній академії ім. О. О. Кутафіна до 1990 р. — ВЮЗІ, а також є засновником права соціального забезпечення в Радянському Союзі) та О. Д. Зайкіна (1924–2004 рр.) (засновник школи науки права соціального забезпечення в Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова), які увібрали в себе основні риси цього поняття та найбільш повно їх характеризують через призму радянського права.

В. С. Андреев пенсійні правовідносини визначає як юридичні відносини, в яких одна сторона — орган, що здійснює функцію соціального забезпечення, — зобов'язана виплачувати пенсію, а друга сторона — працівник або його сім'я — повинна виконувати

¹ Мачульская Е. Е. Цит. праця. — С. 143.

² Постовалова Т. А. Курс права социального обеспечения Республики Беларусь / Постовалова Т. А. — Мн. : Тесей, 2008. — С. 98.

Пенсійні правовідносини в Україні

передбачені законом вимоги, що ставляться перед пенсіонером, та отримувати пенсію¹.

О. Д. Зайкін вбачав у пенсійних правовідносинах такі юридичні відносини, в яких одна сторона, що досягла певного віку, або непрацездатний громадянин за наявності окремих об'єктивних підстав пенсійної аліmentaції має безумовне право на отримання регулярної (періодичної) виплати соціально-аліментарного призначення (пенсії), а друга сторона — орган матеріального забезпечення — зобов'язана здійснювати таку виплату та вчиняти на користь пенсіонера інші дії, передбачені законом².

З вищевикладеного бачимо, що ознаки пенсійних правовідносин зберігають свою актуальність і нині. Простежується звична і для сьогодення конструкція визначення, де розкривається суб'єктний склад та зміст правовідносин. Так, і В. С. Андреев, і О. Д. Зайкін зосереджують свою увагу на тому, хто надає пенсію (державний орган спеціальної компетенції, який призначає соціальне забезпечення), та на тому, хто отримує пенсію (працівник або його сім'я, особа, яка досягла певного віку). Крім того, автори наголошують на взаємних правах та обов'язках таких правовідносин. Щоб отримати пенсію потенційні пенсіонери повинні підтвердити свою правоздатність, а органи спеціальної компетенції, розглянувши матеріали пенсійної справи і встановивши усі необхідні юридичні факти, мають обов'язок почати виплачувати пенсію.

У цьому контексті варто погодитися з сучасною російською дослідницею Ю. В. Васильєвою, що пенсійні правовідносини це досить самостійний блок відносин у праві соціального забезпечення, який може існувати окремо від інших галузевих правовідносин. Автор визначає їх як урегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини між індивідами і органами пенсійного забезпечення щодо надання пенсійних виплат на умовах, передбачених міжнародними актами, міжнародними угодами та законодавством³.

¹ Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР: учебник / Андреев В. С. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 121.

² Зайкин А. Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — С. 28.

³ Васильева Ю. В. Пенсионное право Российской Федерации: учеб. пособ. по спецкурсу / Васильева Ю. В.; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. — 2-е изд., доп. и испр. — Пермь, 2012. — С. 5–7.

Класики науки права соціального забезпечення М. Л. Захаров та Е. Г. Тучкова під пенсійними правовідносинами розуміють урегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини, що виникають у зв'язку з матеріальним забезпеченням громадян, які досягли передбаченого законом віку, тривалий час займалися певним видом професійної діяльності, а також громадян, визнаних інвалідами або тих, які втратили годувальника¹.

Білоруський вчений І. В. Гущин пенсійні правовідносини визначає як врегульовані нормами пенсійного законодавства, триваючі суспільні відносини, які виникають за наявності відповідного юридичного складу, що зумовлює виникнення кореспондуючих прав і обов'язків між громадянами та членами їх сімей, з одного боку, і органами, що здійснюють пенсійне забезпечення та пенсійне страхування, з іншого боку, у зв'язку з виплатою пенсій визначеного виду².

С. М. Сивак (Синчук), досліджуючи проблеми пенсійного забезпечення, запропонувала визначити правовідносини як передбачені пенсійним законодавством суспільні відносини майнового характеру щодо розподілу спеціальних фондів соціального забезпечення, які виникають між непрацездатною особою і відповідним компетентним органом при настанні пенсійних ризиків: старості, інвалідності, втрати годувальника та виражаються у праві особи вимагати виплати пенсії та обов'язку відповідного органу виплачувати її³.

Заслуговує на увагу і визначення Н. М. Стаховської, яка, досліджуючи відносини в соціальному забезпеченні, прийшла до висновку, що пенсійні правовідносини — це тривалі майнові правовідносини, що виникають з приводу надання престарілим та непрацездатним категоріям громадян (сім'ям) у визначених законом страхових випадках пенсійного забезпечення відповідними

¹ Захаров М. Л. Право социального обеспечения России : учебник / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. — 2-е изд., испр. и перераб. — М. : БЕК, 2002. — С. 139.

² Право социального обеспечения : учеб-метод. комплекс : в 2 ч. — Ч. 1 : Общая часть / Гущин И.В. [и др.] ; под общ. ред. И. В. Гущина. — Гродно : ГрГУ, 2011. — С. 364.

³ Сивак С. М. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Сивак Світлана Миколаївна. — Львів, 1999. — С. 44.

Пенсійні правовідносини в Україні

державними та недержавними органами за рахунок суспільних цільових (страхових) фондів¹.

Позитивним у викладених дефініціях С. М. Синчук та Н. М. Стаховської є зроблений наголос на тому, що це майнові відносини, хоч і без конкретизації їх природи.

І. М. Сирота вказує на те, що пенсійні правовідносини — це юридичні відносини, волевиявлення і рішення органу спеціальної компетенції, в якому суб'єкт — правоздатний громадянин або сім'я має право на одержання регулярних пенсійних виплат за рахунок коштів Пенсійного фонду й зобов'язаний виконувати вимоги, пропонувані законом до пенсіонера, а другий — суб'єкт, що забезпечує, зобов'язаний виплачувати йому пенсію певного виду і у певному розмірі².

Н. П. Коробенко під пенсійними правовідносинами розуміє врегульовані нормами пенсійного законодавства, а в окремих випадках — спеціальним договором, вольові двосторонні відносини, що виникають між правомочною особою, яка наділена суб'єктивними пенсійними правами і обов'язками, та спеціально уповноваженими органами у сфері пенсійного забезпечення, до компетенції яких належить забезпечення реалізації права особи на пенсію³.

О. В. Горбатенко правовідносини із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування визначає як врегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини, що виникають між суб'єктами системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування щодо надання матеріального забезпечення і соціальних послуг за рахунок Пенсійного та Накопичувального фондів України, які формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцями, застрахованими особами, а також інших джерел, передбачених законом⁴. Як бачимо, Н. П. Коробенко та О. В. Горбатенко не

¹ *Стаховська Н. М.* Відносини в праві соціального забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Стаховська Наталя Миколаївна. — К., 2000. — С. 105.

² *Сирота І. М.* Право соціального забезпечення в Україні : підручник / Сирота І. М. — 7-е вид., перероб. і доп. — Х. : Одиссей, 2007. — С. 92.

³ *Коробенко Н. П.* Пенсійне забезпечення по інвалідності у солідарній системі України : монографія / Коробенко Н. П. — К. : Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. — С. 79–80.

⁴ *Горбатенко О. В.* Правовідносини із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. В. Горбатенко. — О., 2011. — С. 7.

розмежовують пенсійні правовідносини і правовідносини в пенсійному забезпеченні, остання навіть не вказує, щодо чого вони виникають.

Зрештою, варто зазначити, що визначення правовідносин з соціального забезпечення та пенсійного забезпечення є схожими і вибудовані за однією структурою. Вони включають в себе: 1) галузь права або законодавства, яким передбачені; 2) суб'єктний склад; 3) зміст цих правовідносин (права та обов'язки); 4) зосереджують всю увагу на об'єкті. Отже, науковці вибудовують цю дефініцію в межах позитивного права, що загалом є правильним і традиційним підходом у визначенні юридичних термінів.

Метою дослідження пенсійних правовідносин є прагнення відтворити не тільки нормативістське бачення, але й із застосуванням інтегративного методу наукового дослідження показати сутнісну характеристику, природу цих правовідносин. Вище вже наголошувалося на тому, що термін «пенсійні правовідносини» не був і не є визначений законодавцем, а є теоретичною конструкцією. Для повного, більш глибокого визначення терміна «пенсійних правовідносин» слід вийти за межі позитивного права і доповнити наведені чотирьохелементні визначення ще й такими ознаками, які дадуть також відповідь на запитання: яка природа та яка мета цих правовідносин? Оскільки не можна характеризувати ту чи іншу правову категорію не знаючи її природи.

Крім того, пенсійні правовідносини не виникли самі по собі, цьому передувала ціла низка суспільних процесів, про які йшлося вище. Їх закріплення у нормах права зумовлене насамперед їх значенням у суспільстві та для сталого розвитку держави. Тобто слід відобразити питання мети пенсійних правовідносин. Саме через правовідносини можна з'ясувати ефективність законодавства та дати відповідь на головне питання права: чи досягає воно поставленої мети? Якщо правовідносини існують, але вони не виконують поставленого завдання, то правове регулювання не може характеризуватися як дієве. Якщо ж правове регулювання неефективне, то воно потребує реформування, модернізації, якісних змін. На нашу думку, враховуючи основні характерні риси визначення «пенсійних правовідносин», слід доповнити їх ще природою цих правовідносин та їх метою.

Пенсійні правовідносини в Україні

Враховуючи той факт, що поняття пенсійних правовідносин є доктринальним, то і визначення його має бути доктринальним та максимально абстрагованим і незалежним від деталей законодавчих норм. Отже, щодо природи пенсійних правовідносин, то вже наголошувалося на їх знаковості та важливості в економічному житті окремої людини зокрема та держави загалом. Саме з цих міркувань вважаємо, що пенсійні правовідносини — це насамперед економічні відносини. Натомість слід акцентувати, що право визначає цілу низку економічних відносин і з цієї когорти треба виокремити пенсійні або ж соціально орієнтовані. Тому тільки під таким кутом зору варто розглядати пенсійні правовідносини, а саме — як соціально-економічні, це і є істинна їх природа.

Безумовно, суб'єктний склад є невід'ємною частиною будь-яких правовідносин і пенсійні не є винятком. Відомо, що з боку тих, хто звертається за отриманням пенсії, завжди виступають правоздатні особи, тобто ті, які мають право на той чи інший вид пенсії. Головною їх характеристикою є правоздатність. З іншого боку виступає суб'єкт, який призначає/надає пенсію, до нього слід віднести уповноважені органи спеціальної компетенції. Специфіка компетенції останніх полягає у тому, що це єдиний в Україні орган державної влади, що призначає, змінює та припиняє пенсійні відносини — Пенсійний фонд України та його районні представництва. Отже, перших суб'єктів слід визначити як правоздатних, других — як уповноважених.

Найголовнішим елементом правовідносин завжди є їх мета або результат правовідносин. Усі правовідносини мають початок та кінець, вони визначені законом з конкретною метою. Метою пенсійних правовідносин, у вузькому розумінні, є виплата пенсії, але якщо поглянути ширше і проаналізувати пенсійні правовідносини у широкому їх розумінні, то вони спрямовані на те, щоб пенсіонери були в змозі реалізовувати у повному обсязі свої права та обов'язки і, як наслідок, сприяти їх соціальній захищеності. На жаль, сучасна пенсійна система України досягає мети тільки у її вузькому розумінні й не дає змоги досягти мети у широкому розумінні. Тому можна говорити про неефективність чинного пенсійного законодавства загалом та пенсійних правовідносин зокрема.

Отже, враховуючи наукові дослідження щодо правової, економічної, соціально-демографічної, морально-етичної складової сутності та генези пенсійного забезпечення загалом та «пенсійних правовідносин» зокрема, загальнотеоретичні та галузеві напрацювання українських та іноземних учених, можна запропонувати власне визначення досліджуваного поняття.

Пенсійні правовідносини — це передбачені нормами пенсійного законодавства соціально-економічні відносини щодо призначення та виплати уповноваженими суб'єктами правоздатним суб'єктам пенсії для реалізації останніми своїх прав і свобод та сприяння їх соціальній захищеності.

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки.

Пенсійне забезпечення загалом та пенсійні правовідносини зокрема є складним соціально-правовим явищем, витoki якого знаходяться в сімейних відносинах, а саме в обов'язку утримання та допомоги одними членами сім'ї інших у разі повної чи часткової втрати працездатності.

Проведено чітке розмежування понять «пенсійні правовідносини» та «правовідносини у пенсійному забезпеченні». Доведено, що пенсійні правовідносини є основним елементом правовідносин у пенсійному забезпеченні, які включають у себе також соціально-страхові, процедурні та процесуальні відносини. Обґрунтовано думку, що пенсійні правовідносини не є самодостатніми у пенсійному забезпеченні, адже передбачають право, натомість їх реалізації та захисту сприяють процедурні та процесуальні відносини відповідно.

Аналіз положень чинного законодавства та Рішення Конституційного Суду України дав можливість зробити висновок, що позбавлення права на пенсійне забезпечення осіб, які переїжджають на постійне місце проживання за кордон, — є таким, що суперечить Конституції України та міжнародним актам. На нашу думку, при призначенні, перерахунку та виплаті пенсії до уваги повинен братися факт сплати особою страхових внесків упродовж визначеного законодавством строку, а не місце проживання. Вважаємо, що особи, які мають право на пенсію в Україні, повинні її отримувати навіть у тому разі, якщо вони проживають за кордоном.

Еволюціонуючи, відносини утримання та взаємодопомоги проходять кілька етапів свого розвитку: відносини в сім'ї (аліментар-

Пенсійні правовідносини в Україні

ні) — звичай — релігійна норма — правова норма (римське право) — релігійна норма християнського зразка (Середньовіччя) — правова норма з формуванням загальних принципів взаємодопомоги та утриманства (епоха Просвітництва) — правова норма у сучасному розумінні (соціальні реформи кінця XIX ст. — до середини XX ст.) — міжнародно-правова регламентація соціальної сфери (з 1948 р. — і донині).

Завершальним етапом розвитку соціального забезпечення загалом та пенсійного зокрема є закріплення соціальних прав на міжнародному рівні, а саме: у міжнародних деклараціях, пактах, конвенціях тощо (Загальна Декларація прав людини 1948 р., Європейський кодекс соціального забезпечення 1964 р., переглянутий 1990 року, Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., низка конвенцій та рекомендацій МОП), що свідчить про важливість проблеми соціальних прав у світі. Крім того, у зв'язку з глобалізацією, міграційними процесами можна спостерігати двосторонню співпрацю між країнами в соціальній та пенсійній сферах, що також виводить на новий якісний рівень ці правовідносини, про що свідчать сучасні наукові дослідження міжнародних норм пенсійного забезпечення через призму порівняльного аналізу¹.

Визначення поняття «пенсійні правовідносини», залишаючись у межах позитивного права, є непродуктивним і таким, що не дає розуміння сутності цих відносин і, найголовніше, їх спрямованості. Саме враховуючи цю позицію, проведено ґрунтовне дослідження правової (позитивної), матеріальної (економічної), соціально-демографічної, морально-етичної сутностей пенсійних правовідносин зокрема і пенсійного забезпечення загалом. Дається авторське визначення *пенсійних правовідносин*, під якими розуміються передбачені нормами пенсійного законодавства соціально-економічні відносини щодо призначення та виплати уповноваженими суб'єктами правоздатним суб'єктам пенсії для реалізації останніми своїх прав і свобод та сприяння їх соціальній захищеності.

У праці звертається увага на те, що дослідження поняття «пенсійних правовідносин» з позиції теорії і у відриві від об'єкта є хибним.

¹ *Международные и российские нормы пенсионного обеспечения : сравнительный анализ* / отв. ред. Э. Г. Тучкова, Ю. В. Васильева. — М. : Проспект, 2013. — 440 с.

Саме об'єкт є тим складовим елементом, який і визначає сутність цих правовідносин.

Встановлено економічну природу пенсії окремо та пенсійної системи загалом, а також їх вплив на мікро- та макропоказники держави. Показано, яку користь може приносити ефективна пенсійна система та які наслідки може викликати непродумане реформування.

У праці наведено низку демографічних показників, які свідчать про суттєвий вплив тривалості життя на стан пенсійного забезпечення. Запропонований зріз тривалості життя в Україні з 1921 р. по 2010 р. вказує, як змінювалась динаміка тривалості життя, натомість пенсійне законодавство жодним чином на цю динаміку не реагувало, що неправильно, оскільки демографічні показники є об'єктивним фактором, який слід враховувати під час реформування системи пенсійного забезпечення.

Окреме місце у дослідженні присвячене морально-етичним нормам, справедливості та впливу релігійних норм на пенсійне забезпечення. Встановлено, що на рівні конституційних прав Україна може бути визнана соціальною державою, на практиці ж про таку характеристику говорити ще зарано.

Розділ 2

Принципи правового регулювання пенсійних відносин

Значення принципів правового регулювання суспільних відносин важко переоцінити, оскільки саме принципи є деталізацією мети будь-якого правового регулювання. Без врахування зазначених принципів процес застосування норм права може перетворитися в безсистемну та формальну їх інтерпретацію, результатом якої може стати порушення прав особи та недосягнення соціальної справедливості. В сучасних умовах новації суспільних відносин з пенсійного забезпечення особливо важливим є осмислення та формулювання тих ідей, які повинні розглядатися законодавцем як принципи правового регулювання відносин з пенсійного забезпечення. Саме тому проблема визначення принципів правового регулювання пенсійних відносин є надзвичайно актуальною.

Звертаючись до поняття принципів правового регулювання пенсійних відносин, слід зазначити, що в юридичній науковій літературі зустрічаються такі терміни, як «принципи права», «правові принципи», «принципи правового регулювання». Отже, виникає потреба з'ясувати співвідношення вищевказаних понять. Спільним для цих понять є те, що принципи — це завжди певні ідеї, які стали вимогами в процесі їх історичного розвитку.

Отже, досліджувати поняття принципів правового регулювання відповідних суспільних відносин доцільно через вивчення саме розвитку, а точніше, генези відповідних ідей (принципів) права.

Варто нагадати, що дослідити генезу певного явища означає проаналізувати його розвиток: встановити початкові умови та головні етапи, основні тенденції та подальші напрями такого розвитку. Основна мета такого дослідження — це виявити зв'язки явища, що

досліджується в часі, вивчити його переходи від початкових форм до наступних¹. Нагадаємо, що генезою є процес зародження (яке відбувається завдяки наявності сукупності передумов), виникнення та становлення (розвитку) певного явища. Такий процес характеризується перериванням його поступовості внаслідок стрімкого переходу явища в новий якісний стан.

Враховуючи вищезазначене, генезою принципів права можна вважати послідовне проходження відповідними ідеями таких чотирьох етапів.

Перший етап — це зародження сукупності передумов або для виникнення нових суспільних відносин в царині існуючих, або як нововведення для існуючих відносин. У зв'язку з цим, правосвідомість збагачується новими ідеями, які відображають закономірності таких нововведених відносин.

Слід зауважити, що під правосвідомістю розуміється оптимально розвинута правосвідомість, що означає визнання публічного інтересу в тих сферах, де це необхідно, й водночас прагнення компромісу між приватними інтересами, де це можливо. Тобто правосвідомість ґрунтується на розумінні справедливості (як балансу інтересів) з урахуванням рівня розвитку політичних та соціально-економічних відносин у суспільстві.

Другий етап — це первинне нормативне закріплення керівних ідей про суттєве у певних суспільних відносинах у джерелах (формах) права, що свідчить про виникнення їх правового регулювання.

Третій етап — осмислення професійними юристами, як правило, вченими, як нормативного матеріалу, де ці ідеї були втілені, так і практики їх реалізації у фактичних суспільних відносинах. У результаті такого осмислення керівні ідеї про суттєве у нормативно врегульованих суспільних відносинах (основоположні судження законодавця про суттєве в праві) знаходять своє вираження у формі доктринальних принципів.

Четвертий етап (заключний) — це етап прямого текстуального закріплення керівних ідей про суттєве в нормативно врегульованих

¹ *Філософський словарь* / [под ред. И. Т. Фролова]. — М. : Республика, 2001. — С. 116–117.

суспільних відносинах у норми-принципи головного галузевого акта або Основного Закону.

Виходячи з поняття генези принципів права, правовими принципами є керівні ідеї оптимально розвинутої правосвідомості про суттєве у відповідних суспільних відносинах (що відповідає першому етапу генези принципів права).

Принципами правового регулювання є правові принципи, які пройшли первинний етап закріплення в джерелах (формах) права (шляхом прямого нормативного закріплення і/або контекстуально-го), як правило, до виникнення галузевої правової науки (другий етап генези принципів права).

Принципами права є принципи правового регулювання суспільних відносин, які набули форми доктринальних принципів права (як правило, галузевих), після чого отримали пряме текстуальне закріплення в нормах-принципах Основного Закону або головного галузевого закону.

Отже, в контексті генези відповідних ідей відмінність між принципами права та принципами правового регулювання полягає в тому, чи набули ці ідеї після їх наукового осмислення прямого текстуального закріплення у відповідному нормативно-правовому акті. При цьому виокремлення в науці певної галузі права слід розглядати як теоретичну абстракцію, яка має своє застосування в науковому та навчальному процесах.

Визначившись з поняттям принципів правового регулювання, доцільно уточнити обсяг поняття самого пенсійного забезпечення.

Беззаперечним є те, що суспільні відносини з пенсійного забезпечення є частиною відносин із соціального забезпечення. При цьому соціальне забезпечення можна розглядати у двох значеннях: у найзагальнішому значенні — як забезпечення, що існує в суспільстві, та вузчому — як забезпечення, що надається суспільством (державою). У першому випадку до соціального забезпечення належать усі суспільні відносини, метою яких є забезпечення осіб, які цього потребують і не можуть про себе самостійно подбати через наявність юридично значущих обставин. До соціального забезпечення у другому випадку слід віднести лише те забезпечення, яке надається державою від імені та за рахунок суспільства. Закономірно, що забезпечення, яке надається від імені та за рахунок суспільства

державою, є окремим випадком соціального забезпечення у його найзагальнішому значенні. Найсуттєвішими ознаками такого соціального (державного) пенсійного забезпечення є те, що воно надається державою на обов'язкових засадах та здійснюється суспільним (державним) коштом. Обставини, при настанні яких забезпечення надається особі, та соціальні стандарти, яким повинен відповідати обсяг матеріального забезпечення, визначені в законодавстві.

Слід зазначити, що мета соціальних (державних) пенсійних відносин, які є частиною соціально-забезпечувальних відносин, не повинна визначатися тільки як захист, а складається із забезпечення особи на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства (те, що розуміється в сучасних джерелах як захист); та забезпечення, яке спрямоване на задоволення потреби особи у вільному розвитку та реалізації своїх здібностей. Зазначений висновок ґрунтується на аналізі положень міжнародно-правових актів (преамбули та статті 22, 25 Загальної Декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., статті 11, 12, 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права). Частина соціальних прав, які вони містять, спрямована на матеріальне забезпечення особи на рівні соціальних стандартів, при цьому така особа знаходиться у нужденному стані, який загрожує її життю та здоров'ю (те, що в літературі вченими зазначається як захист особи від соціальних ризиків). Інша частина прав спрямована на подальший всебічний розвиток людини, що не зумовлено дією юридично значущих обставин, які загрожують особі (соціальних ризиків).

Щодо такої ознаки пенсійного забезпечення, як обов'язковість пенсійного забезпечення в праві соціального забезпечення, слід зазначити, що виваженою є позиція тих учених, які зауважують, що добровільне соціальне забезпечення взагалі та пенсійне зокрема в сучасних умовах може мати місце виключно як додаткове забезпечення. Домінування добровільних засад у соціальному законодавстві може бути виправданим при високому рівні розвитку як економіки держави, так й інститутів громадянського суспільства. Зазначене включає в себе високий рівень соціальної відповідальності уряду та бізнесу в галузі соціального (пенсійного) забезпечення громадян та стійку систему ціннісних орієнтацій, яка забезпечує

Пенсійні правовідносини в Україні

ефективну реалізацію пенсійного забезпечення на добровільних засадах.

Враховуючи сучасний соціально-економічний стан в Україні, слід констатувати недоцільність розширення засад добровільності при пенсійному забезпеченні громадян, оскільки відсутні ресурси для його ефективного функціонування на цих засадах. Соціальне забезпечення вразливих верств населення (дітей, сімей з дітьми, людей похилого віку та ін.) є не тільки моральним обов'язком суспільства, але й передумовою для ефективної реалізації національних інтересів держави: діти — це майбутнє країни, а люди похилого віку є носіями безцінного професійного досвіду всіх сфер суспільного виробництва, застосування та передача якого є основою для соціально-економічної стабільності та розвитку держави. Саме тому пенсійне забезпечення слід віднести до стратегічних питань національної безпеки країни, що зумовлює домінування саме обов'язкових засад в його наданні.

Застосування законодавцем добровільних засад регулювання зазначеного забезпечення (яке повинно забезпечити пенсіонеру життя та здоров'я на рівні соціальних стандартів), що має місце в солідарній системі (добровільне забезпечення деяких осіб), та перекладання тягаря надання забезпечення з держави на інших суб'єктів, що має місце на другому рівні пенсійної системи, порушує провідний принцип права соціального забезпечення — всезагальності забезпечення в тому розумінні, що не всі особи таке забезпечення можуть отримати (тобто таке отримання не гарантоване державою), незважаючи на те, що вони брали участь у суспільному виробництві.

Отже, забезпечення особи на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства повинно здійснюватися державою на обов'язкових засадах. Забезпечення, спрямоване на задоволення потреби особи у вільному розвитку та реалізації своїх здібностей, може здійснюватися як на обов'язкових, так і на добровільних засадах.

Підсумовуючи, слід зазначити, що:

— пенсійне забезпечення як структурна частина соціального забезпечення — (соціальне (державне) пенсійне забезпечення) — це суспільні відносини з обов'язкового, грошового, щомісячного, як правило, довічного надання забезпечення особам у випадках та на умовах, встановлених у законі, яке повинне здійснюватися держа-

Розділ 2. Принципи правового регулювання пенсійних відносин

вою від імені та за рахунок суспільства з метою як забезпечення життя та здоров'я пенсіонерів на рівні соціальних стандартів, так і для подальшого вільного розвитку;

— принципами правового регулювання пенсійного забезпечення є керівні ідеї оптимально розвинутої правосвідомості про суттєве в пенсійному забезпеченні, які пройшли первинний етап закріплення в джерелах (формах) права (шляхом прямого нормативного закріплення і/або контекстуального), як правило, до виникнення галузевої правової науки.

Перед тим як перейти до формулювання системи принципів правового регулювання пенсійного забезпечення, доречно зупинитися на теоретичних підходах щодо місця системи принципів пенсійного забезпечення (як структурної частини галузі) в системі принципів права з точки зору класифікації, яка існує в юридичній літературі.

Література з теорії права містить класифікацію принципів за такими підставами. За формою нормативного вираження (за характером нормативного джерела, в якому вони закріплені: в міжнародних та внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і в поточному законодавстві). За сферою дії (в одній чи декількох галузях, чи права в цілому: загальні, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи правових інститутів). За змістом: загальносоціальні (економічні, політичні та ін.) і спеціально-юридичні принципи. За сферою суспільних відносин, на які поширюються принципи, та характером суспільних закономірностей, що ними відбивається: 1) загальнолюдські; 2) загальні принципи права; 3) міжгалузеві; 4) галузеві; 5) окремих інститутів права¹.

Аналізуючи функціональний вияв галузевих принципів, відзначаємо, що вони реалізуються у фактичних правовідносинах у діалектичній єдності з принципами, які належать до вищого ступеню абстрагування: загальнолюдськими (загальноцивілізаційними), загальними, міжгалузевими. Як слушно зауважує А. М. Лушніков, динамічний розвиток галузі права, його цілісність базуються на ієрархічному структуруванні системи принципів цієї галузі. Ієрархія

¹ *Загальна* теорія держави і права: підручник / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 98–199.

Пенсійні правовідносини в Україні

принципів: конституційних, міжнародно-правових, загальноправових, міжгалузевих, галузевих — необхідна умова їх реалізації. Міжнародно-правові принципи, конституційні принципи галузі права, незважаючи на їх пряму дію, виявляються в галузевих принципах, відображаючись у їх змісті, застосовуються на практиці в нерозривному зв'язку з ними. Натомість, вказаний автор зазначає, що припустимо розглядати як самодостатню систему й галузеві принципи¹. Закономірно, що галузеві принципи отримують свою реалізацію в структурних елементах самої галузі (підгалузях та інститутах), які відповідають ознакам підсистеми. Отже, вказаний висновок А. М. Лушнікова видається можливим застосувати до принципів пенсійного забезпечення як структурної частини права соціального забезпечення та розглядати ці принципи як підсистему принципів галузі.

Як уже зазначалося, принципи права — це насамперед певні ідеї. Саме тому доречно коротко зупинитися на тих ідеях, які історично мали вплив на формування змісту як соціально-забезпечувальних, так і пенсійних відносин. У цьому контексті актуальним є висновок Є. Б. Хохлова про існування в праві трьох рівнів принципів. Нагадаємо: перший — це принципи-цілі (соціальні та моральні критерії, завдяки яким перевіряється адекватність цілей, їх реальність та допустимість), другий рівень — принципи, які встановлюють зв'язок між цілями та засобами їх досягнення. Ця група визначає межі допустимості засобів, які вибрані для досягнення поставлених цілей. Третя група — принципи побудови самого механізму правового регулювання, які встановлюють співвідношення між окремими його елементами та їх внутрішній зв'язок як компонентів єдиної системи².

На наш погляд, в пенсійному забезпеченні під принципом-ціллю (перший рівень за Є. Б. Хохловим) слід розглядати надання матері-

¹ *Лушников А. М.* Курс трудового права : учебник : в 2 т. — Т.1 : Сущность трудового права и история его развития. Трудовое право в системе прав человека. Общая часть / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. — [2-е изд.]. — М. : Статут, 2009. — С. 509–510.

² *Курс* российской государственной системы трудового права. Часть общая : в 3 т. — Т. 1 / [Гребенщиков А. В., Маврин С. П., Хохлов Е. Б.]; под общ. ред. С. П. Маврина, А. С. Пашкова, Е. Б. Хохлова. — СПб. : С.-Петербург. ун-т, 1996. — С. 111, 115.

ального забезпечення пенсіонерам, що є метою правового регулювання пенсійних відносин, яку можна деталізувати як (1) забезпечення (захист) життя та здоров'я пенсіонерів та (2) забезпечення можливостей для подальшого вільного розвитку пенсіонерів.

До принципів, які встановлюють зв'язок між цілями та засобами їх досягнення (другий рівень за Є. Б. Хохловим), на нашу думку, можна віднести принципи, за якими формуються джерела забезпечення, а саме: 1) страхування (коли джерела забезпечення формуються за рахунок внесків як самих майбутніх пенсіонерів, так й інших осіб); 2) піклування (коли джерела забезпечення формуються третіми особами, в тому числі й державою, без прямої матеріальної участі майбутніх пенсіонерів). У другому випадку особою, за рахунок якої формуються джерела забезпечення, може бути: 1) держава, — в цьому разі джерелом матеріального забезпечення є асигнування з бюджету (державне піклування) та 2) приватні особи, коли джерелом матеріального забезпечення є благодійні, церковні кошти тощо (недержавне піклування).

Слід зауважити, що забезпечення на засадах піклування в науковій галузевій літературі отримало назву гратісарного забезпечення¹ (від латин. *gratis* — облагодіяння). Таке забезпечення історично мало характеристики: 1) аліментарності (від латин. *alimentum* — харчі, утримання)², наприклад, суспільне опікування бідних за часів царської Росії, сучасні соціальні допомоги особам, які не мають права на пенсію; 2) емеритарності (від латин. *emeritus* — заслужений³), наприклад, надання привілеїв та матеріальних благ сувереном, надання пенсій державним службовцям тощо.

В основу піклування на засадах аліментарності покладено моральну ідею-принцип, яку можна окреслити як захист слабкого з боку сильного (патронат)⁴. Піклування на засадах емеритарності (відплата за заслуги) полягає в наданні забезпечення особам, діяль-

¹ *Іванова Р. И.* Предмет и метод советского права социального обеспечения / Р. И. Иванова, В. А. Тарасова. — М. : Московский университет, 1983. — С. 19.

² *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / [ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.] — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 69.

³ *Іванова Р. И.* Предмет и метод советского права социального обеспечения / Р. И. Иванова, В. А. Тарасова. — М. : Московский университет, 1983. — С. 24.

⁴ *Гурлянд И. Я.* Идея патроната как идея внутреннего управления / Гурлянд И. Я. — Ярославль: Типо-Литография Э. Г. Фальк, 1898. — С. IX–X.

ність яких оцінюється державою (суспільством) як особливо корисна. Яскравим прикладом реалізації зазначеної ідеї в сучасному законодавстві є надання державою пенсій за особливі заслуги перед Батьківщиною.

Також слід зазначити, що в пенсійному забезпеченні існує ще принцип відшкодування шкоди, завданої ушкодженням здоров'я працівнику, яке він отримав під час виконання своїх трудових обов'язків. Ця ідея має цивілістичне походження та страховий принцип формування відповідних фондів забезпечення. Проблеми правової реалізації цієї ідеї набули особливої актуальності ще за часів царської Росії й досліджувалися В. П. Литвиновим-Фалинським¹ та В. Г. Яроцьким² ще наприкінці XIX ст.

У сучасному ж законодавстві шкода, якої зазнав працівник під час виконання трудових обов'язків, відшкодовується на засадах не цивільного, а соціального страхування.

Усі вищезазначені ідеї існують у сучасному пенсійному забезпеченні, а для чіткості в розумінні його структури доречно навести висновок М. Г. Седельникової про те, що пенсійна система включає в себе дві основні підсистеми: страхову та нестрахову (що формується за рахунок бюджетних асигнувань). Науковець також виокремлює ще третій (проміжний) варіант: коли пенсіонування здійснюється на змішаній основі, що стосується, наприклад, державних службовців³. Критерієм, за яким були виокремлені ці підсистеми, є механізми утворення джерел пенсійного забезпечення (страхові або нестрахові засади), що відповідає вищезгаданому другому рівню принципів (які встановлюють зв'язок між цілями правового регулювання та засобами їх досягнення). Також слід визнати, що в сучас-

¹ *Литвинов-Фалинский В. П.* Ответственность предпринимателей за увечья и смерть рабочих по действующим в России законам / Литвинов-Фалинский В. П. — СПб. : Паровая Типо-Литография инж. И. Г. Гершуна, 1899. — 267 с.

² *Яроцкий В. Г.* Экономическая ответственность предпринимателей / Яроцкий В. Г. — СПб. : Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1887. — 443 с.

³ *Седельникова М. Г.* Правовое регулирование пенсионного страхования в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / М. Г. Седельникова. — Пермь, 2000. — С. 8.

Розділ 2. Принципи правового регулювання пенсійних відносин

них умовах зазначені засади є одним з основних критеріїв класифікації пенсійних правовідносин.

Нестрахова підсистема історично виникла для пенсійного забезпечення державних службовців, що є реалізацією ідеї піклування на емеритарних засадах. На нестрахових засадах функціонувала також система забезпечення, яка отримала назву «суспільне опікування бідних», що є реалізацією ідеї піклування на аліментарних засадах.

Страхова ж підсистема історично з'явилася внаслідок необхідності пенсійного забезпечення тих осіб, які працювали за наймом і потребували забезпечення через ряд обставин (ушкодження здоров'я, хворобу, старість, втрату годувальника тощо). Як наголошується в літературі, що присвячена історії права, передумовою народження змішаної підсистеми можна вказати неспроможність уряду забезпечити повноцінними пенсіями всіх військових та цивільних, які цього потребують (не кажучи про інші верстви населення). У такому разі уряд звертає увагу на інші форми пенсійного забезпечення, насамперед на ті, які використовували страховий принцип формування відповідних фондів з метою самозабезпечення майбутніх пенсіонерів¹.

Звертаючись до проблеми формулювання системи принципів сучасного пенсійного забезпечення, слід вказати, що таку систему доцільно формулювати, враховуючи як досягнення правової науки, що знайшли своє відображення в наукових джерелах (в частині формулювання доктринальних принципів), так і тенденції розвитку відносин з пенсійного забезпечення, що відбиваються і в сучасному пенсійному законодавстві, і в судовій практиці з вирішення судових спорів. При цьому слід зазначити, що система принципів правового регулювання пенсійного забезпечення (яке здійснюється як на страхових засадах, так і засадах бюджетних асигнувань) загалом ще не досягла заключного (четвертого) етапу генези. Окремі принципи знаходяться на різних етапах розвитку: деякі тільки зароджуються, що відповідає першому етапу їх генези, частина принципів знаходиться на другому або третьому етапі, й лише поодинокі принципи

¹ Комаров Н. И. Очерки истории права Российской империи: вторая половина XIX — начало XX в. / [Комаров Н. И., Пашенцев Д. А., Пашенцева С. В.] — М. : Статут, 2006. — С. 273.

частково отримали пряме текстуальне закріплення в законі, що відповідає четвертому (заключному) етапу їх розвитку. Особливістю пенсійних відносин в Україні є те, що відбувається їх новація через наявність низки соціально-економічних чинників (негативні наслідки світової фінансової кризи, особливості демографічної ситуації тощо).

Аналізуючи результати сучасних досліджень, присвячених принципам соціального забезпечення в цілому та пенсійного зокрема, можна дійти висновку, що, зазвичай, науковці формують такі принципи, аналізуючи або складові відповідних суспільних відносин, або окремі характеристики таких складових, а саме: 1) коло осіб, яким надається забезпечення; 2) різновиди зовнішнього (матеріального) вираження забезпечення (форми (види) забезпечення); 3) суб'єктів, за рахунок яких формуються цільові фонди (джерела забезпечення); 4) спосіб створення джерел забезпечення; 5) розміри забезпечення та їх співвідношення з соціальними стандартами та з рівнем життя; 6) суб'єктів, які здійснюють організацію та управління забезпеченням; 7) умови, які впливають на порядок визначення розмірів матеріального забезпечення конкретній особі (мається на увазі єдність та диференціація в соціальному забезпеченні); 8) юридичні факти, які є підставою для надання забезпечення; 9) міру втручання держави в регулювання відносин із забезпечення та деякі інші.

При формулюванні системи принципів правового регулювання пенсійного забезпечення слід враховувати положення ст. 3 Конституції України, яка визначає людину як основну соціальну цінність держави, а також те, що метою правового регулювання відносин з пенсійного забезпечення слід розглядати забезпечення (захист) життя та здоров'я пенсіонерів та надання їм можливостей для їх подальшого вільного розвитку.

Отже, ґрунтуючись на загальноприйнятому підході, згідно з яким доктринальні принципи права визначають не тільки основні риси змісту структурної частини галузі права соціального забезпечення — пенсійного забезпечення у теперішньому часі, але й визначають загальний майбутній його розвиток та правозастосовну діяльність у сфері пенсійного законодавства, система доктринальних принципів складається з таких принципів: 1) принцип обов'язкового надання

Розділ 2. Принципи правового регулювання пенсійних відносин

державою пенсійного забезпечення всім особам, що здійснювали трудову діяльність у цій державі у будь-якій формі її вияву; 2) принцип обов'язкової сплати страхових внесків на обов'язкове соціальне (державне) пенсійне забезпечення у разі здійснення трудової діяльності особою у будь-якій формі її вияву; 3) принцип включення до страхового пенсійного стажу певних періодів (навчання, служба в армії, вагітність та догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку тощо); 4) надання пенсійного забезпечення, як правило, довічно в грошовій формі шляхом щомісячної виплати пенсій, що не підлягають оподаткуванню; 5) здійснення забезпечення за рахунок державних (суспільних та/або усупільнених) коштів, які формуються у відповідні фонди на страхових (солідарних) та/або не страхових засадах шляхом оптимальної участі в їх створенні роботодавців, держави та працівників, що повинно сприяти економічному розвитку суспільства; 6) здійснення пенсійного забезпечення в обсязі, який повинен задовольняти основні потреби забезпечуваних (забезпечення/захист життя та здоров'я та можливостей для їх подальшого розвитку); 7) принцип паритетної участі громадян, держави, роботодавців в ухваленні й реалізації рішень з питань пенсійного забезпечення на засадах гласності, прозорості та доступності; 8) збалансованість єдності та диференціації підстав та умов при визначенні рівня грошового забезпечення пенсіонерів; 9) зумовленість пенсійного забезпечення юридично значущими обставинами, які визначені в законодавстві; 10) принцип гарантування державою виконання зобов'язань з надання пенсійного забезпечення; 11) адресність забезпечення; 12) перегляд (індексація) розміру пенсій відповідно до зростання споживчих цін; 13) встановлення пенсійного віку з врахуванням умов та тривалості життя населення України; 14) принцип надання певним категоріям громадян права на отримання декількох видів пенсії; 15) принцип цільового та ефективного використання коштів фондів пенсійного забезпечення.

Серед принципів правового регулювання пенсійного забезпечення (які повинні набути прямого текстуального закріплення в законі) доцільно передбачити принцип пріоритету принципу-норми пенсійного забезпечення перед іншими нормами законодавства.

Як зазначалося вище, при формулюванні системи принципів слід проаналізувати положення пенсійного законодавства з метою

Пенсійні правовідносини в Україні

виявлення тих доктринальних принципів, які знайшли пряме або текстуальне закріплення в тексті законів. Результатом такого аналізу є висновок, що принципи, які отримали пряме текстуальне закріплення в пенсійному законодавстві України, лише частково належать до принципів соціального (державного) пенсійного забезпечення.

При цьому законодавче формулювання тих принципів, які характеризують ті самі ознаки пенсійних відносин, що й доктринальні принципи пенсійного забезпечення, не завжди сприяє досягненню вищезазначеної мети правового регулювання пенсійних відносин.

Решта принципів у пенсійному законодавстві, що отримали пряме текстуальне закріплення в законах, є: 1) дублюванням загальноправових принципів без зазначення особливостей їх реалізації саме в пенсійному забезпеченні; 2) декларативними принципами-цілями; 3) несуттєвою деталізацією вже сформульованого в законі принципу.

Слід зазначити, що в пенсійному законодавстві України взагалі не знайшли своєї реалізації у вигляді прямого текстуального закріплення в формі принципу такі доктринальні принципи: 1) принцип включення до страхового пенсійного стажу певних періодів (навчання, служба в армії, вагітність та догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку тощо); 2) надання пенсійного забезпечення, як правило, довічно в грошовій формі шляхом щомісячної виплати пенсій, що не підлягають оподаткуванню; 3) адресність забезпечення; 4) перегляд (індексація) розміру пенсій відповідно до зростання споживчих цін; 5) встановлення пенсійного віку з врахуванням умов та тривалості життя населення України; 6) принцип надання певним категоріям громадян права на отримання декількох видів пенсії.

Контекстуальне ж відображення в пенсійному законодавстві принципів соціального (державного) пенсійного забезпечення відбулося лише частково: відображені, як правило, ті самі принципи, що були закріплені в ньому безпосередньо (шляхом прямого нормативного закріплення).

Решта доктринальних принципів може бути сформульована (виведена з контексту законів) тільки шляхом системного тлумачення сукупності правових норм, причому з обов'язковим посиланням на ст. 3 Конституції України (яка визнає людину найвищою соціаль-

ною цінністю) та міжнародні нормативні акти з соціального забезпечення. При цьому навіть розширене тлумачення норм пенсійних законів та Конституції України не дозволяє сформулювати всі конкретні доктринальні принципи.

Продовжуючи аналізувати чинники, які повинні бути враховані при формулюванні системи принципів правового регулювання пенсійного забезпечення, доречно перейти до сфери правозастосування, а саме до судової практики вирішення пенсійних спорів. Проаналізувавши рішення судів вищих інстанцій щодо зазначеної категорії спорів, можна зробити висновок, що вітчизняні суди неоднаково застосовують пенсійне законодавство України, що зумовлюється: 1) його безсистемністю; 2) наявністю в законодавстві різних підходів щодо врегулювання одних і тих самих питань щодо різних категорій працівників.

Порушення конституційного права особи на пенсійне забезпечення має місце не тільки внаслідок недосконалого правового регулювання пенсійних відносин, а й через порушення (незастосування) судами: 1) ст. 3 Конституції України, яка встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; 2) ст. 8 Конституції України, яка визначає, що норми Конституції є нормами прямої дії; 3) принципів верховенства права та законності (в тому числі в частині врахування практики вирішення спорів Європейським судом з прав людини та звернення до Конституційного Суду України з метою перевірки на конституційність пенсійних законів (ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України).

У результаті аналізу судової практики з пенсійних спорів слід визнати, що основною проблемою пенсійних відносин в Україні є низький рівень пенсійного забезпечення, що ставить під сумнів досягнення мети їх правового регулювання. А фактичні пенсійні відносини характеризуються наявністю проблем з реалізацією таких доктринальних принципів пенсійного забезпечення: 1) перегляду (індексації) розміру пенсій відповідно до зростання споживчих цін, що можна розглядати як принцип-засіб щодо реалізації принципу здійснення пенсійного забезпечення в обсязі, який повинен задо-

Пенсійні правовідносини в Україні

вольняти основні потреби забезпечуваних (забезпечення/ захист життя та здоров'я та можливостей для їх подальшого розвитку); 2) збалансованість єдності та диференціації підстав та умов при визначенні рівня грошового забезпечення пенсіонерів, що породжує проблеми при реалізації принципу включення до страхового пенсійного стажу певних періодів (служба в армії, робота на певних посадах для призначення спеціальних пенсій тощо); 3) здійснення забезпечення за рахунок державних (суспільних та/або усупільнених коштів), які формуються у відповідні фонди на страхових (солідарних) та/або нестрахових засадах шляхом оптимальної участі в їх створенні роботодавців, держави та працівників, що повинно сприяти економічному розвитку суспільства; 4) надання певним категоріям громадян права на отримання декількох видів пенсії.

З метою вирішення конфлікту, який може виникнути у зв'язку з перехідним станом пенсійної системи України (її реформуванням), між правом особи на пенсійне забезпечення та суспільними інтересами доцільно при формулюванні системи принципів пенсійного забезпечення задля їх прямого текстуального закріплення в Законі врахувати принципи Європейського суду з прав людини, які він застосовує під час вирішення пенсійних спорів шляхом динамічного тлумачення норм Конвенції, а саме: 1) гарантування державою виконання зобов'язань з надання пенсійного забезпечення, незважаючи на відсутність коштів; 2) принцип залежності рівня пенсійного забезпечення від економічної доцільності, соціально-економічних обставин, фінансових можливостей держави; 3) принцип обмеження права особи на пенсійне забезпечення, у разі якщо воно передбачається законом, встановлюється в інтересах суспільства та відповідає поставленій меті (є пропорційним); 4) недопустимість обмеження права особи на пенсійне забезпечення (в тому числі рівня пенсійного забезпечення, пенсійного віку тощо) у разі, якщо таке обмеження покладає на особу індивідуальний, занадто тяжкий та неспівмірний з цілями, для яких таке обмеження вводилось, тягар; 5) застосування найбільш сприятливого для пенсіонера підходу щодо розрахунку розміру його пенсії у разі неузгодженості пенсійного законодавства.

У разі колізії вказаних принципів суд у кожному конкретному випадку задля досягнення справедливого балансу інтересів сторін та

Розділ 2. Принципи правового регулювання пенсійних відносин

мети правового регулювання пенсійних відносин надає перевагу одному із вищевказаних принципів, ретельно дослідивши всі обставини справи.

Задля більш повних висновків щодо тенденцій у сфері застосування права в пенсійних відносинах доречно врахувати положення міжнародних актів, а також практику Європейського суду з прав людини. Грунтуючись на положеннях Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Конституції України, правових позиціях Європейського суду з прав людини та висновках Конституційного Суду України, можна сформулювати принципи, які є критеріями справедливого балансу приватних та суспільних інтересів під час вирішення пенсійних спорів щодо обмеження пенсійних прав, зокрема: право особи на пенсійне забезпечення: 1) не може бути обмежене у разі, якщо таке обмеження покладає на особу індивідуальний, занадто тяжкий та неспівмірний з цілями, для яких таке обмеження вводилось, тягар; 2) може бути обмежене, якщо воно передбачається законом, встановлюється в інтересах суспільства та відповідає поставленій меті (є пропорційним).

Як уже наголошувалось, сучасний перехідний період, який переживає українське суспільство, характеризується реформуванням пенсійної системи України. У зв'язку з цим окремі принципи соціального (державного) пенсійного забезпечення знаходяться на різних етапах свого розвитку: деякі тільки зароджуються, що відповідає першому етапу генези, частина принципів знаходиться на другому або третьому етапі й лише поодинокі принципи частково отримали пряме текстуальне закріплення в законі, що відповідає четвертому (заключному) етапу їх розвитку.

Враховуючи вищевикладене, для досягнення ефективного регулювання пенсійних відносин в Україні на сучасному етапі її розвитку (коли народжуються нові суспільні відносини з пенсійного забезпечення), задля реалізації (в тому числі й захисту) конституційного права громадян на пенсійне забезпечення доречно закріпити відповідні принципи в законодавстві, що дасть змогу вітчизняним судам, які тяжіють до нормативного підходу в правозорумінні під час вирішення пенсійних спорів, застосовувати безпосередньо принципи

Пенсійні правовідносини в Україні

правового регулювання пенсійних відносин, які набули зовнішнього вираження у вигляді норми-принципу закону.

Отже, задля ефективного регулювання пенсійних відносин доцільно надати пряме текстуальне закріплення положенням, які будуть визначати мету правового регулювання пенсійного забезпечення, якою є забезпечення (захист) життя та здоров'я пенсіонерів на рівні соціальних стандартів, забезпечення можливостей для їх подальшого вільного розвитку, та встановлювати такі принципи: 1) обов'язкового надання державою пенсійного забезпечення всім особам, які здійснювали в цій державі трудову діяльність у будь-якій формі її вияву; 2) обов'язкової сплати страхових внесків на обов'язкове соціальне (державне) пенсійне забезпечення у разі здійснення трудової діяльності особою у будь-якій формі її вияву; 3) включення до страхового пенсійного стажу певних періодів (навчання тощо); 4) надання пенсійного забезпечення, як правило, довічно в грошовій формі шляхом щомісячної виплати пенсій, що не підлягають оподаткуванню; 5) здійснення забезпечення за рахунків державних (суспільних та/або усупільнених) коштів, які формуються у відповідні фонди на страхових (солідарних) та/або нестрахових засадах шляхом оптимальної участі в їх створенні роботодавців, держави та працівників, що повинно сприяти економічному розвитку суспільства; 6) здійснення пенсійного забезпечення в обсязі, який повинен задовольняти основні потреби забезпечуваних (забезпечення/захист життя та здоров'я та можливостей для їх подальшого розвитку); 7) паритетна участь громадян, держави, роботодавців в ухваленні й реалізації рішень з питань пенсійного забезпечення на засадах гласності, прозорості та доступності; 8) збалансованість єдності та диференціації підстав та умов при визначенні рівня грошового забезпечення пенсіонерів; 9) зумовленість пенсійного забезпечення юридично значущими обставинами, які визначені в законодавстві; 10) гарантування державою виконання зобов'язань з надання пенсійного забезпечення; 11) адресність забезпечення; 12) перегляд (індексація) розміру пенсій відповідно до зростання споживчих цін; 13) встановлення пенсійного віку з урахуванням умов та тривалості життя населення України; 14) надання певним категоріям громадян права на отримання кількох видів пенсії; 15) залежність рівня пенсійного забезпечення від економіч-

Розділ 2. Принципи правового регулювання пенсійних відносин

ної доцільності, соціально-економічних обставин, фінансових можливостей держави; 16) цільове та ефективне використання коштів фондів пенсійного забезпечення; 17) пріоритет принципу-норми пенсійного забезпечення над іншою нормою законодавства; 18) обмеження права особи на пенсійне забезпечення у разі, якщо воно передбачається законом, встановлюється в інтересах суспільства та відповідає поставленій меті (є пропорційним); 19) недопустимість обмеження права особи на пенсійне забезпечення (рівня пенсійного забезпечення, пенсійного віку тощо) у разі, якщо таке обмеження покладає на особу індивідуальний, занадто тяжкий та неспівмірний з цілями, для яких таке обмеження вводилось, тягар; 20) застосування найбільш сприятливого для пенсіонера підходу щодо розрахунку розміру його пенсії.

Розділ 3

Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних правовідносин

Питання теорії систем, системного підходу при вивченні правових явищ залишається одним із найактуальніших проблем сучасної юриспруденції. Пенсійне забезпечення не залишається осторонь цього процесу. Вже звичними для науки права соціального забезпечення є терміни «пенсійна система», «система пенсійного забезпечення», «система соціального захисту населення» тощо, натомість вивчення системи через призму пенсійних правовідносин не знайшло широкого висвітлення в наукових дослідженнях. Вчені, які займаються проблемами системології, загальної теорії систем стверджують, що навколишній світ — це велика система, з цим твердженням важко не погодитися. Суспільство — це також організована система. Право як суспільна наука також є системою, більше того, воно оперує такими категоріями, як: «система права», «система законодавства», «правова система», «система правових норм» тощо. На нашу думку, усе право — це складна система, що утворюється із менших систем, які взаємодоповнюють одна одну та надають їй рис упорядкованості. *У правовому регулюванні вважаємо за необхідне визнати пенсійні правовідносини системою нижчого рівня, що формує шляхом взаємодії пенсійну систему України, яка є системою вищого рівня.* Виходячи з вищевикладеного, саме пенсійне правовідношення як система та система правовідносин і будуть предметом цього наукового дослідження.

Погляд на правові явища з позицій системного підходу дає можливість краще зрозуміти процеси, які відбуваються в правовому регулюванні. Слушною є позиція Н. М. Оніщенко, що юридична

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

наука покликана осмислити правову дійсність в єдності, цілісності та взаємозв'язаних формах і виявах. Основоположним її принципом є розмежування правових реалій на факти і цінності, засоби і цілі, частини і ціле¹. Таке осмислення можливе лише із застосуванням інструментарію системного підходу.

Очевидно, що поняття «система» зародилося у філософських трактатах, а отже, саме філософська дефініція системи є найбільш загальною та абстрагованою. Так, система (давньогр. σύστημα — те, що складається із частин, з'єднань) — категорія, що визначає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між елементами системи є більшою, ніж енергія їх зв'язків з елементами інших систем². Отже, наведе визначення виводить два основних елементи систем: 1) об'єкт; 2) зв'язки. Це визначення до певної міри ігнорує суб'єктів, але очевидно, що суб'єкти можуть мати різноманітні зв'язки, а для цілісності системи важливі ті суб'єкти, які мають зв'язок з об'єктом, а також зв'язок між собою щодо об'єкта. Саме з цієї позиції і буде вибудовуватися дослідження пенсійного правовідношення як системи та системи пенсійних правовідносин.

Першим, хто на пострадянському просторі у 1991 р. почав розглядати правовідносини як систему, був В. М. Протасов. Так, вчений зазначає, що детальному вивченню правовідносин найбільшою мірою відповідає системний підхід, що володіє досить широким категоріальним апаратом, основними в якому є поняття системи, елемента, складу, структури, функції, функціонування, мети. Щодо категорій «елемент», «склад», «структура», то вони використовуються в характеристиці правовідносин, однак робиться це для виділення якихось сторін правовідносин на додаток до його форми і змісту. Такий підхід не є досить коректним у загальнофілософському сенсі. Форма і зміст вичерпують явище повністю і за їх межами у явища вже нічого бути не може. Елементи і структура можуть бути віднайдені лише у середині єдності форми і змісту, а не за його межами.

¹ *Онiщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: монографія / Онiщенко Н. М. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 7.

² *Всемирная энциклопедия: философия* / глав. науч. ред. А. А. Грицанов. — М.: АСТ; Мн.: Харвест: Современный литератор, 2001. — С. 936–938.

Крім того, системні категорії дієві за умови їх цілісної реалізації в межах системного підходу, а не в окремому вигляді¹.

Серед українських досліджень у цій сфері слід навести колективну монографію під редакцією Є. Б. Кубка, який зазначає, що з методологічної точки зору особливо актуальним є розуміння процесів, механізмів, напряму та особливостей організованого розвитку соціальних систем, оскільки без такого розуміння формування науково обґрунтованої державно-правової політики неможливе, а її практична реалізація малоефективна².

Враховуючи той факт, що система є загальнонауковою категорією, на нашу думку, слід викласти її ключові ознаки для того, щоб розглянути пенсійне забезпечення загалом та пенсійні правовідносини зокрема через призму системи та системного підходу.

Засновником загальної теорії систем вважається американський вчений-біолог австрійського походження Людвіг фон Берталанфі, хоча ці питання тією чи іншою мірою порушувалися у науковій дискусії, але перша ґрунтовна публікація щодо загальної теорії систем була здійснена у 1947 р. саме з позицій біології, яка неодноразово передруковувалася і перекладалася. Так, Л. фон Берталанфі (*Ludwig von Bertalanffy*) вперше сформулював, що система — це комплекс взаємопов'язаних компонентів, ряд понять, що характерні для організованих цілих, таких як взаємодія, сума, механізація, централізація, конкуренція, фінальність і т. д., і така, що застосовує їх до конкретних явищ³. Вчений також детально проаналізував зростання у системі та зростання системи і обґрунтував думку, що закони ізоморфізму діють і в інших сферах, окрім біології, та можуть бути використані в наукових пошуках як універсальні. Так, Л. фон Берталанфі вказував, що відносне зростання компонентів у середині системи зазнає дії дуже простого та загального принципу, який є зростанням у біології (морфології, біохімії, фізіології, теорії

¹ Протасов В. Н. Провоотношение как система : монография / Протасов В. Н. — М. : Юридическая литература, 1991. — С. 6.

² Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / под общ. ред. Е. Б. Кубко. — К. : Юринком, 1997. — С. 47.

³ Берталанфи Л. фон. Общая теория систем — критический обзор / фон Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем : сб. переводов / общ. ред. В. И. Садовского и Э. Г. Юдина. — М. : Прогресс, 1969. — С. 29.

еволюції), застосовується просте відношення аллометричного збільшення. Таке саме відношення має місце і в соціальних явищах. Соціальна диференціація і розподіл праці в примітивних суспільствах, так само як процес урбанізації (тобто зростання міст порівняно із сільським населенням), відбуваються відповідно до аллометричних прикладів. *(Цей само принцип можна спостерігати і в пенсійному забезпеченні у період його виникнення і збільшення різновидів пенсійного забезпечення, особливо в сфері спеціального пенсійного забезпечення, детально про це буде зазначено нижче. — М. Ш.).* Застосування останнього дає можливість кількісно вимірювати соціальні організації і соціальний розвиток, що дозволяє замінити інтуїтивні міркування з цього приводу¹. Вчений пізніше слушно вказував, що поняття системи розповсюдилося у всіх сферах науки і проникло в повсякденне мислення та засоби масової комунікації. Системне мислення відіграє провідну роль у широкому діапазоні людської діяльності — від індустріального підприємства і засобів озброєння до езотеричних тем чистої науки².

Очевидно, що теорією систем займалися представники різних галузей знань і кожен з них доповнював загальну теорію систем новими ознаками, характеристиками. Так, Р. Л. Акоф (*Russell L. Ackoff*) наголошував на тому, що систему можна визначити як будь-яку сутність, концептуальну або фізичну, що складається із взаємозалежних частин³. Це надзвичайно важливо, оскільки елементи системи не тільки пов'язані між собою, а й повинні бути взаємозалежними один від одного.

Одним із найбільш ґрунтовних досліджень у сфері вивчення систем є праця А. М. Авер'янова, у якій автор вказує на те, що світ — це єдність систем, що знаходяться на різних рівнях розвитку, причому кожен рівень слугує засобом, основою існування іншого, більш

¹ *Берталанфи Л. фон. Общая теория систем — критический обзор / фон Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем : сб. переводов / общ. ред. В. И. Садовского и Э. Г. Юдина. — М. : Прогресс, 1969. — С. 57.*

² *Берталанфи Л. фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов / фон Л. Берталанфи // Системные исследования : ежегодник. — М. : Наука, 1969. — С. 30–54.*

³ *Акоф Р. Л. Системы, организации и междисциплинарные исследования / Р. Л. Акоф // Исследования по общей теории систем : сб. переводов / общ. ред. В. И. Садовского и Э. Г. Юдина. — М. : Прогресс, 1969. — С. 145.*

високого рівня систем. Чим більша система, тим повільніше вона змінюється, чим менша, тим швидше вона проходить етапи свого існування. У цій простій закономірності прослідковується діалектичний розвиток системи¹. Вчений також продовжує думку Л. фон Берталанфі і зазначає, що будь-яка система розвивається за одними і тими самими загальними законами. Ізоморфізм систем полягає в ізоморфізмі законів їх розвитку. Йдеться не тільки про всезагальність дії основних законів діалектики, про що зауважував Гегель, а йдеться про те, що, крім них, у розвитку усіх систем можна відстежити всезагальність вияву таких закономірностей, як диференціація та інтеграція елементів і зв'язків системи, поділу систем, зміна структур і елементів. Однією з таких загальних закономірностей розвитку автор виділяє насамперед етапність розвитку: виникнення, становлення, період зрілості, регресивні перетворення і зникнення². Наведене є надзвичайно важливим при дослідженні пенсійного забезпечення загалом та пенсійних правовідносин зокрема. Безумовно, якщо поглянути на пенсійну систему України, то можна побачити процеси ізоморфізму, розширення диференціації видів пенсійного забезпечення. Так само пенсійне забезпечення цілком зазнає впливу загальних закономірностей розвитку, що так само легко простежити на прикладі історичного розвитку пенсійної системи Європи загалом та України зокрема. Йдеться про виникнення та зміну тих чи інших правових механізмів регулювання пенсійної системи.

Сучасний український дослідник систем І. М. Дудник також наголошує на значенні зв'язків між компонентами системи, які завжди є суттєвими та органічними. Це означає, що ці зв'язки є виявом внутрішньої функціональної суті складових частин та відображають зміст і цільову спрямованість розвитку системи в цілому. Внаслідок цього зміна одного з компонентів викликає певні зміни всіх інших частин системи, а іноді — й системи в цілому. Наявність такої тісної взаємодії, органічного взаємозв'язку компонентів є причиною того, що в різноманітних процесах, у взаємодії з середо-

¹ *Аверьянов А. Н.* Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. — М.: Политиздат, 1985. — С. 101–102.

² Там само. — С. 105–107.

вищем система виступає як єдине, цілісне утворення. Це виявляється тому, що внутрішні зв'язки між компонентами системи значно тісніші та стійкіші, ніж зв'язки цієї системи (або її окремих компонентів) з іншими матеріальними об'єктами зовнішнього середовища¹, на чому вже наголошувалося при цитуванні філософського визначення системи. У цьому сенсі важливим є питання проведення правової реформи загалом та реформи пенсійної системи зокрема. Йдеться про те, що реформування повинно бути комплексним, тільки тоді воно може бути успішним. У наукових часописах неодноразово наголошувалося, що три спроби реформування пенсійної системи в Україні 1991, 2003 та 2011 років важко назвати завершеними, окремими, цілісними реформами. Оскільки реформа — це комплексний захід, а внесені зміни до пенсійного законодавства скоріше можна визначити як три етапи багаторічної пенсійної реформи². Враховуючи сучасний стан пенсійного забезпечення, очевидним є той факт, що незабаром будуть впроваджені нові зміни до пенсійного законодавства. На нашу думку, четвертій спробі реформування пенсійного законодавства слід надати завершеного характеру як за змістом, так і за формою, якою має стати Пенсійний кодекс України.

Повертаючись до теорії функціонування систем та підбиваючи підсумки викладеному, вважаємо, що найбільш загальну та вичерпну характеристику запропонували провідні дослідники теорії систем В. М. Садовський та Е. Г. Юдін, які резюмували попередні дослідження своїх сучасників і вказали, що система — це: 1) цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) вона утворює особливу єдність із середовищем; 3) зазвичай будь-яка досліджувана система є елементом системи більш високого рівня; 4) елементи будь-якої системи, в свою чергу, зазвичай виступають як системи більш низького рівня³.

¹ Дудник І. М. Вступ до загальної теорії систем : навч. посіб. / Дудник І. М. — Полтава, 2010. — С. 9.

² Шумило М. М. Пенсійна реформа 2011 року: критичний аналіз / М. М. Шумило // Судова практика. Науково-практичний журнал. — 2012. — № 6. — С. 24–32.

³ Садовський В. Н. Задачи, методы и приложения общей теории систем / В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Исследования по общей теории систем : сб. переводов / общ. ред. В. И. Садовского и Э. Г. Юдина. — М. : Прогресс, 1969. — С. 12.

Одним із наріжних каменів у визначенні систем є системоутворюючі чинники. З позицій функціональності систем П. К. Анохін вказав, що визначальним і єдиним чинником є результат функціонування системи¹. Тобто кожна система прагне до досягнення певного результату.

У спеціалізованій літературі можна зустріти думку, що системоутворюючим чинником є ціль, система функціонує для досягнення певної мети, що є дуже подібним до результату. Німецький соціолог Ніклас Луман на прикладі організованих соціальних систем підкреслює, що зазвичай має значущість те, що організована система є раціональною, якщо вона досягає своєї цілі. Тому її системна раціональність інтерпретується як цілераціональність, і внаслідок цього системна структура, чи принаймі офіційна, «формальна» структура, має значущість як засіб щодо цілі². Така позиція також заслуговує на увагу, навіть більше, очевидним є той факт, що система без цілі сліпа. Метою пенсійних правовідносин як системи є реалізація права на пенсію. На нашу думку, становлення, функціонування системи включає в себе цілий комплекс системоутворюючих чинників. Поодинці вони не досягли б створення системи. Якщо ж система уже почала формуватися, то очевидно, що необхідна центральна, єдина ціль, щоб система набула рис функціональності, дієвості.

А. М. Авер'янов класифікує системоутворюючі чинники на зовнішні та внутрішні. Зовнішні системоутворюючі чинники — це ті що сприяють виникненню і розвитку систем³. Вчений, говорячи про зовнішні системоутворюючі чинники, розуміє під ними насамперед механічні, фізичні, хімічні та ін. На нашу думку, якщо йдеться про право як соціальну систему, то право також зазнає суттєвих впливів зовнішніх факторів. Як наголошувалося у попередньому розділі щодо становлення системи загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення, такими чинниками були: демогра-

¹ Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы: избранные труды / Анохин П. К. — М. : Наука, 1978. — С. 74.

² Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у раціональних системах / Луман Н. [пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебеладзе]. — К. : Дух і Літера, 2011. — С. 47–48.

³ Аверьянов А. Н. Цит. праця. — С. 52–53.

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

фічна криза, урбанізація, реформа виборчого законодавства тощо. Усе це і було тими об'єктивними системоутворюючими чинниками, які спричинили виникнення системи пенсійного забезпечення і пенсійних правовідносин як системи нижчого порядку.

До внутрішніх системоутворюючих чинників А. М. Авер'янов відносить безпосередньо елементи системи, тобто ті, які її, власне, і складають. Вчений наводить низку ознак внутрішніх системоутворюючих чинників:

Спільність природної якості елементів. Йдеться про те, що усі елементи так чи інакше пов'язані й у своїй єдності спрямовані на досягнення єдиної мети. *(Уразі пенсійного правовідношення як системи — реалізація права на пенсію. — М. Ш.).*

Взаємодоповнення, яке забезпечується зв'язком як однорідних, так і різнорідних елементів. Диференціація елементів приводить до укріплення та удосконалення системи. Диференційно-інтегральний процес, так само як і координаційно-субординаційний, є необхідним, атрибутивним чинником системоутворення. *(Правовий зв'язок між суб'єктами пенсійного правовідношення як системи є обов'язковим і не чим іншим, як їх змістом. — М. Ш.).*

Чинники індукції, які надають системі рис завершеності. Це явище настільки атрибутивне, як і розмноження, зростання, диференційно-інтегральний процес. Індукційними чинниками можуть бути як властивості взаємодіючих елементів, так і об'єкти, які не є елементами даної системи, а також зовнішнє середовище. *(Дослідивши один вид пенсійного правовідношення як системи нижчого рівня, можна зробити висновок про функціонування системи пенсійних правовідносин як системи вищого рівня. — М. Ш.).*

Постійні, стабілізуючі фактори системоутворення включають постійні жорсткі зв'язки, що забезпечують єдність системи. Провідне місце у цьому сенсі належить структурі, яка виступає не тільки системоутворюючим чинником, а й системозберігаючим. *(Пенсійне правовідношення як система незалежно від виду є стабільним і незмінним уже тривалий час, що дозволяє зробити висновок про статичність пенсійної системи України. — М. Ш.).*

Функціональні зв'язки — виникають у процесі специфічної взаємодії елементів систем. Інколи їм притаманний тимчасовий, перехідний характер. *(Усі правові зв'язки у пенсійному правовідношенні як*

Пенсійні правовідносини в Україні

системі є функціональними. Це сукупність прав та обов'язків, дотримання яких забезпечує результат і мету системи — отримання пенсії. — М. Ш.).

Штучні системоутворюючі чинники створюються людиною. Вони можуть мати як зовнішній, так і внутрішній характер. Штучні фактори є зовнішніми, коли елементи, частини утвореної системи індиферентні один до одного. Штучні фактори є внутрішніми, коли утворювана ними система виступає як єдність взаємодоповнюючих елементів¹.

Запропоновані А. М. Авер'яновим різновиди системоутворюючих чинників є універсальними і можуть бути застосовані до характеристики пенсійних правовідносин як системи, про що було частково зазначено у коментарях вище. Вже наголошувалося, що будь-які системи формуються навколо певного об'єкта. Це можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні об'єкти. У правовому регулюванні об'єктом правовідносин є мета, яка збігається з матеріальним об'єктом — пенсією. Отже, основним системоутворюючим чинником пенсійного правовідношення як системи є пенсія.

Кожна система має свою будову, щодо правовідносин, то в юридичній науці вже звичним терміном для її позначення є «структура». Не вдаючись до філософської дискусії щодо розмежування цих понять, вважаємо, що «структура правовідношення» та «правовідношення як система» є поняттями тотожними. Хоча у правовій науці можна зустріти і відмінну точку зору.

В. М. Протасов та Н. В. Протасова зазначають, що з позиції системного підходу правовідносини — це система, елементами якої є учасники правових відносин (суб'єкти), об'єднані правовою структурою — доцільним правовим зв'язком, що впливає із суб'єктивних юридичних прав і обов'язків (доцільних правових властивостей суб'єктів) і функціонує для досягнення соціально-корисного результату².

М. О. Тузов зазначає, що під структурою правовідношення слід розуміти визначену його призначенням (бути індивідуалізованим

¹ Авер'янов А. Н. Цит. праця. — С. 57–62.

² Протасов В. Н. Лекции по общей теории права и теории государства / В. Н. Протасов, Н.В. Протасова. — М. : Издательский дом «Городец», 2010. — С. 370.

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

суб'єктно-правовим зв'язком) сукупність правовизначаючих і необхідних його елементів, що знаходяться в цільовому взаємозв'язку. Структуру правовідношення складають три елементи: 1) суб'єкти правовідносин; 2) зміст правовідносин; 3) об'єкт правовідносин¹. Загалом погоджуємось з таким підходом, але з позиції розуміння правовідносин як системи варто уточнити і наголосити на тому, що зміст правовідносин є тим необхідним елементом системи, без якого вона не може існувати, а саме без зв'язків між суб'єктами, якими і виступають правові зв'язки у формі суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Такий правовий зв'язок надає системі структурованості, послідовності, стабільності, а також забезпечує реалізацію основної цілі системи. У пенсійному правовідношенні, як уже зазначалося вище, — це реалізація права на пенсію, як результат — отримання пенсії.

Кожен із елементів правовідносин буде детально вивчений нижче, натомість предметом цього розділу є показати пенсійне правовідношення як систему та систему пенсійних правовідносин, відобразити їх сучасний стан та перспективи розвитку. Варто зазначити, що форму системі надає закон. Саме він визначає об'єкт та мету існування системи, суб'єктний склад та завдяки розподілу прав і обов'язків визначає правовий зв'язок. Законом також визначаються юридичні факти — соціальні ризики, які й є передумовами виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин.

Отже, можна підсумувати викладене і зазначити, що основою пенсійного правовідношення є пенсія, яка має чотири різновиди: пенсія за віком, пенсія по інвалідності, пенсія у зв'язку з втратою годувальника, а також пенсія за вислугу років. Особливість пенсії як об'єкта пенсійних правовідносин та як об'єкта пенсійної системи полягає у тому, що він постає у матеріальній та діалектичній іпостасях одночасно. З одного боку, пенсія як різновид матеріального забезпечення, яке отримують правоздатні особи, з іншого — об'єктом виступає право на пенсію, його реалізація. Саме на цій двоєдності слід вибудовувати систему. Оскільки це — як єдність процесу і результату процесу. Результат неможливий без процесу, а

¹ Тузов Н. А. Структура правоотношения / Н. А. Тузов // Проблемы теории государства и права : учебник / [под ред. В. М. Сырых]. — М. : Эксмо, 2008. — С. 417.

Пенсійні правовідносини в Україні

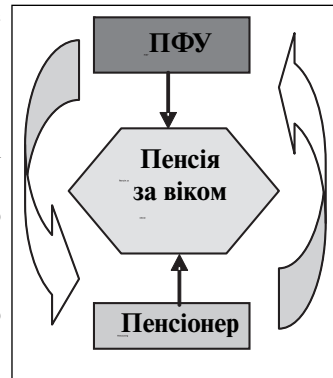
процес, який не досягає результату, — нікчемний. Залежно від конкретного виду пенсійного забезпечення різний і процес його реалізації, і суб'єктний склад. Саме з огляду на ці міркування можна дійти висновку про те, що пенсійне правовідношення окремого виду є системою нижчого рівня, яка має свою особливу структуру побудови, сплетіння правових зв'язків, які мають видові особливості, але загалом є частиною цілого і в персоналізованих пенсійних правовідносинах повторюються.

Загальновідомо також, що правовідносини поділяються на прості та складні, такий поділ зумовлений кількістю суб'єктів, складністю правових зв'язків та етапів для досягнення кінцевої мети. Простими пенсійними правовідносинами є пенсія за віком та пенсія за вислугу років, складними — пенсія по інвалідності та пенсія у зв'язку з втратою годувальника. Нижче пропонуємо розглянути як прості, так і складні пенсійні правовідносини як системи.

Пенсійне правовідношення за віком як система

Схема 1

На наведеній схемі — просте пенсійне правовідношення — пенсія за віком. Об'єктом правовідносин є пенсія за віком, вона ж і є центром системи. Два суб'єкти: 1) ПФУ — Пенсійний фонд України в особі його регіональних представництв; 2) пенсіонер — правоздатна особа, яка має право на пенсію. Стрілками показано перманентний правовий зв'язок, за допомогою якого особа може реалізувати своє право на пенсію, він також є невід'ємною частиною системи, що об'єднує суб'єктів довкола та щодо одного об'єкта. Правовий зв'язок робить суб'єктів взаємозалежними один від одного. Він, як відомо, забезпечується суб'єктивними правами та юридичними обов'язками і є змістом правовідносин. У цьому сенсі не зайвим буде нагадати, що складність пенсійних правовідносин полягає у своєрідній дворівневості прав і обов'язків. Йдеться про те, що закон наділяє суб'єктів і правами, і обов'язками. Схеми, коли у одного суб'єкта є тільки право, а

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

у іншого тільки обов'язок, у пенсійних правовідносинах не існує. Крім того, вважаємо за необхідне зазначити, що правовий зв'язок є постійним, тільки сукупність зобов'язань суб'єктів дозволяє пенсійному правовідношенню функціонувати як системі. Різноманітність стрілок вказує на те, що правовий зв'язок — це правова форма спілкування між суб'єктами, тільки за умови такого спілкування можлива реалізація особою права на пенсію. Зміст пенсійних правовідносин детально розглянемо нижче.

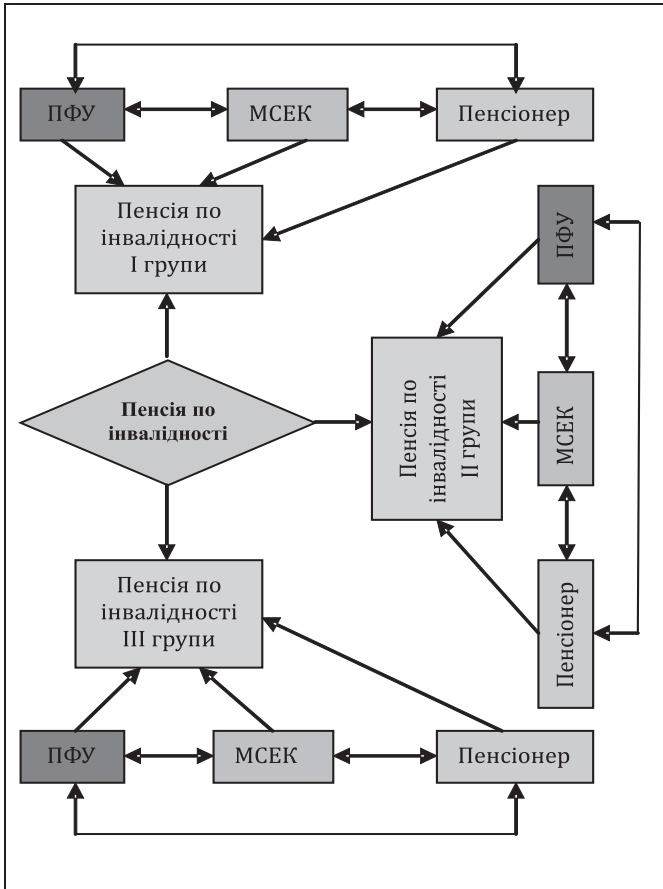
Варто також наголосити на тому, що види пенсійного забезпечення як системи нижчого рівня перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності між собою та є системою пенсійних правовідносин вищого рівня.

Незважаючи на той факт, що пенсійні правовідносини за віком є простими, не можна забувати те, що вони оперують визначальними для усієї пенсійної системи категоріями: «трудоий стаж», «страховий стаж», «страховий випадок», «соціальний ризик», «розмір пенсії за віком» тощо. Відсутність однієї з цих категорій у пенсійних правовідносинах за віком, по інвалідності чи у зв'язку з втратою годувальника, пенсії за вислугу років як систем, руйнує цю систему. Пенсійні правовідносини за віком екстраполюють ці елементи на інші види пенсійного забезпечення, які є складними.

Саме виходячи з цих позицій, вважаємо, що хоча в системі пенсійного забезпечення не виділяються домінуючі чи підпорядковані пенсійні правовідносини, що, безсумнівно, правильно, але якщо розглядати ці види правовідносин з позиції автономності та залежності, то очевидно, що пенсійні правовідносини за віком є автономними, натомість пенсійні правовідносини по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника — залежними від перших. А пенсійні правовідносини у зв'язку з втратою годувальника можуть бути одночасно залежні й від пенсійних правовідносин за віком, і від пенсійних правовідносин по інвалідності, якщо суб'єктом пенсіонування у них виступають непрацездатні особи з причин стану здоров'я. Наведене вкотре дозволяє побачити, що саме правові зв'язки між суб'єктами та щодо об'єкта є тим каркасом пенсійного правовідношення як системи, що дозволяє їй бути дієвою.

Пенсійне правовідношення по інвалідності як система

Схема 2

Пенсія по інвалідності займає друге місце серед видів пенсійного забезпечення, яке отримують громадяни. Причин для такої негативної тенденції багато і вони мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Зосередимося саме на пенсійних правовідносинах по інвалідності як системі, оскільки її якість прямо пов'язана з реалізацією особою права на пенсію по інвалідності. Крім того, досліджувана система, на відміну від пенсійного правовідношення за віком як

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

системи, є складною. Складність полягає у кількох аспектах. Насамперед це розширення кола суб'єктного складу. Безумовно, основні суб'єкти залишаються. Йдеться про ПФУ в особі його регіональних представництв та про сам пенсіонований суб'єкт. Але складність цього виду пенсії, яка, власне, і відображається на системі, полягає у тому, що стан здоров'я особи, що призвів до інвалідності, як медичний факт повинен бути у визначеному законодавством порядку оформлений, тобто йому слід надати правової форми. Саме за таких умов хвора особа набуває статусу інваліда в юридичному сенсі, тобто стає правоздатною особою щодо отримання пенсії по інвалідності. Суб'єктом, до компетенції якого входить встановлення факту інвалідності, є медико-соціальні експертні комісії, що створюються відповідно до чинного законодавства. Теоретично-правовий аналіз суб'єктів пенсійних правовідносин детально викладений в інших підрозділах цього монографічного дослідження, тому окремо на цьому питанні зупинятися не будемо. Складність пенсійних правовідносин по інвалідності полягає також у тому, що залежно від стану здоров'я різняться і розміри пенсії. За чинним законодавством України виділяють три групи інвалідності залежно від рівня втрати працездатності, отже, і три розміри пенсії. Безпосередньо на правовий механізм або ж на процедуру призначення пенсії вони не впливають. Алгоритм залишається однаковим для трьох груп інвалідності, щоправда юридичні факти у контексті стану здоров'я різняться. У пенсійних правовідносинах як системі вони повинні бути виокремлені, оскільки це є фактично внутрішньовидова диференціація пенсії по інвалідності. Враховуючи викладене, вважаємо за доречне при зображенні пенсійних правовідносин по інвалідності як системи виходити з того, що пенсія по інвалідності має три види. Це, як було зазначено, зумовлено різним комплексом медико-юридичних фактів, що визначають правоздатність особи з певною групою інвалідності на оформлення того чи іншого різновиду пенсії, хоча варто також наголосити на тому, що ці три види пенсій реалізуються єдиним набором юридичних інструментаріїв і тим же колом суб'єктів. Йдеться про те, що пенсія по інвалідності різниться не тільки розміром, але і видами пенсії. При призначенні пенсії по інвалідності зазвичай обмежуються загальним терміном «інвалідність». Це не зовсім правильно, оскільки законодавець розмежує

інвалідність на три групи, а перша група має дві підгрупи. Отже, факт інвалідності слід розглядати через призму законодавчої диференціації. Вище вже наголошувалося, що інвалідність — це насамперед медичний факт, його встановлення чітко регламентується положеннями «Про медико-соціальну експертизу» та «Про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності», затверджені Постановою Кабінету Міністрів України «Питання медико-соціальної експертизи»¹ від 3 грудня 2009 р. № 1317. Критерієм для встановлення тієї чи іншої групи інвалідності є ступінь втрати здоров'я, що спричиняє обмеження однієї чи декількох категорій життєдіяльності особи, для кожної групи інвалідності він різний. Викладене дозволяє розглядати пенсійні правовідносини по I, II, III групах інвалідності як системи нижчого рівня.

Специфіки та особливості пенсійним правовідносинам по інвалідності як системі надає також той факт, що інвалідність у цілій низці випадків слід регулярно підтверджувати, а отже, МСЕК — це той суб'єкт, що постійно забезпечує правосуб'єктність особи, регулярно підтверджує її або ж, навпаки, — не підтверджує. Це суб'єкт, який медичним фактам надає форми юридичних фактів.

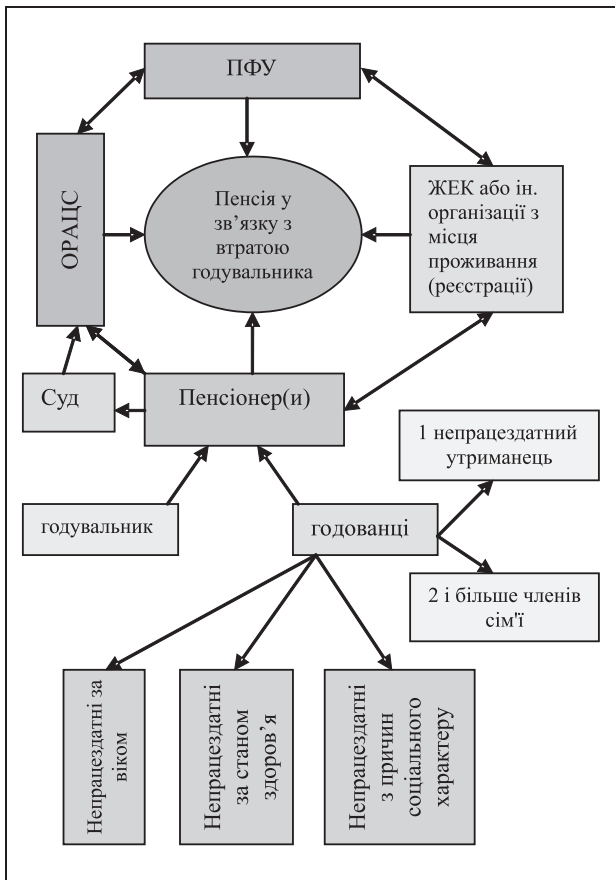
Пенсійне правовідношення у зв'язку з втратою годувальника як система

Пенсійне правовідношення у зв'язку з втратою годувальника як система є найскладнішою з-поміж двох вищепроаналізованих. Це зумовлено цілою низкою об'єктивних причин.

1. Суб'єктний склад є значно ширшим і включає в себе: ПФУ, органи реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС), у окремих випадках суд, який визнає особу померлою чи безвісті відсутньою, житлово-експлуатаційні або інші організації з місця проживання (реєстрації), які видають довідки про перебування на утриманстві, та пенсіонер(и).

¹ *Постанова* Кабінету Міністрів України «Питання медико-соціальної експертизи» від 03.12.2009 р. № 1317 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-п>.

Схема 3

2. Складність правових зв'язків, які мають кореспондуючий характер і які вибудовують алгоритм механізму реалізації особою права на пенсію.

Щодо суб'єктів, то цей вид правовідносин передбачає отримання особами не власної пенсії, на яку вони мають право, а пенсію особи, яка була їх годувальником. Отже, очевидно, що перш ніж отримувати зазначений вид пенсії слід встановити правосуб'єктність годувальника. У разі наявності правоздатності у останнього за його життя, відповідно, можна говорити про призначення пенсії непра-

цездатним членам його сім'ї, які перебували на його утриманстві. Отже, визнавати годувальника як безпосереднього суб'єкта пенсійних правовідносин не можна, але аспект його правоздатності повинен бути вивченим органами спеціальної компетенції щодо можливості призначення йому пенсії за віком.

Немало дискусій точиться і щодо безпосередніх отримувачів пенсії. Основну характеристику суб'єктів цих правовідносин буде розкрито нижче, але хотілося б наголосити на кількох важливих аспектах, які дозволять зрозуміти місце суб'єктів у пенсійних правовідносинах у зв'язку з втратою годувальника як системі.

Отже, пенсія може виплачуватися правоздатним особам, які є непрацездатними, які перебували на утриманстві у годувальника. Необхідний також сімейний зв'язок. У праві соціального забезпечення суб'єктів отримувачів цього виду пенсії поділяють на три групи: 1) непрацездатні за віком; 2) непрацездатні за станом здоров'я; 3) непрацездатні з інших причин соціального характеру. В основі цієї диференціації лежить причина непрацездатності. Пенсію можуть отримувати одночасно і непрацездатні особи за віком, і за станом здоров'я у однакових розмірах.

Не менш дискусійною проблемою є сім'я як суб'єкт. Вже не одне десятиліття в науці обговорюється це питання і позиції щодо цього різняться. На нашу думку, очевидно, що сім'я не може бути суб'єктом правовідносин у класичному розумінні суб'єктів правовідносин. Але ж вона і не є таким суб'єктом. Закон чітко визначає і наводить перелік осіб, які мають право на пенсію, серед них сім'ї як суб'єкта немає. Натомість законодавець вказує на те, що пенсію у зв'язку з втратою годувальника можуть отримувати одночасно кілька членів сім'ї. Тому серед науковців виникла примарна ідея про нібито сім'ю як суб'єкта, виходячи з того, що така пенсія може призначатися і виплачуватися однією сумою, не виокремлюючи частки, хоча це право зберігається за кожним із отримувачів пенсії.

На нашу думку, такого роду дискусії нині втратили актуальність з кількох причин. По-перше, коли йдеться про призначення цього виду пенсії, то її отримують не всі члени сім'ї, а тільки правоздатні. По-друге, правоздатність кожного члена сім'ї встановлюється індивідуально, а не колективно. По-третє, факт призначення пенсії однією сумою не є обов'язковим, адже існує альтернативна

форма — кожному пенсіонеру окремо. Пенсіонери самі обирають, у якій формі отримуватимуть пенсію. До речі, це один із виявів диспозитивного методу правового регулювання. Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що суб'єктів, які отримують пенсію у зв'язку з втратою годувальника, можна визначати як пенсіонованих членів сім'ї.

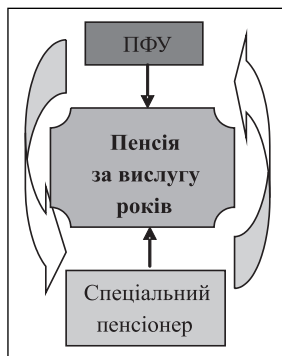
Аналізуючи пенсійні правовідносини у зв'язку з втратою годувальника як системи, не можна оминати увагою правові зв'язки, без яких не може існувати система. Правові зв'язки у цих правовідносинах можна класифікувати на внутрішні — ті, що не виходять за межі цих правовідносин, тобто зв'язки з безпосередніми учасниками правовідносин, та зовнішні — ті, що мають кореспондуючий характер і відсилають до інших правовідносин пенсійної системи. Йдеться, наприклад, про відсилання до правовідносин пенсійного забезпечення за віком, для встановлення розміру пенсії, а також до правовідносин з пенсійного забезпечення по інвалідності у разі необхідності встановлення непрацездатності особи з причин стану здоров'я. Наведений поділ правових зв'язків на внутрішні та зовнішні притаманний і пенсійному правовідношенню по інвалідності як системі.

Розглянувши три види пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі України, не можна оминати увагою один із спеціальних видів пенсійних правовідносин як системи, а саме пенсійних правовідносин за вислугу років. Розкриття особливостей цього виду пенсійних правовідносин як системи дозволить перейти до питання системи пенсійних правовідносин.

Схема 4

Пенсійне правовідношення за вислугу років як система

У пенсійній системі України є спеціальний вид пенсійного забезпечення, а отже, і правовідносин, який має довгу історію і, можна сказати, є основним різновидом спеціального пенсійного забезпечення — це пенсія за вислугу років. Так, до запровадження всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення останнє виплачувалось окремим громадянам, які були, як правило, військово-

Пенсійні правовідносини в Україні

вослужбовцями та державними службовцями. Пенсійні правовідносини за вислугу років є за своєю структурою однаковими з пенсійними правовідносинами за віком. Вони також є простими правовідносинами. Особливість та відмінність пенсійних правовідносин за вислугу років полягає у тому, що один із суб'єктів має спеціальний статус і здійснює особливу, визначену законодавством, діяльність. Самі ж пенсійні правовідносини цього виду виникають не за умови досягнення пенсійного віку, а наявності спеціального стажу роботи. Саме специфіка трудової діяльності є визначальним фактором для отримання пенсії за вислугу років. Крім того, вона може бути різноплановою і поширюється на: військовослужбовців, прокурорів і слідчих прокуратури, осіб, які працюють на посадах, віднесених до списків № 1 та № 2, працівників цивільної авіації та інших осіб, визначених спеціальними законами.

Вважаємо, що цей різновид пенсійного забезпечення ще не вичерпав своїх можливостей і сприяє принципу єдності та диференціації пенсійного забезпечення, але у окремих випадках потребує свого удосконалення, особливо в питанні суб'єктного складу, а також обґрунтованості того спеціального стажу, який визначений законодавством.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058 передбачає у перспективі створення системи професійного пенсійного забезпечення. Не залишається осторонь і юридична наука. Так, з позиції фінансового права у 2010 р. була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук М. О. Лібановим на тему: «Правове регулювання професійних пенсій в Україні»¹. У реалізації та вивченні цього питання значний прогрес досягнуто у Білорусі. Так, реалізація ідеї професійної пенсійної системи знайшла своє відображення у Законі Республіки Білорусь «Про професійне пенсійне страхування» від 5 січня 2008 р. № 322². Крім того, у 2012 р. у Мінську І. О. Долгольова захистила дисертацію на здобуття науко-

¹ *Лібанов М. О.* Правове регулювання професійних пенсій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.07 / Лібанов М. О. — К., 2010. — 245 с.

² *Закон Республіки Беларусь «О профессиональном пенсионном страховании» от 05.01.2008 г. № 322 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10800322&p2=%7BNRPA%7D>*

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

вого ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Правове регулювання професійного пенсійного страхування в Республіці Білорусь»¹.

Розглянувши три види пенсійних правовідносин як систем, вважаємо за необхідне перейти до дослідження іншого, не менш важливого, питання, а саме — системи пенсійних правовідносин. Саме ця система і є системою вищого рівня порівняно з розглянутими системами, які є її структурними елементами і нижчою ланкою.

Підбиваючи підсумки дослідженню пенсійних правовідносин як системи, врахувавши її загальні та особливі властивості, вважаємо за необхідне сформулювати відповідне визначення.

***Пенсійне правовідношення як система** — це об'єднані правовими зв'язками суб'єкти, які є взаємозалежними та взаємопов'язаними елементами єдиної пенсійної системи, об'єктом та метою якої є реалізація права на пенсію.*

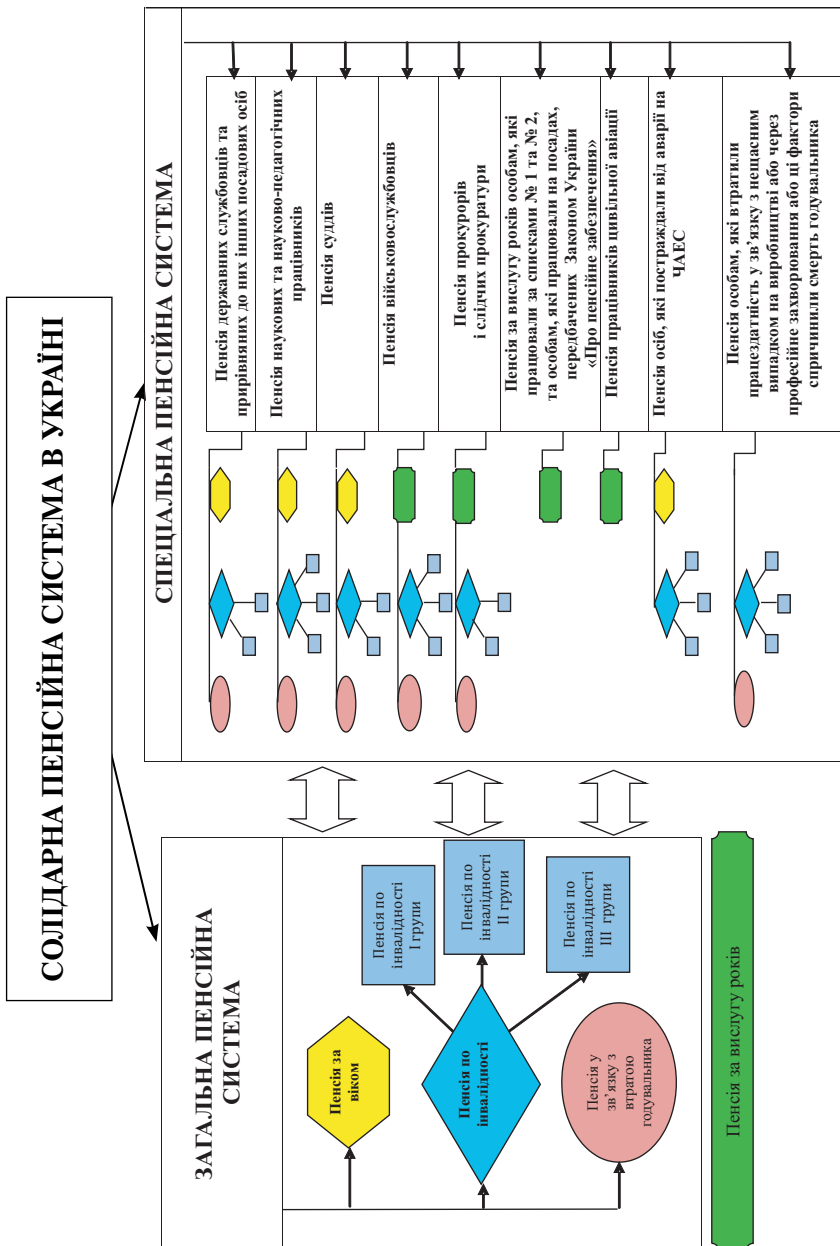
Отже, можна резюмувати, що пенсійна система України включає в себе два режими реалізації особами права на пенсію: загальний та спеціальний. Якщо загальний режим загалом зрозумілий і стабільний, то спеціальний має ряд особливостей і вирізняється своєю нестабільністю. Ці пенсійні режими об'єднані у систему вищого рівня — солідарну пенсійну систему України.

Окремо зазначимо, що спеціальна система складається з двох основних правових режимів — це різновиди пенсійного забезпечення, які запозичені із загальної системи пенсійного забезпечення (державні службовці, судді, науковці та ін.) та мають окремий порядок призначення, обчислення пенсії, але за своєю структурою дублюють види пенсійного забезпечення, притаманні загальній системі, та питома спеціальне пенсійне забезпечення — пенсія за вислугу років.

Диференціація пенсійного забезпечення на загальне та спеціальне, як правило, відбувається на основі вивчення специфічної трудової діяльності та як наслідок необхідності й доцільності існування окремих видів спеціального пенсійного забезпечення.

¹ Долголева И. А. Правовое регулирование профессионального пенсионного страхования в Республике Беларусь : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.05 / И. А. Долголева. — Мн., 2012. — 28 с.

Схема 5

Вивчивши та сформулювавши основні елементи та аспекти пенсійного правовідношення як системи нижчого рівня, вважаємо, що слід розкрити одну з систем вищого рівня — макросистему, а саме: солідарну пенсійну систему, яка є одним із трьох рівнів пенсійної системи України. Нині це основний рівень пенсійної системи, що формулює основні проблеми в пенсійному законодавстві. Незважаючи на те, що солідарна пенсійна система зазнавала трьох масштабних законодавчих змін (три етапи реформування пенсійного законодавства 1991, 2003, 2011 років), вона і нині є вразливою до зовнішніх чинників і не є самоокупною, самодостатньою у фінансовому сенсі, що призводить до перманентного дефіциту бюджету Пенсійного фонду України.

Солідарна система України — це спадок радянської системи пенсійного забезпечення, яка функціонувала на засадах аліментарності та безеквівалентності, але згодом була модернізована. Сучасна система відійшла від цих принципів і набула пенсійно-страхового характеру. Найбільш вразливим місцем солідарної системи є демографічні кризи, що є однією із найбільших проблем, які заважають цій системі бути дієвою та забезпечувати гідний рівень життя пенсіонерам. Також можна навести проблеми нелегального працевлаштування, оплату праці у «конвертах» тощо.

Отже, повертаючись до системного підходу при дослідженні пенсійного законодавства — пенсійної системи, очевидним є приклад існування самодостатньої системи в праві. Вона має цілу низку ознак незалежної системи і може визначатися як автономна.

Солідарна система включає в себе дві системи нижчого рівня (схема 5):

- 1) загальну пенсійну систему правовідносин;
- 2) спеціальну пенсійну систему правовідносин.

Загальна пенсійна система регулюється Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058. Цей Закон закладає підвалини функціонування пенсійної системи загалом та пенсійних правовідносин зокрема. Він формулює об'єкт, суб'єктний склад, правові зв'язки (зміст) пенсійних правовідносин. Визначає форму правової взаємодії суб'єктів. Так, зазначений закон можна вважати системоутворюючим, оскільки він не тільки визначає пенсійну систему України, але і формулює

Пенсійні правовідносини в Україні

механізми правової реалізації права на пенсію, тобто визначає пенсійні правовідносини як системи нижчого рівня, забезпечує їх дієве функціонування, координацію та субординацію суб'єктів.

Враховуючи вищевикладене, під **загальною пенсійною системою правовідносин слід розуміти** сукупність правовідносин із пенсійного забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника як систем нижчого рівня, що визначаються Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058.

Солідарна система також включає в себе і спеціальну пенсійну систему правовідносин, яку можна охарактеризувати як різновид загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що поширюється на окремих суб'єктів зі спеціальною правоздатністю, яка виникає у особи після трудової діяльності на визначених спеціальним законодавством посадах та робочих місцях.

Найбільш досконалою видається класифікація спеціального пенсійного забезпечення, запропонована класиком науки трудового права і права соціального забезпечення Н. Б. Болотіною¹. Так, згідно з цією класифікацією спеціальна пенсійна система включає три види особливих режимів:

за особливостями професійного статусу;

за особливостями соціального статусу;

пенсійне забезпечення на пільгових умовах, передбачених попереднім пенсійним законодавством (Закон України «Про пенсійне забезпечення» 1991 р.).

Спеціальні умови пенсійного забезпечення за особливостями професійного статусу особи передбачені законами України «Про державну службу», «Про статус народного депутата України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про Національний банк України», «Про дипломатичну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про судову експертизу», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про наукову і науково-педагогічну діяльність», «Про пенсійне забезпечення осіб, звіль-

¹ Болотіна Н. Б. Право людини на соціальній захист в Україні / Болотіна Н. Б. — К. : Знання, 2010. — С. 68–69.

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

нених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про підвищення престижності шахтарської праці», Митним кодексом України, Постановою Верховної Ради України «Про затвердження Положення про помічника-консультанта народного депутата України».

Хоча усі спеціальні суб'єкти пенсійного забезпечення підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, проте розмір внеску більший ніж у загальній солідарній пенсійній системі. Щодо призначення, зміни чи припинення пенсійних виплат, то це регулюється статтями вищезазначених спеціальних законів.

Спеціальні умови пенсійного забезпечення за особливостями соціального статусу особи передбачені нормами законів України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною», «Про зайнятість населення», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи», «Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблоку цієї АЕС на екологічно безпечну систему», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про жертви нацистських переслідувань», «Про соціальний захист дітей війни», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку», «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», «Про донорство крові та її компонентів», «Про статус гірських населених пунктів», «Про біженців».

Ця група законів передбачає переважно збільшення (підвищення) за рахунок Державного бюджету України на певний відсоток призначених пенсій окремим категоріям осіб, які зазнали особливих соціальних ризиків, внаслідок чого потребують додаткового соціального захисту.

Третю групу спеціальних умов становлять пільгові умови пенсійного забезпечення окремих категорій осіб, які мали таке право за нормами Закону України «Про пенсійне забезпечення».

При введенні в дію Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» збережено пільгове пенсійне забезпечення, передбачене Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 1 грудня 1991 р. № 1788 в частині визначення права на пенсію за віком на пільгових умовах і пенсію за вислугу років. Наявність

Пенсійні правовідносини в Україні

таких пенсій пояснюється особливістю окремих професій і складними умовами праці.

Саме ця класифікація береться за основу для характеристики спеціального пенсійного забезпечення.

Під спеціальною системою пенсійних правовідносин слід розуміти сукупність правовідносин із пенсійного забезпечення за віком, за вислугу років, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника як систем нижчого рівня, що визначаються спеціальними законами України, які передбачають відмінний від Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійний режим, а пенсіонери мають спеціальну правоздатність.

Як уже наголошувалося, солідарна пенсійна система складається з двох систем нижчого рівня, які, безумовно, існуючи в межах однієї системи, тісно взаємопов'язані.

Окремо зупинимося на такій ознаці, як взаємозалежність однієї системи від іншої загалом та правовідносин як систем найнижчого рівня зокрема. Отже, якщо порівнювати пенсійні правовідносини загальнообов'язкового державного пенсійного страхування за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, їх структуру з пенсійними правовідносинами та їх структурою у системі спеціального пенсійного забезпечення, то побачимо їх тотожність. Наприклад, пенсія за віком за загальною системою та пенсія за віком за спеціальною системою структурно нічим не відрізняються: об'єктом є пенсія, суб'єктами — пенсіонер та ПФУ, але коли йдеться про конкретну індивідуалізовану пенсійну виплату, то спостерігаємо низку відмінностей. Об'єктом є не просто пенсія, а пенсія державного службовця, і право на її отримання має особа, яка володіє спеціальною правоздатністю — наявність спеціального стажу (державної служби). Такого роду аналогії можна проводити і з пенсійними правовідносинами по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника.

Згідно з вищезазначеним можна вважати, що визначені загальною пенсійною системою правовідносини є зразком для спеціальної пенсійної системи із власним, особливим наповненням.

Щодо проблеми взаємозалежності, то вже наголошувалося, що в пенсійній системі України немає домінуючих чи підпорядкованих пенсійних правовідносин, проте одні системи є автономними, а інші — залежними. Залежність пенсійної системи не означає її

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

підпорядкованість. Так, загальна солідарна пенсійна система є автономною і функціонує незалежно від змін у солідарній спеціальній пенсійній системі. У свою чергу, солідарна спеціальна пенсійна система не впливає на розвиток і не може змінювати загальну солідарну пенсійну систему. Натомість очевидним є вплив солідарної загальної пенсійної системи на солідарну спеціальну пенсійну систему. Наприклад, зміни у загальній солідарній пенсійній системі неодмінно позначаються на солідарній спеціальній пенсійній системі.

Із зображеного на схемі 5 вбачається, що спеціальна пенсійна система дублює різновиди пенсії загальної пенсійної системи та механізм її реалізації. Більше того, спеціальна пенсійна система не може обмежуватися тільки власним інструментарієм реалізації права на пенсію. Оскільки спеціальний стаж, спеціальний суб'єкт, спеціальна правоздатність тощо невідривно пов'язані із загальним страховим стажем, загальною правоздатністю тощо.

Безумовно, спеціальна пенсійна система має свої особливості. Так, наприклад, пенсії по інвалідності державних службовців, прокурорів, суддів можуть виплачуватися тільки інвалідам I та II групи. Натомість в основному можна відповідально резюмувати, що пенсійні правовідносини як система є однаковими за своєю структурою. Отже, вони схожі одні на одних і є елементами єдиної солідарної системи. Так, системи нижчого рівня повторюють форму та структуру систем вищого рівня.

Із наведеного можна зробити висновок, що загальна система пенсійного забезпечення включає триелементну структуру системи пенсійних правовідносин. Ці правовідносини є еталонними, і їх структура та алгоритм реалізації використовується у спеціальній системі пенсійного забезпечення. Йдеться про те, що спеціальна система пенсійного забезпечення є віддзеркаленням загальної системи у контексті структури, однак має ряд особливостей. Незважаючи на таку специфіку, це дозволяє спеціальній системі функціонувати на основі тих самих засад, що і загальна система.

Заради справедливості слід зазначити, що системі спеціального пенсійного забезпечення для окремих її видів притаманний окремий вид правовідносин як системи. Вище вже аналізувалися пенсійні правовідносини за вислугу років як система. Отже, це ті

Пенсійні правовідносини в Україні

правовідносини, які хоча і мають низку спільних рис з пенсійними правовідносинами за віком у загальній та спеціальній пенсійних системах, однак їм не тотожні. Насамперед тому, що є різні підстави виникнення пенсійних правовідносин. Якщо у першому випадку це все ж таки пенсійний вік, то у спеціальній пенсійній системі — пенсійний вік плюс спеціальний стаж. **Пенсія за вислугу років** включає в себе два різновиди: 1) *пенсія, що призначається тільки за наявності спеціального стажу незалежно від віку* (ч.1 ст. 501 Закону України «Про прокуратуру», ст. 1 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»); 2) *пенсія, що призначається за обов'язкової наявності й спеціального стажу, і досягнення пенсійного віку*, що встановлений для певної категорії працівників (статті 51–55 Закону України «Про пенсійне забезпечення»). Тому вважаємо, що основним спеціальним різновидом пенсійних правовідносин у спеціальній системі пенсійного забезпечення є саме пенсія за вислугу років.

Відповідно до вищезазначених аргументів пенсійні правовідносини за вислугу років, як бачимо із схеми 5, не входять до загальної пенсійної системи, а є частиною спеціальної пенсійної системи, а в окремих випадках — єдиним видом спеціального пенсійного забезпечення.

Пенсійні правовідносини, за загальною системою пенсійного забезпечення, як фрактали повторюються у спеціальній системі пенсійного забезпечення: 1) повністю (три елементи зі своєю специфікою); 2) частково (із заміною одного/двох елементів), але три-елементна структура зберігається; 3) окремо повторюються тільки один/два елементи, тобто пенсійне забезпечення певного виду включає тільки два елементи з трьох; 4) не повторюється у разі пенсійного забезпечення за вислугу років.

Отже, система спеціальних пенсійних правовідносин, що **повністю дублює структуру пенсійних правовідносин загальної пенсійної системи** (пенсія за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), включає: 1) державних службовців та усіх, чий спеціальний стаж при-

Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних...

рівнюється до стажу державного службовця (відповідно до ст. 35 Закону України «Про державну службу» від 17 листопада 2014 р. № 4050¹ (набирає чинності 1 січня 2014 р.), до них можна віднести спеціальний стаж осіб, які працювали на посадах: органів місцевого самоврядування, Кабінету Міністрів України, центральних органів державної влади); до таких категорій осіб також належать: 2) народні депутати України; 3) судді; 4) науково-педагогічні працівники; 5) працівники дипломатичної служби; 7) судові експерти; 8) журналісти державного або комунального засобу інформації; 9) службовці Національного банку України; 10) посадові особи Митної служби України та інші спеціальні суб'єкти, які визначені спеціальними законами. Варто у формі ремарки зазначити, що, наприклад, пенсійні правовідносини за віком державних службовців та осіб, на яких поширюється цей спеціальний пенсійний режим, можуть отримувати усі три види пенсійного забезпечення, але пенсійне забезпечення по інвалідності можливе на спеціальних умовах для осіб, яким встановлено інвалідність I та II групи. Особам, яким встановлено інвалідність III групи, пенсія призначається за умовами загальної пенсійної системи, на чому наголошувалося вище.

Частково дублює (із заміною одного/двох елементів), але триелементна структура зберігається, пенсійні правовідносини повторюються у пенсійному забезпеченні військовослужбовців. Цікаво, що прокурори і слідчі прокуратури можуть обирати собі вид пенсій і відповідно вид пенсійних правовідносин. Йдеться про те, що вони можуть отримувати пенсію за вислугу років, а з досягненням пенсійного віку — пенсію за віком. Це правило поширюється і на суддів, які, відповідно до ст. 138 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453², за наявності визначеного законодавством спеціального стажу можуть піти у відставку і отримувати щомісячне довічне грошове утримання (у науці права соціального забезпечення

¹ Закон України «Про державну службу» від 17.11.2014 р. № 4050 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4050-17>

² Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. № 2453 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>

цей вид пенсійного забезпечення визначають як пенсія судді у відставці¹), а можуть згодом перейти на пенсію судді за віком.

Окремо повторюються тільки один/два елементи, тобто пенсійне забезпечення певного виду включає тільки два елементи з трьох. До таких, як зазначено в таблиці, слід віднести: 1) осіб, які постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС²; 2) осіб, які визнані інвалідами чи втратили годувальника внаслідок нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання³.

Не повторюється жоден вид пенсійних правовідносин загальної пенсійної системи. Йдеться насамперед про категорію осіб, які мають право на пенсію за вислугу років.

Спеціальна пенсійна система також має приклади пенсійних правовідносин, за якими особи, передбачені спеціальними законами, можуть у спеціальному порядку отримувати тільки пенсію за вислугу років, а інші види пенсії (по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника) — вже за загальною системою пенсійного забезпечення. До таких категорій відносять осіб, які мають спеціальний стаж (спеціальна правоздатність), тобто осіб, які працюють на роботах, пов'язаних з негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів (в особливо важких або особливо шкідливих умовах). Перелік таких робіт передбачено списками № 1 та № 2⁴. До категорії працівників, які мають право на отримання пенсії за вислугу років, також відносять цілу низку посад, передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення»⁵, серед яких: шахта-

¹ Швець В. О. Правове регулювання пенсійного забезпечення суддів в Україні : монографія / Швець В. О. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — С. 124–126; 175–176.

² Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. № 796 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/796-12>

³ Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23.09.1999 р. № 1005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>

⁴ Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці» від 17.11.1997 № 1290 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1290-97-п>

⁵ Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 № 1788 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>

рі, працівники цивільної авіації, працівники залізничного, морського, річкового транспорту тощо.

Давши характеристику системі спеціального пенсійного забезпечення, вважаємо за необхідне зосередитися на основі основ будь-якої системи — на її зв'язках. Отже, солідарна пенсійна система України не є винятком і також вибудована на правових зв'язках, що забезпечують її дієве функціонування та розвиток.

Вище вже наголошувалося, що скільки систем, стільки і зв'язків у цих системах, а враховуючи той факт, що пенсійні правовідносини — це система нижчого рівня, загальна чи спеціальна системи — це системи вищого рівня, які об'єднані в макросистему — солідарну пенсійну систему, то очевидним є той факт, що правові зв'язки у цих системах також різні.

На нашу думку, правові зв'язки в солідарній системі України можна класифікувати залежно від того, яку комунікаційну функцію вони виконують. Отже, варто виділити:

1) **внутрішньосистемні правові зв'язки** — йдеться про зв'язки на рівні одиничних пенсійних правовідносин (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника). Вони в межах одних правовідносин пов'язують суб'єктів цих правовідносин між собою і не виходять за його межі;

2) **міжсистемні правові зв'язки** — це ті правові зв'язки, які існують між правовідносинами як системами. Детально такі правові зв'язки були проаналізовані на прикладі правових зв'язків пенсійних правовідносин за віком як системи та пенсійних правовідносин по інвалідності як системи, та пенсійних правовідносин у зв'язку з втратою годувальника як системи. Говорячи у цьому контексті про правові зв'язки, варто повернутися до характеристик правовідносин як систем через призму автономних та залежних пенсійних правовідносин як систем;

3) **зовнішньосистемні правові зв'язки** — це ті правові зв'язки, які виникають не просто між правовідносинами як системами, а ті, що виникають між системами вищого рівня і виходять за межі триелементності пенсійних систем. Йдеться про правові зв'язки між загальною системою пенсійного забезпечення та спеціальною системою пенсійного забезпечення. Цей правовий зв'язок, знову ж таки, не відбувається між системами як такими, а між їх елемента-

Пенсійні правовідносини в Україні

ми — системи нижчого рівня. Про це вже йшлося вище, проте варто розставити акценти у цьому питанні. Так, до зовнішньосистемних правових зв'язків слід відносити:

а) можливість отримувати державним службовцем та особами, які до них прирівняні, пенсійне забезпечення по інвалідності III групи;

б) право вибору пенсії. Йдеться про те, що усі спецпенсіонери можуть отримувати пенсію і за загальним законом, і за спеціальним законом. Щоправда, слід також зазначити, що є ряд імперативних норм, які забороняють отримувати спеціальну пенсію за умови продовження трудової діяльності;

в) інколи спецпенсіонери мають право тільки на два спеціальні види пенсійного забезпечення, натомість пенсія за віком признається у загальному порядку.

Враховуючи наведені аргументи, можна сформулювати визначення системи пенсійних правовідносин. Отже, **система пенсійних правовідносин** — це різновид складної, багаторівневої, взаємозалежної та взаємопов'язаної соціально-правової системи, елементами якої є пенсійні правовідносини як системи нижчого рівня, метою яких є реалізація правоздатною особою права на певний вид пенсії.

Отже, пенсійне законодавство не є простою, хаотичною сукупністю правових норм, які регулюють пенсійне забезпечення осіб, а є самостійною, автономною і до певної міри довершеною та багаторівневою системою. Найменшим елементом цієї системи і є одиничні пенсійні правовідносини — це система нижчого рівня, первинного, мікросистема. Правовідносини як системи об'єднані у системи більш високого рівня, які можна поділити на загальну систему пенсійних правовідносин і спеціальну, які, у свою чергу, об'єднані макросистемою — солідарною пенсійною системою. Усі системи об'єднує їх об'єкт, який є метою функціонування цієї системи та який об'єднує усі елементи системи правовими зв'язками, які, у свою чергу, спрямовані на об'єкт. Об'єкт єдиний для систем усіх рівнів: солідарних пенсійних правовідносин: загальної та спеціальної пенсійних систем, він проходить крізь усі системи, є основною метою їх функціонування. Без цього єдиного об'єкта система не може існувати. Як уже неодноразово наголошувалося, об'єктом у пенсійних правовідносинах є пенсія. Об'єкт надає особливого

Розділ 3. Пенсійне праввідношення як система та система пенсійних...

забарвлення праввідносинам, вказує на їх призначення, визначає суб'єктів і, найголовніше, формулює зміст праввідносин або, іншими словами, правові зв'язки, які є правовою формою спілкування між суб'єктами щодо об'єкта.

Системний підхід у вивченні системи пенсійних праввідносин дозволяє зробити низку прогностичних висновків щодо подальшого розвитку цих систем.

Йдеться про те, що система як універсальна категорія переживає однакові етапи: зародження, розвитку, занепаду і зникнення або ж докорінної модернізації, що дає їй можливість розвиватися далі. Безумовно, кожній системі притаманні власні динаміка та масштаби цих змін. Натомість те, що системи перебувають у діалектичному розвитку, сумніву немає. Пенсійне праввідношення як система та система пенсійних праввідносин не є винятком. Як уже наголошувалося, зовнішнім системоутворюючим чинником цих систем є пенсійне законодавство, яке визначає об'єкта, суб'єктний склад та правові зв'язки. Пенсійне законодавство також зазнає зовнішніх впливів у вигляді економічних та демографічних змін, трудової міграції, ефективності праці, оплати праці тощо. Усі ці аспекти суспільного розвитку є причинами перманентних змін соціально-забезпечувального законодавства загалом та пенсійного зокрема. Нині можна говорити про те, що пенсійне законодавство втратило таку важливу рису, притаманну законодавству, як стабільність, статичність. Але варто зазначити, що динамізм законодавства, кількість змін — це тільки наслідки. Необхідність удосконалення пенсійного законодавства криється у двох головних причинах.

Пенсійне законодавство з 1991 р. не зазнавало комплексного, завершеного реформування. Вище зазначалося, що зміни пенсійного законодавства 1991, 2003 та 2011 років пенсійними реформами назвати не можна, а тільки етапами єдиної пенсійної реформи. Навіть нині немає сумніву, що пенсійне законодавство у найближчому часі буде піддане новій «реформі». Однією з причин частих змін є безсистемність реформ. Пенсійна система — це певний алгоритм дій її учасників, спрямованих на досягнення певної мети. Розглянувши зміни пенсійного законодавства через призму систем, можна зробити деякі висновки.

Пенсійні правовідносини в Україні

Зміни пенсійного законодавства 1991 р. (Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.) фактично продовжили існування солідарної пенсійної системи, яка існувала у радянський період і вибудовувалася на засадах аліментарності. Вона визнавала існування пенсійних правовідносин як систем за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за висулугу років та для окремих категорій осіб (пенсійне забезпечення наукових та науково-педагогічних працівників, військовослужбовців та ін.). Загалом набір цих систем і функціонує сьогодні. Але у цей час відбувається широкомасштабна диференціація пенсійного законодавства і збільшення спеціальних видів пенсійного забезпечення. Тобто загальна система пенсійного забезпечення залишається беззмінною, а система спеціального пенсійного забезпечення розширюється, а саме приймаються закони України «Про прокуратуру» (1991), «Про державну службу» (1993), «Про статус суддів» (1992) та ін. Проводиться ця диференціація безсистемно, окремо від загального пенсійного законодавства. Вище зазначалося, що загальна система пенсійного забезпечення є автономною, а система спеціального пенсійного забезпечення — залежною.

Соціально-економічні зміни, а також перехід з аліментарної форми існування пенсійного забезпечення на пенсійно-страхові, зумовлюють проведення значних і за своїм масштабом небачених змін у пенсійному законодавстві. Йдеться про прийняття у 2003 р. основного пенсійного закону, який і нині є системоутворюючим, — Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Прийняття цього Закону визначило на багато років структуру загальної пенсійної системи, натомість система спеціального пенсійного законодавства не зазнала жодних змін. Тобто «реформування» пенсійного законодавства загальної та спеціальної пенсійної систем відбувається автономно, хоча такі кроки є неприйнятними.

Розділ 3. Пенсійне праввідношення як система та система пенсійних...

Першим законом, яким було зроблено спробу провести реформу обох пенсійних систем — і загальної, і спеціальної, був Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»¹ від 8 липня 2011 р. № 3668. Те, що цим Законом було зроблено спробу одночасно реформувати пенсійне законодавство, є беззаперечно позитивним аспектом, але той факт, що реформа такої обсягової і складної галузі, як пенсійне забезпечення проводилась законом про внесення змін до інших 22 чинних непрофільних законів, не відповідає елементарним вимогам юридичної, правотворчої, законотворчої, нормотворчої техніки і взагалі будь-яким уявленням про правові реформи.

Проаналізувавши зазначений Закон, можна зробити кілька важливих висновків саме у контексті систем. Реформа внесла низку суттєвих змін до правосуб'єктності пенсіонування, проте сама система загального пенсійного забезпечення залишилася без змін у тому сенсі, що залишилися три види праввідносин (пенсія за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), які є системами нижчого рівня та опорою загальної пенсійної системи зокрема та солідарної пенсійної системи загалом.

На нашу думку, існування у солідарній пенсійній системі загального та спеціального пенсійного забезпечення як систем вищого рівня є прийнятним та відповідає світовій практиці. Пенсійне законодавство Франції, Великої Британії, Німеччини та ін. мають у своєму арсеналі спеціальні пенсійні системи. Проте які? Тут варто назвати два аспекти.

По-перше, вони є обґрунтованими, йдеться про те, що спеціальний статус зумовлений особливостями праці. Особа, при досягненні певного віку, втрачає частково або повністю працездатність, тобто слід проаналізувати її стан здоров'я і можливість продовжувати повноцінне життя. Як правило, йдеться про вислугу років, що після певного періоду трудової діяльності на особливо шкідливих та особливо важких роботах особа втрачає працездатність і потребує більш високого рівня соціального захисту.

¹ Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 08.07.2011 р. № 3668 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>

Пенсійні правовідносини в Україні

По-друге, йдеться про самий зміст спеціальних пенсійних норм, очевидно, що він має містити більш високі соціальні гарантії, але не бути дискримінаційним порівняно із загальною пенсійною системою. На жаль, саме питання дискримінаційності спеціальної пенсійної системи є найбільшою проблемою пенсійної системи України.

Сучасна пенсійна система України є розбалансованою та вразливою до багатьох економічних, демографічних, соціальних чинників. Для її зміцнення та оновлення слід провести низку змін та оновлення. Основними кроками для цього були і залишаються:

1) проведення докорінного реформування шляхом гармонізації та конвергенції загального та спеціального пенсійного забезпечення, яке набуло дискримінаційного характеру;

2) систематизація пенсійного законодавства в одному кодифікованому акті;

3) врахування міжнародного досвіду, міжнародних соціальних стандартів.

Реалізація першого кроку повинна ґрунтуватися на засадах **уніфікації** та **інтеграції** самої системи спеціального пенсійного забезпечення. Встановлення однакових вимог до спеціального стажу, а не так як зараз — 10, 15, 20, 25 років залежно від державного органу, де працює особа. Встановлення однакового пенсійного віку і скасування можливості отримання пенсії за вислугу років окремих осіб: працівники органів ВС України, СБУ, суддів, танцюристів балету тощо.

Крім того, слід розпочати процес **гармонізації** та **конвергенції** загальної та спеціальної пенсійних систем України. За допомогою першого можна буде усунути низку прогалин, колізій, що виникають у правозастосовній практиці. Реалізація другого дозволить зблизити загальну та спеціальну пенсійні системи і усунути дискримінаційні положення, які нині дискредитують пенсійну систему і позбавляють її рис соціальної справедливості.

Одним із головних недоліків попередніх пенсійних реформ була хибність вибору форми проведення реформи. На нашу думку, реалізація другого кроку, реформування пенсійного забезпечення має проходити із залученням широкого кола фахівців у сфері економіки, демографії, права тощо, науковців, юристів та економістів—практиків, громадськості. Має бути напрацьована концепція реформування пенсійного законодавства України, очевидним є необхідність

Розділ 3. Пенсійне праввідношення як система та система пенсійних...

його систематизації. Тобто результатом пенсійної реформи має стати Пенсійний кодекс України, що врахує положення чинного законодавства, а також закріпить новели, що удосконалять пенсійне забезпечення громадян.

Україна є європейською державою, основним завданням держави є сприяння реалізації громадянами їхніх прав та свобод, незалежно від їх працездатності. Конституція проголошує Україну соціальною державою. Підвищення соціальних гарантій та забезпечення соціального захисту є пріоритетом державної політики. Відповідно до цих позицій реалізація третього кроку полягає насамперед у ратифікації основоположних соціально-забезпечувальних конвенцій Міжнародної Організації Праці «Про мінімальні норми соціального забезпечення» № 102 (1952 р.) та «Про допомоги по інвалідності, по старості і у зв'язку з втратою годувальника» № 128 (1967 р.). Такий крок дозволить наблизити законодавство — українське соціальне загалом та пенсійне зокрема до міжнародних мінімальних соціальних стандартів. Особливої актуальності це питання набуває нині, коли рівень соціального забезпечення в Україні є незадовільним.

Крім того, вважаємо, що, проводячи пенсійну реформу, слід детально вивчити позитивний досвід іноземних держав. Це дозволить врахувати переваги та недоліки правового регулювання.

Розділ 4

Суб'єкти пенсійних правовідносин

Пенсійні правовідносини виникають на підставі норм права за наявності певних юридичних фактів та спрямовані на реалізацію прав та обов'язків суб'єктів.

Дослідженню суб'єктів правовідносин, у тому числі пенсійних, приділили значну увагу в науковій літературі такі вчені, як С. С. Алексєєв, В. С. Андреев, О. Д. Зайкін, Р. І. Иванова, С. Ф. Кечекьян, О. І. Кульчицька, Е. Г. Тучкова, М. І. Сирота, Б. І. Сташків, Я. М. Фогель, О. Г. Чутчева та ін.

Для позначення осіб, які беруть участь у правовідносинах, у юридичній літературі можна зустріти різні терміни, як-то: «суб'єкти права», «суб'єкти правовідносин», «учасники правовідносин».

Нині більшість дослідників погоджуються з тим, що поняття «суб'єкт права» є ширшим ніж «суб'єкт правовідносин», оскільки не кожен суб'єкт права обов'язково стає суб'єктом правовідносин, однак кожен суб'єкт правовідносин є суб'єктом права.

Загальне поняття суб'єкта права як особи, здатної мати суб'єктивні права та відповідні обов'язки, є суто теоретичною конструкцією, практичне значення якої виявляється лише в конкретних галузях права¹.

О. І. Кульчицька, розмежовуючи поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин», констатує, що в праві соціального забезпечення ці поняття не тотожні. Суб'єктів права соціального забезпечення слід відмежовувати від суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин передусім тому, що не всі суб'єкти права соціального забезпечення можуть бути суб'єктами соціально-забезпечувальних правовідносин. Наприклад, Законом України «Про

¹ Чутчева О. Г. Громадяни як суб'єкти соціальних забезпечувальних правовідносин: теорія і практика / О. Г. Чутчева // Право України. — 2003. — № 7. — С. 66.

державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 р. передбачено надання допомоги дітям-інвалідам¹. Однак реалізують це право їх батьки або законні представники, що беруть безпосередню участь у правовідносинах із відповідними органами соціального захисту. Тим самим діти-інваліди є суб'єктами права соціального забезпечення, а учасниками (суб'єктами) правовідносин з приводу реалізації належних їм прав виступають батьки або законні представники².

Як слушно зауважила Н. Б. Болотіна, суб'єкти права на соціальний захист — це фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), які згідно з Конституцією та законодавством України мають право на соціальний захист. Суб'єкти права на соціальний захист — потенційні учасники соціально-захисних правовідносин. Вони можуть реалізувати своє право за умови настання певних юридичних фактів. Суб'єкт соціально-захисних правовідносин — це суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність і став учасником конкретних правовідносин у сфері соціального захисту (наприклад, пенсійного, з виплати соціальної допомоги, з соціального обслуговування тощо)³.

Російські вчені М. Л. Захаров, Е. Г. Тучкова суб'єктами пенсійних правовідносин називають громадян та державні органи, які в силу правових норм можуть виступати носіями суб'єктивних прав та обов'язків⁴.

Не погоджуючись із думкою поважних науковців, вважаємо, що суб'єктами пенсійних правовідносин є особи, які вже реалізували свою правосуб'єктність і стали учасником конкретних забезпечувальних правовідносин за віком, вислугою років, по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника.

¹ *Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам* : Закон України № 2109-III від 16.11.2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>

² *Право соціального забезпечення* : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка]. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. — С. 162.

³ *Болотіна Н. Б.* Право соціального захисту України : навч. посіб. / Болотіна Н. Б. — К. : Знання, 2005. — С. 156.

⁴ *Захаров М. Л.* Право соціального забезпечення Росії : учебник / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. — 2-е изд., испр. и перераб. — М. : БЕК, 2002. — С. 141.

Пенсійні правовідносини в Україні

Відповідно до вищенаведеного, можна сформулювати визначення суб'єкта пенсійних правовідносин у солідарній системі як особи, яка реалізувала свою пенсійну правосуб'єктність і виступає учасником конкретних правовідносин із пенсійного забезпечення.

Суб'єктів пенсійних правовідносин залежно від підстави надання пенсійного забезпечення прийнято поділяти на загальних та спеціальних. До загальних суб'єктів відносять фізичних осіб, право на пенсію у яких виникає за наявності соціального (пенсійного) ризику загального характеру. При цьому на загальних суб'єктів пенсійних правовідносин поширюється загальне законодавство, а пенсійне забезпечення спеціальних суб'єктів здійснюється за нормами спеціального законодавства. На сьогодні до спеціальних суб'єктів пенсійних правовідносин можна віднести: державних службовців, прокурорсько-слідчих працівників, народних депутатів України, суддів, науково-педагогічних працівників, військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ України, осіб начальницького складу податкової міліції, осіб начальницького і рядового складу Державної кримінально-виконавчої служби України, осіб начальницького і рядового складу органів і підрозділів цивільного захисту, державної пожежної охорони та ін.

Одним із критеріїв, який також застосовується для класифікації суб'єктів права соціального забезпечення, є функція, яку ці суб'єкти виконують у сфері соціального забезпечення. Так, одні отримують різні види соціального забезпечення, інші — виконують функції з надання такого забезпечення, ще інші — підтверджують факти, які мають правове значення для надання соціального забезпечення. Отже, відмінність між суб'єктами права соціального забезпечення полягає в тому, що вони виконують у сфері соціального забезпечення різні правові функції. Правова функція однієї групи суб'єктів полягає в одержанні соціального забезпечення, інші суб'єкти у цій сфері виконують функції з надання соціального забезпечення або сприяють в одержанні такого забезпечення¹.

¹ *Право соціального забезпечення* : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка]. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006.

Для пенсійних правовідносин, як різновиду соціально-забезпечувальних, також характерним є те, що один суб'єкт наділений правом на отримання пенсійного забезпечення певного виду, а інший суб'єкт зобов'язаний надавати йому відповідне забезпечення.

У пенсійних правовідносинах суспільний зв'язок громадянина з державою в особі відповідних органів, що здійснюють пенсійне забезпечення, виявляється через суб'єктивне юридичне право першого на отримання пенсійного забезпечення за наявності відповідних юридичних фактів, а також через юридичний обов'язок державного або іншого, уповноваженого державою, органу гарантувати це забезпечення на умовах і за нормами, передбаченими законодавством. Саме єдність права та обов'язку створює реальну можливість втілення у життя тієї моделі поведінки людей, яка міститься у нормах пенсійного законодавства. Така можливість, окрім іншого, підтримується примусовою силою держави. Кожному громадянину — носієві суб'єктивного юридичного права на той чи інший вид пенсійного забезпечення держава гарантує реалізацію цього права шляхом примусового забезпечення у відповідних випадках виконання юридичного обов'язку з його надання державним органом¹. Так, неприпустима відмова у задоволенні права на пенсію, зокрема відмова особі у призначенні пенсії за наявності всіх передбачених законом підстав у зв'язку з відсутністю фінансових коштів.

Суб'єкта, який має відповідне право на той чи інший вид пенсійного забезпечення, різні автори називають правомочним² чи управомоченим суб'єктом³, або суб'єктом-одержувачем⁴.

Оскільки передбачена законом можливість учасника правовідносин здійснювати певні дії або вимагати їх від іншого учасника цих правовідносин і визначається як правомочність⁵, для характеристики суб'єкта пенсійних правовідносин, наділеного відповідним пра-

¹ *Захаров М. Л., Тучкова Э. Г.* Цит. праця. — С. 140.

² *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні* : монографія. — С. 94.

³ *Синчук С. М.* Право соціального забезпечення України [текст] : навч. посіб. / С. М. Синчук, В. Я. Бурак ; [за ред. Синчук С. М.] — К. : Знання, 2003. — С. 31.

⁴ *Болотіна Н. Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.

⁵ *Юридична енциклопедія* [текст] : у 6 т. / [редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова редкол.) та ін.] ; НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 5 : П–С. — 2003. — С. 46.

Пенсійні правовідносини в Україні

вом на такий вид соціального забезпечення, як пенсія, слід вживати термін «правомочний».

У науці права соціального забезпечення у різних джерелах правомочним суб'єктом визнається фізична особа¹ або громадянин². Така ситуація пов'язана з тим, що пенсійне законодавство прямо не вказує, хто є правомочними суб'єктами у пенсійних правовідносинах, а вживає лише термін «застрахована особа». Застрахованою особою у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування відповідно до ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» вважається фізична особа, яка підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачуються чи сплачувалися у встановленому законом порядку страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування³.

Водночас термін «громадянин» міститься у ч. 1 ст. 46 Конституції України, згідно з якою громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

У статті 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» одночасно вживається як термін «громадянин», так і термін «особа». Згідно з ч. 1 зазначеної статті право на отримання пенсій і соціальних послуг із солідарної системи мають:

¹ *Стаховська Н. М.* Відносини в праві соціального забезпечення [текст] : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Стаховська Наталя Михайлівна. — К., 2000. — С. 100; *Сивак С. М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні [текст] : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Сивак Світлана Миколаївна. — Львів, 1999. — С. 51; *Право соціального забезпечення в Україні* [текст] : підруч. / [за заг. ред. С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка]. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 161.

² *Иванова Р. И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Иванова Р. И. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — С. 97; *Тучкова Э. Г.* Общие вопросы советского пенсионного права: учебное пособие / Тучкова Э. Г.; *Всесоюзный юридический заочный институт.* — М. : ВЮЗИ, 1986. — С. 39; *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР : учебник / Андреев В. С. — 2-е изд., доп. и перераб. — М. : Юрид. лит-ра. 1987. — С. 121.

³ *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування* : Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

1) громадяни України, які застраховані згідно із цим Законом і досягли встановленого цим Законом пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб — члени їхніх сімей, зазначені у ст. 36 цього Закону, та інші особи, передбачені цим Законом; 2) особи, яким до дня набрання чинності цим Законом була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення» за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених цим Законом, — члени їхніх сімей.

Крім того, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на отримання пенсійних виплат і соціальних послуг із системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування нарівні з громадянами України на умовах і в порядку, передбачених цим Законом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Слід підтримати висновок Н. П. Коробенко про те, що оскільки пенсійне законодавство України не пов'язує пенсійне забезпечення з належністю до громадянства України, а передбачає залежність цього забезпечення від сплати страхових внесків та постійного місця проживання особи в межах України, наразі доречно вести мову саме про фізичну особу, а не громадянина, як правомочну сторону пенсійних правовідносин¹.

У зв'язку з цим з метою узгодження термінології видається доцільним на законодавчому рівні визначити, що суб'єктом пенсійних правовідносин, який отримує пенсійне забезпечення, є фізична особа, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства.

Так, правомочним суб'єктом у пенсійних правовідносинах у солідарній пенсійній системі є фізична особа.

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : монографія / [Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, М. П. Стадник та ін.]. — К. : Ін Юре, 2012. — С. 96.*

Пенсійні правовідносини в Україні

Отже, фізична особа, яка зазнала певного соціального ризику (досягнення пенсійного віку, настання інвалідності, втрата годувальника), є застрахованою в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і має необхідний страховий стаж, визначений ст. 32 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», за умови дотримання передбачених пенсійним законодавством процедур може набути статусу пенсіонера.

Стаття 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» закріплює, що пенсіонером є особа, яка відповідно до цього Закону отримує пенсію, довічну пенсію, або члени її сім'ї, що отримують пенсію в разі смерті цієї особи у випадках, передбачених цим Законом¹.

Погляди науковців щодо визначення дефініції «пенсіонер» принципово не відрізняються і в основному зводяться до того, що це особа, яка отримує пенсію, або члени її сім'ї, які отримують пенсію в разі смерті цієї особи у випадках, передбачених законодавством², або особа, яка, беручи участь у пенсійних правовідносинах, має право на отримання пенсії певного виду³, чи особа, що у зв'язку із рішенням компетентного органу про призначення відповідного виду пенсії має право на її отримання⁴. Однак, на нашу думку, більш коректно говорити про пенсіонера як особу, яка вже отримує пенсію певного виду, а не має право на її отримання, оскільки наявність у особи права на пенсію автоматично не приводить до реалізації цього права і саме по собі не може породити виникнення пенсійних правовідносин, адже для виникнення пенсійних правовідносин необхідна наявність сукупності юридичних фактів, обов'язковим з

¹ *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування* : Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

² *Право соціального забезпечення в Україні* : підручник / [Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипка та ін.] ; за заг. ред. Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — 2-ге вид. переробл. і доповн. — Х. : ФІНН, 2012. — С. 240.

³ *Тучкова Э. Г. Общие вопросы советского пенсионного права* [текст] : учеб. пособ. / Тучкова Э. Г. Всесоюзный юридический заочный институт. — М. : ВЮЗИ, 1986. — С. 107.

⁴ *Дідковська Т. О. Пенсійне забезпечення працівників на роботах зі шкідливими та важкими умовами праці* [текст] : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05. / Дідковська Тетяна Олександрівна. — Х., 2008. — С. 156–157.

яких є волевиявлення самої особи у формі її звернення за призначенням пенсії.

Враховуючи зазначене, пенсіонером у солідарній системі пенсійного забезпечення слід вважати фізичну особу (членів її сім'ї), яка за наявності необхідного страхового стажу бере участь у пенсійних правовідносинах в солідарній системі та на підставі рішення компетентного органу про призначення відповідного виду пенсії отримує пенсію в розмірах і порядку, визначеному законодавством.

Розглядаючи поняття «пенсіонер», не можна обійти увагою наявну в теорії права соціального забезпечення позицію, відповідно до якої суб'єктом права визнається сім'я, яка у правовідносинах з пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника вважається так званим «колективним пенсіонером»¹. На думку С. М. Синчук, з якою слід погодитися, термін «сім'я» для позначення цього суб'єкта не зовсім правильно відображає його зміст, адже не всі члени сім'ї (зокрема працездатні) можуть бути суб'єктами правовідносин цього виду, тому більш правильно застосовувати термін «члени сім'ї», оскільки і в самому Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ст. 36) передбачено право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника².

Офіційне тлумачення поняття «член сім'ї» надав Конституційний Суд України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей», частин 4 і 5 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 6 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (рішення від 3 червня

¹ *Зайкин А. Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению / Зайкин А. Д. — М. : Изд-во МГУ, 1974. — С. 64; *Иванова Р. И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Иванова Р. И. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — С. 98–99; *Сирота І. М.* Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / Сирота І. М. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 174–175 та ін.

² *Сивак (Синчук) С. М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Сивак Світлана Миколаївна. — Львів, 1999. — С. 51.

Пенсійні правовідносини в Україні

1999 р. № 5-рп/99). Відповідно до цього рішення Конституційного Суду України, членами сім'ї вважають осіб, які перебувають між собою у правовідносинах, природа яких визначається однією із таких ознак: кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; постійним спільним проживанням; веденням спільного господарства¹.

Отже, суб'єктом пенсійних правовідносин у зв'язку з втратою годувальника є не сім'я, а окремі непрацездатні члени сім'ї, кожен з яких самостійно або через законного представника реалізує свою пенсійну правосуб'єктність.

Так, правомочним суб'єктом у матеріальних пенсійних правовідносинах вважається пенсіонер. З урахуванням специфіки юридичних фактів, з якими пов'язане право на пенсійне забезпечення, правомочним суб'єктом пенсійних правовідносин можуть бути: фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), які мають загальну чи спеціальну пенсійну правосуб'єктність. Пенсіонери як правомочний суб'єкт у пенсійних правовідносинах розмежовуються залежно від виду пенсії, яку вони отримують. Так, у правовідносинах з пенсійного забезпечення за віком у солідарній системі правомочним суб'єктом є пенсіонер за віком, по інвалідності — пенсіонер по інвалідності однієї з трьох груп інвалідності, яка виникла внаслідок загального захворювання або травми, не пов'язаної з виконанням трудових обов'язків. У правовідносинах з виплати пенсії у зв'язку з втратою годувальника — правомочним суб'єктом є непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, які перебували на його утриманні. Правомочним суб'єктом у правовідносинах з виплати пенсії за вислугу років є пенсіонер, який має спеціальний стаж встановленої тривалості (вислугу років). У деяких випадках у особи може одночасно виникнути право на два чи більше види пенсії (наприклад за віком та по інвалідності), але у пенсійні

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ч. 4, 5 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 6 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 24. — Ст. 1122.

правовідносини вона так чи інакше може вступити лише за одним видом пенсії за своїм вибором.

Основною властивістю правомочної особи у сфері пенсійного забезпечення є пенсійна правосуб'єктність.

У юридичній літературі можна зустріти різні погляди щодо визначення правосуб'єктності. Так, вчені М. Г. Александров та Ю. К. Толстой ототожнювали правосуб'єктність з поняттям правоздатності й звертали увагу, що вона являє собою визнаною державою за окремою людиною чи колективом здатність бути суб'єктом правовідносин¹.

На думку С. С. Алексеєва, правосуб'єктністю є передбачена нормами права здатність (можливість) бути учасником правовідносин. Вона є складною юридичною властивістю, що складається з двох елементів — правоздатності й дієздатності².

Отже, правосуб'єктність є не чим іншим, як здатністю мати права і здійснювати обов'язки, тобто бути суб'єктом правовідносин.

На думку О. І. Кульчицької, метою вступу в правовідносини є реалізація прав і обов'язків, які становлять правовий статус особи. Головною умовою можливості мати права і обов'язки, як зазначено вище, є правоздатність. Можливість реалізації належних прав і обов'язків залежить від наявності в особи дієздатності. Для того, щоб вступити у правовідносини, особа повинна володіти здатністю мати права та обов'язки (правоздатністю), здатністю реалізовувати ці права та обов'язки (дієздатністю), а також тими правами та обов'язками, які вона має намір реалізувати шляхом вступу в конкретні правовідносини (правовим статусом)³.

Правоздатність та дієздатність є якісними характеристиками (властивостями) суб'єкта права. Під правоздатністю розуміється здатність мати права і обов'язки, передбачені законом, а під дієздат-

¹ Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Александров Н. Г. — М. : Госюриздат, 1955. — С. 134–35; Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Толстой Ю. К. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. — С. 9.

² Теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов / [под ред. проф. С. С. Алексеєва]. — М. : Юрид. лит-ра, 1998. — С. 292.

³ Кульчицька О. І. Суб'єкти права соціального забезпечення України : дис. ... кандидата юрид. наук. : 12.00.05 — трудове право; право соціального забезпечення / Кульчицька О. І. — Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. — Львів, 2007. — С. 35–36.

ністю — властивість своїми діями набувати та здійснювати такі права і обов'язки.

У науці права соціального забезпечення немає єдиного погляду щодо поняття та моменту виникнення правоздатності.

Так, Б. І. Сташків стверджує, що «соціально-забезпечуюча правоздатність — це природний стан, невід'ємна властивість особи, що гарантується державою і яка дає їй можливість мати права і виконувати юридичні обов'язки у сфері соціального забезпечення»¹. За визначенням І. М. Сироти, під пенсійною правоздатністю розуміють здатність громадян набувати суб'єктивного права на пенсію і володіти ним, вступати в конкретні пенсійні правовідносини. Всі громадяни мають рівну пенсійну правоздатність. Вона виникає з моменту появи у них передбачених законом об'єктивних підстав для пенсійного забезпечення. Пенсійну правоздатність як рівну можливість мати право на пенсію, на думку вченого, не слід ототожнювати з суб'єктивним правом, тобто правом, яке належить конкретному громадянину².

Окрема група вчених відстоює позицію, згідно з якою здатність бути носієм конкретних прав та обов'язків у конкретних соціально-забезпечувальних правовідносинах виникає у громадянина у різний час та при настанні різних фактів, а не від народження. Так, відповідно до запропонованого С. С. Алексєєвим поділу правоздатності на загальну, галузеву та спеціальну³, Р. І. Іванова зазначає, що загальна правоздатність є лише передумовою володіння галузевою правоздатністю, а під галузевою правоздатністю слід розуміти гарантовану державою бланкетну (загальну) можливість мати права і нести обов'язки у соціально-забезпечувальних правовідносинах будь-якого виду, і вона є невід'ємною соціально-юридичною властивістю громадян у праві соціального забезпечення⁴. Окремі вчені обґрунтовують також виділення не лише спеціальної, а і видової та

¹ Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення / Б. Сташків // Право України. — 2003. — № 2. — С. 40.

² Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / Сирота І. М. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 65.

³ Алексєєв С. С. Общая теория права [текст] : курс : в 2 т. / Алексєєв С. С. — М. : Юридическая литература, 1981. — Т. II. — 1982. — С. 144.

⁴ Іванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Іванова Р. И. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — С. 82–83.

підвидової правоздатності. Зокрема, О. Д. Зайкін вказував, що, вступаючи у конкретні соціально-забезпечувальні правовідносини, громадянин наділяється не тільки галузевою (соціально-забезпечувальною) правоздатністю, а і видовою (пенсійною) правоздатністю, яка виникає при появі у особи об'єктивних підстав для отримання пенсії (вік у поєднанні зі стажем, станом здоров'я та інші підстави)¹. Пізніше Р. І. Іванова, наполягаючи на виділенні спеціальної правоздатності у соціально-забезпечувальних правовідносинах, зазначила, що їй притаманні різноманітні видові та підвидові вияви².

Погоджуючись із позицією О. Д. Зайкіна та Р. І. Іванової щодо виокремлення пенсійної правоздатності як спеціальної, видової правоздатності у праві соціального забезпечення, сучасна вітчизняна дослідниця Н. П. Коробенко виділяє такі її різновиди: правоздатність у пенсійному забезпеченні за віком, яка настає при досягненні особою пенсійного віку; правоздатність у пенсійному забезпеченні по інвалідності, що виникає із настанням інвалідності; правоздатність у пенсійному забезпеченні у зв'язку із втратою годувальника, яка виникає у особи в разі смерті годувальника; правоздатність у пенсійному забезпеченні за вислугою років, що виникає, як правило, за наявності вислуги років, а у деяких випадках також і пенсійного віку. При цьому, зазначає вона, здатність бути носієм конкретних прав і обов'язків у конкретних пенсійних правовідносинах у осіб буде з'являтися у різний час та при виникненні різних юридичних фактів³.

Вчені Е. Г. Тучкова, В. С. Андреев пов'язують виникнення правоздатності у правомочного суб'єкта у сфері пенсійного забезпечення з початком суспільно-корисної діяльності⁴.

¹ *Зайкин А. Д.* Правоотношение по пенсионному обеспечению [текст] / Зайкин А. Д. [под ред. проф. Н. Г. Александрова]. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1974. — С. 61–67.

² *Иванова Р. И.* Цит. праця. — С. 88.

³ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : монографія / [Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, М. П. Стадник та ін.].* — К. : Ін Юре, 2012. — С. 98.

⁴ *Тучкова Э. Г.* Общие вопросы советского пенсионного права [текст] : учеб. пособ. / Тучкова Э. Г. ; Всесоюзный юридический заочный институт. — М. : ВЮЗИ, 1986. — С. 39; *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР [текст] : учебник / Андреев В. С. — [2 изд., доп. и перераб.]. — М. : Юридическая литература, 1987. — С. 122.

З огляду на вищезазначене, більш обґрунтованою видається позиція тих учених, які розмежовують загальну правоздатність особи, яка виникає від народження, та спеціальну пенсійну правоздатність особи у пенсійних правовідносинах. Як слушно зазначає Н. П. Коробенко, усі фізичні особи однаковою мірою володіють правоздатністю у сфері соціального забезпечення, відповідно до якої у особи з моменту народження виникає передумова набуття суб'єктивних прав та обов'язків у цій галузі права. Але пенсійна правоздатність водночас зумовлюється можливістю участі правомочної особи у системі загальнообов'язкового пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення і можливістю претендувати на отримання конкретного виду пенсії у цих системах. Так, пенсійна правоздатність — це зумовлена функціонуванням системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення можливість фізичної особи мати право на пенсію та визначені пенсійні права, обов'язки і гарантії¹.

Отже, пенсійна правоздатність є необхідною передумовою для реалізації суб'єктивного права особи на пенсію. Водночас для цього, за загальним правилом, від особи вимагається також здійснення певних дій. Здатність суб'єкта особисто здійснювати юридичні дії, тобто особисто вступати у пенсійні правовідносини, що визнаються державою, реалізовувати повноваження і нести обов'язки, називається пенсійною дієздатністю².

Питання щодо моменту виникнення дієздатності у правомочної особи у сфері пенсійного забезпечення залишається на сьогодні дискусійним. Одні вчені пов'язують виникнення дієздатності з досягненням певного віку³, інші дослідники вважають, що дієздатність, у тому числі пенсійна, у відносинах соціального забезпечення

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні* : монографія. — С. 100.

² *Сирота І. М.* Цит. праця. — С. 66.

³ *Фогель Я. М.* Право на пенсію и его гарантии [текст] / Фогель Я. М. — М. : Юридическая литература, 1972. — С. 46; *Чутчева О. Г.* Громадяни як суб'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин: теорія і практика / О. Г. Чутчева // *Право України*. — 2003. — № 7. — С. 68; *Сташків Б. І.* Теорія права соціального забезпечення [текст] : навч. посіб. / Сташків Б. І. — К. : Знання, 2005. — С. 256.

пов'язана з моментом виникнення права на відповідний вид забезпечення¹.

У такому разі слід розмежовувати загальну цивільну дієздатність як здатність особи набувати і реалізовувати права, виконувати обов'язки та відповідати за свої дії, що виникає з досягненням нею 18 років, та спеціальну пенсійну дієздатність учасників пенсійних правовідносин.

Оскільки нині право на пенсію виникає на підставі певних юридичних фактів (складів), ключовими з яких слід визначити так звані пенсійні ризики, а саме: досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника, настання яких не залежить від волі людини, досить спірною видається думка щодо виникнення пенсійної дієздатності у якомусь конкретно визначеному віці. Слід приєднатися до тих вчених, які пов'язують виникнення пенсійної дієздатності з моментом виникнення суб'єктивного права особи на пенсію певного виду.

Оскільки за нормами пенсійного законодавства неповнолітня особа, у якої виникло право на пенсію, або особа, яка визнана судом недієздатною через психічний розлад, можуть реалізувати своє право на пенсійне забезпечення через законного представника, наявність повної дієздатності у цивілістичному розумінні не є обов'язковою умовою для його реалізації.

У зв'язку з цим, пенсійну дієздатність можна визначити як здатність особи самостійно або через законного представника реалізувати право на пенсію, а саме набувати суб'єктивних прав та здійснювати обов'язки, передбачені пенсійним законодавством.

При цьому доречно зазначити, що термін «праводієздатність» у праві соціального забезпечення не набув поширення, на відміну від трудового права, в якому юридично закріплені трудові права й обов'язки осіб за своєю правовою природою не можуть існувати окремо від здатності цих осіб самостійно їх реалізувати, а тому, за

¹ *Іванова Р. И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР [текст] : монографія / *Іванова Р. И.* — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1986. — С. 95; *Шумило М. М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Шумило Михайло Миколайович. — К., 2009. — С.132.

Пенсійні правовідносини в Україні

загальним правилом, трудова правоздатність і трудова дієздатність суб'єктів трудового права нероздільні у часі.

У соціально-забезпечувальних (у тому числі пенсійних. — *Авт.*) правовідносинах визначальним елементом є правоздатність, що передбачає можливість мати відповідні права і обов'язки, оскільки дієздатність особи, на відміну від інших галузей права, у разі недостатності її обсягу, завжди може бути компенсована інститутом представництва¹.

Умови настання дієздатності, як здатності правомочного суб'єкта набувати своїми діями суб'єктивних прав та здійснювати обов'язки, передбачені пенсійним законодавством, диференціюються залежно від виду пенсійних правовідносин. Отже, можна сказати, що дієздатність особи у пенсійних правовідносинах у солідарній системі є спеціальною і виникає з настанням одного із соціальних (пенсійних) ризиків.

Спеціальна пенсійна дієздатність виникає у різний час і залежить від суб'єктивного права особи на пенсію конкретного виду. Щодо пенсій за віком, то спеціальна дієздатність виникає з моменту досягнення 60 років як жінками, так і чоловіками. Крім того, у виняткових випадках вона може наставати і раніше. Зокрема, ст. 49 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р., який набув чинності з 1 січня 2013 р.², передбачає особливу гарантію для окремих категорій безробітних, які втратили роботу у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці. Так, працівникам, трудовий договір з якими було розірвано з ініціативи роботодавця у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідацією, реорганізацією, банкрутством, перепрофілюванням підприємств, установ, організацій, скороченням чисельності або штату працівників, та військовослужбовцям, звільненим з військової служби у зв'язку із скороченням чисельності або штату без права на пенсію, яким на день вивільнення залишилося не більше півтора року до

¹ *Рошканюк В. М.* Правове регулювання соціального захисту в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / В. М. Рошканюк ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2012. — С. 9.

² *Про зайнятість населення* : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.

встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійного віку або віку, що дає право на призначення пенсії відповідно до законів України «Про державну службу», «Про статус народного депутата України», «Про прокуратуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», за умови їх реєстрації в територіальному органі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, та відсутності підходящої роботи гарантується право на достроковий вихід на пенсію, якщо вони мають страховий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком у мінімальному розмірі¹.

Різновидом дієздатності є деліктоздатність, яка, на думку В. М. Протасова, є здатністю особи нести юридичну відповідальність (виконувати відповідні юридичні обов'язки) за скоєні правопорушення².

Підтримуючи сказане, пенсійну деліктоздатність логічно вважати однією зі складових пенсійної дієздатності. Хоча в теорії права також існує позиція, згідно з якою деліктоздатність входить окремим елементом до складу правосуб'єктності фізичних осіб³. Однак юридична відповідальність — це закріплений у законодавстві та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали⁴, а здатність нести обов'язки і є, по суті, дієздатністю особи.

Щодо співвідношення понять правосуб'єктності та правового статусу в юридичній літературі також існують різні підходи.

Одні вчені вважають, що правовий статус суб'єкта права разом з правоздатністю та дієздатністю є елементом правосуб'єктності⁵,

¹ *Про зайнятість населення* : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067-IV // Офіційний вісник України. — 2012. — № 63. — Ст. 2565.

² *Протасов В. Н.* Теория государства и права. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / Протасов В. Н. — М. : Новый юрист, 1999. — С. 43.

³ *Скакун О. Ф.* Теория государства и права : учебник / Скакун О. Ф. — Х. : Консум : Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 386.

⁴ *Рабинович П. М.* Основы общей теории права та держави [текст] : навч. посіб. / Рабинович П. М. — [5-е вид. зі змінами]. — К. : Атіка, 2001. — С. 149.

⁵ *Общая теория права* : учебник для юридических вузов / [под общ. ред. д. ю. н., проф. А. С. Пиголкина]. — М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 19966 — С. 240–241; *Кульчицька О. І.* Суб'єкти права соціального забезпечення України : дис. ...

інші, зокрема професори С. М. Прилипко та О. М. Ярошенко, включають правосуб'єктність у правовий статус як структурний елемент його змісту¹. І. М. Якушев розуміє під правовим статусом систему невідчужуваних прав і обов'язків суб'єкта права, що зумовлюють зміст його поведінки й є передумовою вступу до правових відносин². Існує також думка, що це тотожні поняття³.

Для того, щоб визначитися, до якої позиції щодо співвідношення правосуб'єктності та правового статусу приєднатися, доцільно розглянути поняття правового статусу, які зустрічаються у науковій літературі.

Правовий статус у загальній теорії права визначається як визнана конституцією чи законами сукупність вихідних, невідчужуваних прав та обов'язків людини, а також повноважень державних органів та посадових осіб, що безпосередньо закріплені за тими чи іншими суб'єктами права⁴.

На думку В. О. Кучинського, правовий статус встановлює межі можливої та належної поведінки людини, державного органу, організації, їх суспільно значущої діяльності, що досягається за допомогою визначення у нормативних правових актах прав, обов'язків, юридичних наслідків їх порушень. Відповідно до цього вчений визначає характерні риси правового статусу: 1) у правовому статусі виражається державна воля; його зміст відрізняється певною стабільністю (статичністю), змінюється волею законодавця, а не окремих суб'єктів, на яких він розповсюджується; 2) складові частини (елементи) правового статусу — статутні права, обов'язки, підстави та види юридичної відповідальності — формулюються у вигляді правових приписів, тобто належать до об'єктивного, а не суб'єктивного

кандидата юрид. наук : спец. 12.00.05 — трудове право; право соціального забезпечення ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. — Львів, 2007. — С. 35–36.

¹ Прилипко С. М. Трудове право України : підручник / С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 109.

² Якушев І. М. Суб'єкти трудового права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / Якушев І. М. ; Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — С. 7.

³ Бегичев Б. К. Трудовая правоспособность советских граждан [текст] / Бегичев Б. К. — М. : Юрид. лит., 1972. — С. 64.

⁴ Проблемы общей теории права и государства : учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. — 2-е изд., пересмотр. — М. : Норма : ИНФРА-М, 2010. — С. 399.

права; 3) елементи правового статусу характеризуються властивостями всезагальності, масштабності, в силу чого ними визначаються ті рамки, в межах яких складається правове становище конкретних осіб, формуються (особисті) права та обов'язки окремих суб'єктів права¹.

А. С. Піголкін визначає правовий статус як «визнану конституцією або законами сукупність первісних невідчужуваних прав і обов'язків людини, а також повноважень державних органів і посадовців, що безпосередньо закріплюються за тими чи іншими суб'єктами права»².

Отже, найбільш розповсюдженим визначенням правового статусу в науковій літературі є законодавчо закріплена сукупність прав і обов'язків, яка визначає стан особи у певній суспільній сфері.

Слід погодитися з А. Б. Венгеровим, який зазначив, що правосуб'єктність і правовий статус не можна розглядати як тотожні поняття, оскільки правосуб'єктність за своєю природою не містить прав і обов'язків, а тільки визнає за особою можливість їх мати та реалізовувати. Через це не можна також визнати обґрунтованим твердження, що правовий статус (ядро якого, за загальновизнаною науковою думкою, становить сукупність прав і обов'язків) є елементом правосуб'єктності³.

Приєднуємося до тих вчених, які вважають правосуб'єктність разом із правами і обов'язками невід'ємним елементом правового статусу, що входить до його змісту. Водночас, як слушно зауважує І. І. Шамшина, конкретизація змісту правового статусу зумовлюється його галузевою належністю — специфіка правового регулювання суспільних відносин, що входять до предмета конкретної галузі права, визначає і специфічні особливості основних елементів правового статусу⁴.

¹ *Кучинский В. А.* Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — Мн.: Интегралполиграф, 2008. — С. 102.

² *Общая теория права.* : учебник для юридических вузов / [под общ. ред. д.ю.н., проф. А. С. Пиголкина]. — М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. — С. 240.

³ *Венгеров А. Б.* Теория государства и права: учебник для вузов / Венгеров А. Б. — М. : Юриспруденция, 2000. — С. 235.

⁴ *Шамшина І. І.* Суб'єкти трудового права: правове регулювання в умовах ринкових відносин. : монографія / Шамшина І. І. — Луганськ: Література, 2010. — С. 48.

Правовий статус суб'єктів права соціального забезпечення характеризується тим, що в основу галузевого правового статусу одних суб'єктів покладено суб'єктивне право на соціальне забезпечення, яке виникає з настанням соціального ризику. А основу галузевого правового статусу інших суб'єктів цієї галузі становить обов'язок надавати соціальне забезпечення. Тобто суб'єктами права соціального забезпечення вважаються правоздатні особи, які в силу свого галузевого правового статусу є носіями відповідних прав і обов'язків¹.

Водночас наявність загального однакового для всіх громадян правового статусу не виключає існування певних особливостей, зумовлених їх соціальним становищем. Наприклад, право на пенсійне забезпечення за віком чи по інвалідності розповсюджується на всіх громадян, проте умови пенсійного забезпечення можуть відрізнятись у осіб із різних соціальних груп. Це дозволяє зробити висновок про існування поряд із загальним галузевим правовим статусом спеціальних галузевих правових статусів, у яких деталізуються положення загального правового статусу, а також встановлюються спеціальні права та обов'язки певних соціальних груп громадян. Зокрема, ветерани війни, до яких належать учасники бойових дій та особи, прирівняні до них, інваліди та учасники війни, мають право на пільги, у тому числі підвищення пенсій, відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»².

Інший приклад. Спеціальний галузевий правовий статус ветеранів праці та інших громадян похилого віку визначається Законом України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». Згідно зі ст. 9 цього Закону особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, надаються надбавки до пенсій, які вони отримують, у розмірі

¹ *Право соціального забезпечення* : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка]. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. — С. 161–162.

² *Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту*: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/page>.

200 відсотків мінімальної пенсії за віком, фінансування яких здійснюється за рахунок Державного бюджету України¹.

О. І. Кульчицька визначає спеціальний галузевий правовий статус як сукупність визначених спеціальними законами прав і обов'язків суб'єктів на пенсійне забезпечення, що виникають незалежно від наявності загального галузевого правового статусу на підставі обставин суспільно-історичного чи екологічного характеру або внаслідок визначення особливих заслуг особи перед державою².

У цьому зв'язку слушною видається позиція Н. Б. Болотіної, яка виділяє спеціальну пенсійну систему, що включає три види режимів: 1) за особливостями професійного статусу особи; 2) за особливостями соціального статусу особи; 3) пенсійне забезпечення на пільгових умовах³.

Відповідно до зазначеного спеціальний правовий статус у праві пенсійного забезпечення, у свою чергу, також поділяється на певні різновиди. По-перше, спеціальний правовий статус, зумовлений особливостями професії, визначають закони України «Про державну службу», «Про судоустрій і статус суддів», «Про статус народного депутата України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про прокуратуру», «Про наукову і науково-педагогічну діяльність», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», Митний кодекс тощо.

По-друге, спеціальний правовий статус, зумовлений особливостями соціального статусу особи, передбачають закони України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про соціальний захист дітей війни», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку»,

¹ Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993 р. № 3721-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3721-12>

² Кульчицька О. І. Суб'єкти права соціального забезпечення України : дис. ... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.05 — трудове право; право соціального забезпечення / О. І. Кульчицька ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. — Львів, 2007. — С. 14.

³ Болотіна Н. Б. Право людини на соціальний захист в Україні / Болотіна Н. Б. — К. : Знання, 2010. — С. 68, 69.

Пенсійні правовідносини в Україні

«Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» тощо. Для реалізації прав, які становлять зміст цього різновиду спеціального правового статусу, особі, як правило, слід пройти певну юридичну процедуру та отримати відповідний документ, що підтверджує такий статус. Наприклад, статус громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, підтверджується посвідченням, що видається згідно з Порядком видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р. № 51¹.

Третім різновидом спеціального правового статусу в праві пенсійного забезпечення є правовий статус осіб, які мають право на пільгове пенсійне забезпечення за нормами Закону України «Про пенсійне забезпечення», положення якого після введення в дію Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» продовжують застосовуватися лише в частині регламентації пенсій за вислугу років та пенсії за віком на пільгових умовах. Так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» на пільгових умовах мають право на пенсію за віком, незалежно від місця останньої роботи:

а) працівники, зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, — за Списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць:

чоловіки — після досягнення 50 років і при стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на зазначених роботах;

жінки — після досягнення 45 років і при стажі роботи не менше 15 років, з них не менше 7 років 6 місяців на зазначених роботах;

б) працівники, зайняті повний робочий день на інших роботах із шкідливими і важкими умовами праці, — за Списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць:

¹ Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р. № 51 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/51-97-%D0%BF>.

чоловіки — після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 25 років, з них не менше 12 років 6 місяців на зазначених роботах;

жінки — після досягнення 50 років і при стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на зазначених роботах;

в) трактористи-машиністи, безпосередньо зайняті у виробництві сільськогосподарської продукції в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства, — чоловіки після досягнення 55 років і при загальному стажі роботи не менше 25 років, з них не менше 20 років на зазначеній роботі;

г) жінки, які працюють трактористами-машиністами, машиністами будівельних, шляхових і вантажно-розвантажувальних машин, змонтованих на базі тракторів і екскаваторів, — після досягнення 50 років і при загальному стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 15 років на зазначеній роботі;

д) жінки, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства, — після досягнення 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років за умови виконання встановлених норм обслуговування;

е) жінки, зайняті протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні та післязбиральній обробці тютюну, — після досягнення 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років;

є) робітниці текстильного виробництва, зайняті на верстатах і машинах, — за списком виробництв і професій, затверджуваним у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, — після досягнення 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років;

ж) жінки, які працюють у сільськогосподарському виробництві та виховали п'ятеро і більше дітей, — незалежно від віку і трудового стажу, в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України;

з) водії міського пасажирського транспорту (автобусів, тролейбусів, трамваїв) і великовагових автомобілів, зайнятих у технологічному процесі важких і шкідливих виробництв:

чоловіки — після досягнення 55 років і при стажі роботи 25 років, в тому числі на зазначеній роботі не менше 12 років 6 місяців;

Пенсійні правовідносини в Україні

жінки — після досягнення 50 років і при стажі роботи 20 років, в тому числі на зазначеній роботі не менше 10 років¹.

Як зазначалося вище, у пенсійних правовідносинах праву на одержання пенсії правомочного суб'єкта кореспондує обов'язок іншого суб'єкта пенсійних правовідносин, зобов'язаного надавати матеріальне забезпечення у вигляді пенсії, яким є державний орган, що здійснює пенсійне забезпечення. Правосуб'єктність цих органів виникає з моменту наділення їх як юридичних осіб відповідною спеціальною компетенцією та припиняється у зв'язку з їх ліквідацією або переданням цієї компетенції іншим державним органам.

Суб'єктами пенсійних правовідносин у солідарній системі, що виконують функції з надання пенсійного забезпечення, є уповноважені державою спеціальні органи та установи, які здійснюють пенсійне забезпечення в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. До них насамперед належить Пенсійний фонд України. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» суб'єктами солідарної системи пенсійного забезпечення України є уповноважений банк, тобто банк, який здійснює свою діяльність відповідно до законодавства про банки і банківську діяльність і провадить розрахунково-касові операції з коштами Пенсійного фонду, та підприємства, установи, організації, що здійснюють виплату і доставку пенсій.

Отже, зобов'язаним суб'єктом у пенсійних правовідносинах або суб'єктом-надавачем пенсійного забезпечення на сьогодні є Пенсійний фонд України.

Відповідно до ст. 58 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» Пенсійний фонд є органом, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та підготовляє документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду, вирішує питання, пов'язані з веденням обліку

¹ Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1788-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснює адміністративне управління Накопичувальним фондом та інші функції, передбачені цим Законом і статутом Пенсійного фонду.

Згідно із Законом Пенсійний фонд є самоврядною неприбутковою організацією і здійснює свою діяльність на підставі статуту, який затверджується його правлінням¹.

Відповідно до п. 1 Положення про Пенсійний фонд України, затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 384/2011², Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України — Міністра соціальної політики України (далі — Міністр).

Пенсійний фонд України входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики з питань пенсійного забезпечення та збору, ведення обліку надходжень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі — єдиний внесок). Серед основних завдань, які покладаються на Пенсійний фонд України, найважливішими є: керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; призначення (перерахунок) пенсій, щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та підготовка документів для їх виплати; забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання, інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством; забезпечення збору, ведення обліку надходжень від сплати єдиного внеску, інших коштів відповідно до законодавства та здійснення контролю за їх сплатою.

Пенсійний фонд України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні

¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

² Про Положення про Пенсійний фонд України : Указ Президента від 6 квітня 2011 р. № 384/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/384/2011>.

Пенсійні правовідносини в Україні

органи. Керівництво діяльністю Пенсійного фонду України здійснює правління Пенсійного фонду України, чисельність і персональний склад якого затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Пенсійний фонд України організовує, координує та контролює роботу головних управлінь Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управлінь у районах, містах, районах у містах, а також управлінь у містах та районах (далі — територіальні органи), зокрема, щодо:

забезпечення додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами актів законодавства про пенсійне забезпечення і законодавства про збір та ведення обліку єдиного внеску;

повного і своєчасного обліку платників єдиного внеску;

забезпечення збору та ведення обліку надходжень від сплати єдиного внеску, інших коштів відповідно до законодавства;

здійснення контролю за додержанням законодавства про збір та ведення обліку єдиного внеску, про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, правильністю нарахування, обчислення, повнотою і своєчасністю сплати єдиного внеску, страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (далі — страхові внески) та інших платежів, призначенням (перерахунком) і виплатою пенсій, щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та іншими виплатами, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, інших джерел, визначених законодавством;

призначення (перерахунку) і виплати пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці;

забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання та інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством.

Крім того, на сьогодні Пенсійний фонд України забезпечує проведення конкурсного відбору банків, які здійснюють виплату та доставку пенсій; вживає відповідно до законодавства та міжнародних договорів України заходів до переказування пенсій громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, та виплати пенсій пенсіонерам іноземних держав, які постійно проживають в Україні; здійснює у межах своїх повноважень контроль за цільовим

використанням коштів Пенсійного фонду України, інших коштів, призначених для виплати пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці тощо.

Указом Президента України «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 24 грудня 2012 р. № 726/2012 внаслідок реорганізації Державної митної служби та державної податкової служби створено нове в історії незалежної України Міністерство доходів і зборів, яке розділило з Пенсійним фондом України одну із функцій, а саме функцію з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування¹.

Не є безпосередніми суб'єктами пенсійних забезпечувальних правовідносин, але до певної міри сприяють їх виникненню органи, що здійснюють правовстановлюючу діяльність. До них належать: органи медико-соціальної експертизи, комісії із встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною, органи, які видають посвідчення, що підтверджують відповідний статус (посвідчення учасника бойових дій, посвідчення ветерана війни, посвідчення інваліда війни, посвідчення біженця, посвідчення учасника ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і потерпілого внаслідок Чорнобильської катастрофи) тощо.

Основною метою діяльності цих суб'єктів є прийняття індивідуальних актів застосування норм права, які мають правовстановлюючий або правопідтверджуючий характер.

Наприклад, Положенням про медико-соціальну експертизу, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317², визначено, що медико-соціальна експертиза проводиться особам, які звертаються для встановлення інвалідності, за направленням лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я після проведення діагностичних, лікувальних і реабілітаційних заходів за наявності відомостей, що підтверджують стійке

¹ Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 24.12.2012 № 726/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/726/2012>.

² Питання медико-соціальної експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1317 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF>.

порушення функцій організму, зумовлених захворюваннями, наслідками травм чи вродженими вадами, які спричиняють обмеження життєдіяльності.

Медико-соціальну експертизу проводять медико-соціальні експертні комісії (далі — комісії), з яких утворюються в установленому порядку центри (бюро), що належать до закладів охорони здоров'я при Міністерстві охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, управліннях охорони здоров'я обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

Медико-соціальні експертні комісії (МСЕК) визначають ступінь обмеження життєдіяльності людини, причину, час настання, групу інвалідності, а також ступінь втрати професійної працездатності працівників, які одержали каліцтво чи інше ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням їх трудових обов'язків. Рішення МСЕК про встановлення вищезазначених обставин є правозастосувальним актом, який встановлює право особи на відповідні види соціального забезпечення, зокрема пенсію по інвалідності, тобто основною функцією МСЕК є прийняття рішення про підтвердження наявності юридичного факту, що є підставою виникнення права на пенсію.

Ще одним суб'єктом права соціального забезпечення, основним завданням якого є ухвалення правовстановлюючого рішення, є Комісія з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України. Відповідно до Положення про Комісію з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2000 р. № 1578, Комісія з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України є постійним органом з питань установлення пенсій за особливі заслуги перед Україною особам, перелік яких наведено у Законі «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною», а в разі смерті цих осіб — членам їхніх сімей. Комісія ухвалює рішення про призначення громадянину пенсії за особливі заслуги перед Україною, яке надсилається органу, що провадить виплату пенсії¹.

¹ *Питання* Комісії з встановлення пенсії за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2000 р. № 1578 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1578-2000-%D0%BF>.

Отже, і МСЕК, і Комісія з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України лише встановлюють право на відповідне пенсійне забезпечення, а його реалізація, тобто надання такого пенсійного забезпечення, покладається на інший державний орган.

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

Під суб'єктом пенсійних правовідносин у солідарній системі слід розуміти особу, яка реалізувала свою пенсійну правосуб'єктність і виступає учасником конкретних правовідносин із пенсійного забезпечення.

Суб'єктів правовідносин з пенсійного забезпечення можна класифікувати за різними критеріями, найпоширенішими з яких є поділ суб'єктів на загальних та спеціальних, а також правомочних (одержувачів забезпечення) і зобов'язаних (надавачів забезпечення).

Будь-яка особа може стати учасником пенсійних правовідносин лише за умови наявності у неї правосуб'єктності, яка є соціально-юридичною властивістю, оскільки її характер і зміст залежить від стану пенсійного законодавства.

Пенсійна правосуб'єктність правомочної особи — це передбачена нормами права соціального забезпечення здатність мати та здійснювати спеціальні права та виконувати обов'язки особливого учасника пенсійних правовідносин — пенсіонера. При цьому превалюючу роль у пенсійній правосуб'єктності відіграє пенсійна правоздатність, оскільки в окремих випадках особа може не володіти дієздатністю, проте це не позбавляє її можливості реалізувати право на пенсію через законного представника.

Для персоніфікації правомочної сторони матеріальних пенсійних правовідносин у солідарній системі слід використовувати термін «пенсіонер», особливості правового статусу якого будуть визначатися видом пенсії, а саме: пенсії за віком, по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника, на яку виникло право у фізичної особи.

Зобов'язаним суб'єктом пенсійних правовідносин у солідарній системі, що виконують функції з надання пенсійного забезпечення, є уповноважений державою спеціальний орган, який здійснює пен-

Пенсійні правовідносини в Україні

сійне забезпечення в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування — Пенсійний фонд України. Правосуб'єктність цього органу виникає з моменту наділення його як юридичної особи відповідною спеціальною компетенцією та припиняється у зв'язку з його ліквідацією або переданням цієї компетенції іншим державним органам.

Для того, щоб суб'єкт права став суб'єктом правовідносин, повинні настати певні юридичні факти, які вводять у дію відповідну норму (норми). Вона, у свою чергу, покладає на конкретних суб'єктів права юридичні обов'язки та надає їм права, перетворюючи їх таким чином на учасників правовідносин, які виникли. У наступному розділі дослідження з'ясуємо сутність та виявимо характерні ознаки об'єкта, з приводу якого виникають, змінюються та припиняються матеріальні правовідносини у сфері пенсійного забезпечення.

Розділ 5

Об'єкт пенсійних правовідносин

Розвиток системи національного законодавства та реформування законодавства з питань пенсійного забезпечення створило передумови для появи цілого ряду питань щодо визначення об'єкта пенсійних правовідносин та виявлення притаманних йому ознак. Широка наукова дискусія, що виникла при визначенні понятійної категорії «об'єкт пенсійних правовідносин» свідчить про важливість та актуальність цього питання на сучасному етапі розвитку науки права соціального забезпечення.

Під поняттям «об'єкт» (від латинського «objectus» — предмет, явище) у філософії розуміється те, на що спрямовується практична і пізнавальна діяльність людини (суб'єкта). В юриспруденції цей термін має своє специфічне значення і активно застосовується. В цілому, в юридичній науці проблема визначення об'єкта правовідносин належить до однієї з найбільш обговорюваних, при цьому окремі науковці навіть заперечували наявність об'єкта в правовідносинах, зазначаючи, що об'єкт правовідносин збігається з об'єктом суб'єктивного права¹.

Водночас серед науковців, які вказують, що безоб'єктних правовідносин не існує, відсутній єдиний підхід до розуміння цієї правової категорії. Так, в теорії права щодо об'єкта правовідносин існує моністична та плюралістична теорії. Представники першої під об'єктом правовідносин розуміють поведінку, дію зобов'язаної

¹ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / Кечекьян С. Ф. — М. : Изд-во АН СССР, 1958. — С. 137–142; Халфина Р. О. Общее учение о правоотношениях / Халфина Р. О. — М. : Юрид. лит-ра, 1974. — С. 212.

особи (Я. М. Магазінер¹, О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський², Д. М. Генкін³) або визнають таким об'єктом річ (С. Н. Братусь⁴).

Іншу позицію займають представники плюралістичної теорії, які під об'єктом правовідносин розуміють те матеріальне або нематеріальне благо, з приводу якого виникають правовідносини (О. О. Красавчиков⁵, С. Й. Вільнянський, М. Г. Александров, Л. С. Явич, С. С. Алексєєв, А. Б. Венгеров та ін.). До таких об'єктів С. Й. Вільнянський відносив матеріальні предмети (речі), гроші, особисті блага, послуги, витвори творчої діяльності⁶. М. Г. Александров розрізняв об'єкт правового впливу та зовнішній об'єкт поведінки людини, до якого він відносив речі та результати інтелектуальної творчості⁷. Ю. К. Толстой зазначав, що об'єктом правовідносин можуть бути як економічні (матеріальні), так й ідеологічні відносини⁸.

Прихильником плюралістичної теорії можна назвати і Л. С. Явича, який вважав, що об'єктом правовідносин можуть бути матеріальні та духовні блага, права та обов'язки вчиняти певні дії, і таких об'єктів може бути дуже велика кількість⁹.

¹ *Магазінер Я. М.* Объект права. Очерки по гражданскому праву / Магазінер Я. М. — Л. : Изд. ЛГУ, 1957. — С. 65–78.

² *Іоффе О. С.* Правоотношение по советскому гражданскому праву / Иоффе О. С. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. — С. 81–84; *Іоффе О. С.* Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Государственное изд-во «Юрид. лит-ра», 1961. — С. 242.

³ *Советское гражданское право : учебник для вузов.* — Т. 1 / [Братусь С. Н., Генкин Д. М., Лунц Л. А., Новицкий И. Б.]; под ред. Генкина Д. М. — М. : Госюриздат, 1950. — С. 103–111.

⁴ *Братусь С. Н.* Выступление по докладу И. Л. Брауде / С. Н. Братусь // Советское государство и право. — 1950. — № 9. — С. 86.

⁵ *Красавчиков О. А.* Теория юридических фактов в советском гражданском праве : автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / О. А. Красавчиков. — Свердловск, 1950. — С. 4.

⁶ *Вильнянский С. И.* Лекции по советскому гражданскому праву / Вильнянский С. И. — Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1958. — С. 82–83.

⁷ *Александров Н. Г.* Законность и правоотношения в советском обществе / Александров Н. Г. — М. : Госюриздат, 1955. — С. 117–118.

⁸ *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Толстой Ю. К. — Л. : Изд-во Ленингр. государственного ун-та, 1959. — С. 66.

⁹ *Явич Л. С.* Общая теория права / Явич Л. С. — Л. : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1976. — С. 218.

Як явища (предмети) матеріального і духовного світу розглядав об'єкти правовідносин С. С. Алексєєв. Він зазначав, що це різні матеріальні й нематеріальні блага, що можуть задовольняти потреби суб'єктів¹. Схожу позицію займає і В. І. Леушин².

Сучасні як російські, так і українські вчені-правники, досліджуючи об'єкт правовідносин, підтримують, як правило, плюралістичну теорію. Предмети матеріального світу, в тому числі об'єкти інтелектуальної власності, необхідну поведінку суб'єктів і результати такої поведінки відносить до об'єктів правовідносин А. Б. Венгеро³. О. В. Міцкевич також вважає, що об'єктом правовідносин є матеріальні й духовні блага, дії зобов'язаної особи та результати дії особи⁴. О. Ф. Скакун виділяє такі види об'єктів правовідносин: 1) предмети матеріального світу: речі, цінності, майно тощо. Речі — предмети природи в їх природному стані, а також створені в процесі трудової діяльності. До них належать засоби виробництва, предмети споживання. Цінності — гроші, акції, векселі, облігації, цінні документи (диплом, атестат). Купівля-продаж продуктів, промислових товарів, дарування, спадкування — це лише деякі правовідносини, де об'єктом є предмети матеріального світу; 2) послуги виробничого і невиробничого характеру — виконання роботи, обумовленої договором або контрактом, наприклад, договір перевезення, підряд на капітальне будівництво, виконання пісні на святковому концерті тощо; 3) продукти духовної та інтелектуальної творчості — твори мистецтва, літератури, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності, що захищаються законом; 4) особисті немайнові блага — життя, здоров'я, честь, гідність, право на освіту та інші права і свободи⁵.

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права : курс : в 2 т. / Алексєєв С. С. — М. : Юрид. лит-ра, 1981.— Т. П. — 1982. — С. 156.

² Теория государства и права : учебник [для юрид. вузов и факультетов] / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — С. 361–363.

³ Венгеро А. Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов / Венгеро А. Б. — [3-е изд.]. — М.: Юриспруденция, 2000. — С. 246.

⁴ Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. — М. : Норма, 2004. — С. 382–383.

⁵ Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / Скакун О. Ф. ; [пер. з рос.]. — Х.: Консум, 2001. — С. 366–367.

Пенсійні правовідносини в Україні

Отже, нині все ж переважає плюралістична теорія (теорія множинності об'єкта правовідносин) і, як зазначається в правовій літературі, об'єктами правовідносин можуть бути: 1) матеріальні блага (речі, майно, цінності (гроші, акції, векселі, облігації, цінні документи) тощо); 2) нематеріальні блага (життя, здоров'я, честь і гідність та ін.); 3) продукти духовної та інтелектуальної творчості (твори літератури, мистецтва, музики, науки, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності); 4) дії та результати дії учасників правовідносин¹.

Як правильно підкреслюється в літературі з питань пенсійного забезпечення², в пенсійних правовідносинах об'єкт має самостійне значення, він не збігається з діями суб'єктів пенсійних правовідносин та існує для того, щоб сторони пенсійних правовідносин могли реалізувати свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки, на нього спрямовується їхній вплив. Отже, об'єктом правовідносин є те, на що спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин.

Зважаючи на вищезазначені підходи до розуміння об'єкта правовідносин та враховуючи те, що розмежування пенсійних правовідносин здійснюється за предметом правового регулювання, слід зазначити таке. По-перше, незважаючи на активну наукову дискусію, в сучасній науці права соціального забезпечення більшість дослідників вважають, що пенсійні правовідносини слід розмежовувати на матеріальні, процедурні та процесуальні. По-друге, основу пенсійних правовідносин складають матеріальні відносини, що виникають з приводу отримання особою певного матеріального блага. По-третє, в таких відносинах матеріальним благом, а отже, і

¹ *Комаров С. А.* Теория государства и права : учебно-методическое пособие [краткий учебник для вузов] / С. А. Комаров, А. В. Малько. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. — С. 289; *Матузов Н. И.* Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2004. — С. 300; *Общая теория права и государства* : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.]; под ред. В. В. Лазарева. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юристъ, 1996. — С. 189–190; *Рабинович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / Рабинович П. М. — [5-е вид., зі змінами]. — К.: Атіка, 2001. — С. 83–84.

² *Сирота І. М.* Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / Сирота І. М. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 69.

об'єктом, з приводу якого виникають, змінюються та припиняються матеріальні правовідносини, завжди є пенсія.

Отже, насамперед слід з'ясувати сутність самого поняття «пенсія», а також дослідити та виявити характерні ознаки пенсії як об'єкта, з приводу якого виникають, змінюються та припиняються матеріальні правовідносини у сфері пенсійного забезпечення.

Пенсія є складним та багатогранним поняттям як із соціальної, так і правової точок зору. Термін «пенсія» походить від латинського слова «pensio», що в перекладі означає «платіж, виплата». Проте платежів існує дуже велика кількість і, як правильно зазначено в літературі з питань пенсійного забезпечення¹, в понятті «пенсія» слід виділяти ті ознаки, які відрізняють її від інших видів платежів.

Як зазначено в одному із словників іншомовних слів, пенсія — це регулярна грошова виплата як матеріальна допомога за віком, з інвалідності, за вислугу років, у разі втрати годувальника². Схоже за змістом пояснення поняття «пенсія» наводиться і в словнику С. І. Ожегова — це грошове забезпечення за вислугу років, з інвалідності, непрацездатності тощо³.

Дискусії щодо визначення поняття «пенсія» серед науковців тривають досить тривалий період. Особливо вони активізувалися з початком проведення в різних країнах пенсійних реформ. В Україні значним поштовхом до цього стало ухвалення Верховною Радою України законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», що набули чинності з 1 січня 2004 р. Проте єдиного підходу до трактування цього поняття у вітчизняній правовій науці (як, до речі, й у інших пострадянських країнах) досягнуто не було. Тому питання визначення понятійної категорії «пенсія» продовжує залишатися одним із актуальних серед цілого ряду інших проблемних питань теорії права соціального забезпечення. Водночас дослідження будь-

¹ Тучкова Э. Г. Общие вопросы советского пенсионного права : учебное пособие / Тучкова Э. Г. — М. : ВЮЗИ, 1986. — С. 4

² *Словарь иностранных слов* [текст]. — 7-е изд., перераб. — М. : Русский язык, 1980. — С. 380.

³ *Ожегов С. И. Словарь русского языка* [текст] : Около 57000 сл. / Ожегов С. И. [под ред. Н. Ю. Шведовой]. — [20-е изд., стеротип.]. — М. : Русский язык, 1989. — С. 455.

яких категорій в юридичній науці неможливе без з'ясування передумов їх виникнення та детального аналізу поглядів попередників на ці процеси. Враховуючи ж, що полеміка щодо з'ясування правової природи пенсії бере початок ще з часів Радянського Союзу і активно продовжувалася всі роки його існування, слід насамперед детально зупинитися на дослідженні поглядів фахівців з пенсійного забезпечення радянського періоду. Крім того, це дасть можливість прослідкувати процес трансформації поглядів на сутність інституту пенсії протягом досить тривалого історичного періоду із врахуванням численних змін, що сталися у сфері пенсійного забезпечення у зв'язку із проведенням на сучасному етапі цілої низки заходів з реформування пенсійної системи України.

У радянській юридичній літературі поняття пенсії та її характерні ознаки розглядалися досить детально та чималою кількістю науковців, які визначали це поняття так:

– періодична виплата, що здійснюється з метою матеріального забезпечення робітника, службовця або його сім'ї у зв'язку із закінченням певного великого циклу його трудової діяльності або у зв'язку із закінченням або досить тривалим вибуттям із числа повноцінних працівників (Є. І. Астрахан)¹;

– періодичні виплати, що здійснюються для матеріального забезпечення громадян у зв'язку зі старістю, інвалідністю, вислугою років чи у зв'язку зі смертю годувальника (Є. І. Астрахан)²;

– забезпечення робітника в період, коли він в силу свого фізичного стану (інвалідність, старість) або у разі вислуги років повністю припиняє або має право припинити роботу (А. Ю. Пашерстнік)³;

– грошове утримання, яке отримують громадяни при настанні постійної або стійкої непрацездатності — або презюмованої (за віковою ознакою, у зв'язку із вислугою років), або встановленої

¹ *Советское трудовое право* : учебник / [Александров Н. Г., Астрахан Е. И., Генкин Д. М. и др.]; под ред. Н. Г. Александрова и Д. М. Генкина. — М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1946. — С. 364.

² *Советское трудовое право* : учебник / [Александров Н. Г., Астрахан Е. И., Доганов М. В. и др.]; под ред. Н. Г. Александрова. — М.: Госюриздат, 1949. — С. 339.

³ *Пашерстник А. Е. Правовые вопросы вознаграждения за труд рабочих и служащих* / Пашерстник А. Е.; [под ред. Н. Г. Александрова]. — М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. — С. 141.

шляхом медичного обстеження (для визначення інвалідності); вона призначається громадянам за їх працю у минулому або за іншу суспільно корисну діяльність і є для них постійним і основним джерелом засобів до існування (В. А. Ачаркан)¹;

– грошове забезпечення, що виплачується престарілим і непрацездатним безплатно за рахунок суспільних фондів споживання у зв'язку з їх трудовою або іншою корисною для суспільства діяльністю в минулому, що призначене бути основним джерелом існування (М. Л. Захаров)²;

– щомісячні виплати аліментарного характеру із фондів для непрацездатних громадян у випадках старості, інвалідності, вислуги років, втрати годувальника, що призначаються у зв'язку з минулою суспільно корисною діяльністю в розмірах, як правило, співвіднесених із минулим заробітком (В. С. Андреев)³;

– грошова форма матеріального забезпечення в старості, інвалідності й непрацездатності у разі втрати годувальника, що надається безоплатно із суспільних фондів споживання в межах, диференційованих залежно від характеру та ступеня непрацездатності та на основі соціалістичних принципів розподілу (Я. М. Фогель)⁴;

– щомісячна грошова виплата аліментарного характеру із суспільних фондів споживання, передбачених для непрацездатних, що здійснюється у зв'язку зі старістю, у разі інвалідності, втрати годувальника і вислуги років, зумовлена певною тривалістю суспільно корисної діяльності в минулому, в розмірі, що залежить від заробітку в період цієї діяльності (І. В. Гуцин)⁵;

– регулярна (періодична) грошова виплата соціально-аліментарного призначення, що надається особам похилого віку, інвалідам та

¹ Ачаркан В. А. Государственные пенсии / Ачаркан В. А. — М. : Юрид. лит-ра, 1967. — С. 68.

² Захаров М. Л. Вопросы общего и особенного в пенсионном обеспечении рабочих (служащих) и колхозников : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юр. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / М. Л. Захаров. — М., 1970. — С. 5.

³ Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы) / Андреев В. С. — М. : Юрид. лит-ра, 1971. — С. 128.

⁴ Фогель Я. М. Право на пенсию и его гарантии / Фогель Я. М. — М. : Юрид. лит-ра, 1972. — С. 43.

⁵ Гуцин И. В. Право членов колхоза на пенсию / Гуцин И. В. — М. : Юрид. лит-ра, 1972. — С. 74.

Пенсійні правовідносини в Україні

іншим категоріям громадян і їх сім'ям у випадках, передбачених законом, із суспільних фондів споживання у зв'язку з їх (чи особи, на утриманні якої вони знаходилися) минулою трудовою (або іншою суспільно корисною) діяльністю, що припинена або замінена більш легкою діяльністю з передбаченої законом поважної причини; виплата, розмір якої співвідноситься, як правило, із минулим заробітком і яка є для непрацюючих пенсіонерів основним джерелом засобів існування (О. Д. Зайкін)¹;

— щомісячна виплата, що призначається та виплачується престарілим, непрацездатним та неповнолітнім громадянам, відповідно до встановлених державою правил у силу визнаної соціалістичним суспільством необхідності надавати таким громадянам утримання або допомогу за рахунок коштів держави та колгоспів (М. Л. Захаров)²;

— щомісячні виплати соціально-аліментарного характеру з суспільних фондів споживання, що мають на меті забезпечення громадян за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника або за особливі заслуги у зв'язку з минулою суспільно-корисною діяльністю у розмірах, як правило, співвіднесених з минулим заробітком (Т. М. Кузьміна)³;

— щомісячна грошова соціально-аліментарна виплата, що призначається особам пенсійного віку, інвалідам, особам, які мають вислугу років або особливі заслуги перед державою, особам, які втратили годувальника, у зв'язку із минулою суспільно корисною діяльністю, в розмірі, як правило, співвіднесеному з оплатою праці, та яка є основним джерелом засобів існування для непрацюючих пенсіонерів (Р. І. Іванова)⁴;

¹ *Зайкін А. Д.* Правоотношение по пенсионному обеспечению / Зайкин А. Д. ; [под ред. проф. Н. Г. Александрова]. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. — С. 122–123.

² *Советское пенсионное право : учебное пособие [для сред. спец. учеб. заведений и курсов повышения квалиф. руковод. работ. сис. соц. обеспеч.] / Захаров М. Л., Лобанов Н. Г., Писков В. М. [и др.] ; под ред. М. Л. Захарова.* — М. : Юрид. лит-ра, 1974. — С. 59.

³ *Кузьмина Т. М.* Советское право социального обеспечения / Кузьмина Т. М. ; [под ред. проф. В. Н. Демьяненко]. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1982. — С. 33.

⁴ *Иванова Р. И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР : монография / Иванова Р. И. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1986. — С. 143.

– державна виплата, що здійснюється щомісяця за встановленими правилами і нормами, працевздатним і особам похилого віку в зв'язку з їх минулою трудовою або іншою суспільно-корисною діяльністю та яка співвідноситься, як правило, з минулим заробітком (Е. Г. Тучкова)¹;

– державна виплата, здійснювана із пенсійного фонду з метою матеріального забезпечення непрацевздатних громадян у зв'язку з їх колишньою трудовою діяльністю й іншою суспільно-корисною діяльністю в розмірах, як правило, порівняльному з колишнім заробітком пенсіонера (Є. М. Доброхотова, М. В. Філіппова, М. О. Янтураєва)².

Вперше на теренах Радянського Союзу розгорнуте визначення поняття пенсії було подане в 1946 р. Є. І. Астраханом. На основі аналізу основних ознак пенсії він сформулював визначення пенсії як періодичної виплати, що здійснюється з метою матеріального забезпечення робітника, службовця або його сім'ї у зв'язку із закінченням певного великого циклу його трудової діяльності або у зв'язку із закінченням або досить тривалим вибуттям із числа повноцінних працівників³. З таким визначенням, з точки зору сьогодні, погодитися важко. Так, не зрозуміло, чому пенсійне забезпечення Є. І. Астрахан пов'язує із закінченням певного великого циклу трудової діяльності особи чи із закінченням або досить тривалим вибуттям робітника, службовця із числа повноцінних працівників. Видається, що такі обставини не завжди були і є підставою виникнення в особи права на пенсію. Закінчення певного великого циклу трудової діяльності може означати, що після тривалої багаторічної трудової діяльності на одному підприємстві особа припиняє на ньому працювати, а отже, у неї закінчується один із періодів її трудової діяльності та водночас може починатися новий період. Закінчення ж або досить тривале вибуття із числа повноцінних працівників також не дає підстави говорити про виникнення права на

¹ Тучкова Э. Г. Цит. праця. — С. 7.

² Доброхотова Е. Н. Советское право социального обеспечения : учеб. пособие / Доброхотова Е. Н., Филиппова М. В., Янтураева М. А. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1992. — С. 11–12.

³ Советское трудовое право : учебник / [Александров Н.Г., Астрахан Е. И., Генкин Д. М. и др.] ; под ред. Н. Г. Александрова и Д. М. Генкина. — С. 364.

Пенсійні правовідносини в Україні

пенсійне забезпечення, оскільки не завжди в особи після цього виникало, та і виникає, право на пенсію. У деяких випадках на певний час може втрачатися працездатність і працювати особа припиняє, проте після лікування, якщо працездатність відновлюється і особа повертається до трудової діяльності, пенсію за період непрацездатності вона не отримує.

У підручнику «Советское трудовое право» (1949 р.) Є. І. Астрахан дещо інакше підходить до визначення поняття «пенсія», під якою він розуміє періодичні виплати, що здійснюються для матеріального забезпечення громадян у зв'язку зі старістю, інвалідністю, вислугою років чи у зв'язку зі смертю годувальника¹. У своїх пізніших роботах Є. І. Астрахан вказав на ознаки, які, з його точки зору, притаманні пенсії: виплата здійснюється періодично (щомісячно) та за рахунок спеціалізованого джерела; встановлюється з урахуванням трудового стажу громадянина та соціальних факторів; призначається за умов, указаних у законі (досягнення передбаченого віку, настання інвалідності, втрата годувальника, наявність трудового стажу певного періоду тощо); її виплата гарантується державою; як правило, пенсія нараховується, виходячи із заробітної плати або іншого доходу особи; вона є основним джерелом для існування непрацездатних пенсіонерів².

Слідом за Є. І. Астраханом власне визначення поняття пенсії запропонував А. Ю. Пашерстнік, який визначив пенсію як забезпечення робітника в період, коли він в силу свого фізичного стану (інвалідність, старість) або у разі вислуги років повністю припиняє або має право припинити роботу³. Щоправда, виникає запитання: чому пенсія визначається ним як забезпечення виключно робітників? Враховуючи, що таку позицію науковець займав у 1949 р., зрозуміло, чому він не зазначив колгоспників, для яких право на пенсійне забезпечення з'явилося починаючи тільки з 1964 р. Але ж державні службовці, військовослужбовці, наукові працівники на той час підпадали під дію пенсійного законодавства СРСР. Також,

¹ *Советское трудовое право* : учебник / [Александров Н. Г., Астрахан Е. И., Доганов М. В. и др.] ; под ред. Н. Г. Александрова. — С. 339.

² *Астрахан Е. И.* Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР / Астрахан Е. И. — М. : Госюриздат, 1961. — С. 19.

³ *Пашерстник А. Е.* Цит. праця. — С. 141.

як правильно зазначається в літературі, у визначенні А. Ю. Пашерстніка «не знайшов відображення ризик втрати годувальника»¹.

Слід звернути увагу і на позицію А. Ю. Пашерстніка, який у своїй праці «Правовые вопросы вознаграждения за труд рабочих и служащих» приходиться до висновку про те, що пенсія не є винагородою за працю² та звертає увагу на необхідність відрізнити пенсії від винагороди за працю. Більше того, він вказує на ознаки, за якими потрібно здійснювати таке розмежування. Так, пенсії є елементом особливих відносин — відносин соціального страхування та соціального забезпечення, які не можна ототожнювати з трудовими, навіть незважаючи на прямий зв'язок між ними, на те, що призначення пенсії у більшості випадків зумовлюється наявністю трудових відносин у минулому. Безпосередньою підставою для отримання пенсії є втрата чи зменшення працездатності (пенсія по інвалідності) або досягнення певного віку (пенсія за віком) за умови наявності необхідного трудового стажу (за винятком випадків трудового каліцтва чи професійного захворювання). Підставою виникнення права на пенсію для деяких категорій робітників та службовців є вислуга років, а для непрацездатних членів сім'ї — смерть їхнього годувальника. Орган соціального забезпечення, що зобов'язаний призначати і виплачувати пенсію, не є стороною трудових правовідносин³. Дійсно, пенсія не є винагородою за працю, і аргументи А. Ю. Пашерстніка з певними застереженнями, зазначеними вище, та із врахуванням змін, що сталися в пенсійній системі України, з нашої точки зору, заслуговують на увагу і нині.

Іншу позицію при визначенні поняття пенсії зайняв В. А. Ачаркан. На його думку, при визначенні поняття пенсії найбільш суттєвим є те, що пенсія являє собою грошове утримання, яке отримують громадяни при настанні постійної або стійкої непрацездатності — або презюмованої (за віковою ознакою, у зв'язку із вислугою років), або встановленої шляхом медичного обстеження (для визначення інва-

¹ *Коробенко Н. П.* Пенсійне забезпечення по інвалідності в солідарній пенсійній системі України : монографія / Коробенко Н. П. — К. : Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. України, 2011. — С. 93.

² *Пашерстник А. Е.* Цит. праця. — С. 151.

³ Там само. — С. 140.

Пенсійні правовідносини в Україні

лідності); вона призначається громадянам за їх працю у минулому або за іншу суспільно корисну діяльність і є для них постійним і основним джерелом засобів до існування¹.

Аналізуючи поняття пенсії, В. А. Ачаркан вказує на окремі ознаки, що, з його точки зору, дають змогу зрозуміти особливості пенсії, та ті ознаки, що притаманні не лише пенсії, а й іншим виплатам і які не можуть сприяти правильному розумінню правової природи пенсії. Так, науковець категорично не погоджується із А. Ю. Пашерстніком в тому, що пенсії притаманна така ознака, як періодичність та регулярність виплати, зазначаючи, що деякі види допомог, а також стипендії виплачуються регулярно, кожного місяця. Також він звертає увагу на те, що пенсія в окремих випадках може виплачуватися одноразово (наприклад, за минулий час, за період тимчасової затримки, при виїзді за кордон) і вказує, що режим виплати є другорядною, а не визначальною ознакою².

Щодо періодичності та регулярності, як ознаки пенсії, виникають певні міркування. Так, дійсно, деякі види допомог, стипендії, заробітна плата виплачуються періодично і регулярно. Звичайно, слід погодитися також із тим, що в окремих випадках пенсія може бути виплачена однією грошовою сумою за певний минулий період, коли особа з якихось причин її не отримувала. Але у такому разі слід звернути увагу на те, що пенсія виплачується все ж за певний минулий період, і пенсія при цьому в цілому не набуває постійного характеру одноразової виплати. Тобто якщо і зустрічаються окремі випадки виплати пенсії за минулий час одноразовим платежем, то це не дає підстав відмовлятися від того, що пенсія виплачується регулярно щомісяця протягом певного періоду. Та і період виплати пенсії також є дещо специфічним — щомісяця протягом життя пенсіонера, який отримує пенсію за віком, чи то пенсіонера за вислугою років, періоду встановлення інвалідності в особи, або періоду, коли особа в силу власної непрацездатності має право отримувати пенсію у зв'язку з втратою годувальника. Видається, що в цьому випадку якраз підкреслюється той період, який притаманний тільки для пенсії. Щодо регулярності виплати пенсії, то також слід заува-

¹ Ачаркан В. А. Цит. праця. — С. 68.

² Там само. — С. 65.

жити, що вона чітко передбачена нормами національного пенсійного законодавства і має певну свою специфіку (як, до речі, і регулярність виплати, наприклад, заробітної плати, що передбачено нормами трудового законодавства) — відповідно до ч. 1 ст. 47 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»¹ пенсія виплачується щомісяця у строк не пізніше 25 числа місяця, за який виплачується пенсія.

Нині періодичність та регулярність виплати при визначенні правової природи пенсії позначають, як правило, такою категорією, як щомісячна виплата, що дає змогу вказати і на періодичність, і на регулярність виплати пенсії. Слід зазначити, що така позиція прослідковується як в дослідженнях радянського періоду², так і в працях українських науковців³.

Однією з визначальних ознак поняття пенсії, на думку В. А. Ачаркана, є контингент забезпечуваних осіб, який слід розрізняти за підставами призначення пенсії. Такими підставами є настання постійної або стійкої непрацездатності (презюмованої (за віковою ознакою, у зв'язку із вислугою років) чи встановленої шляхом медичного обстеження (для визначення інвалідності), оскільки в основі будь-якої пенсії знаходиться непрацездатність⁴. І хоча В. А. Ачаркан навіть вказує, що пенсії призначаються при повній або частковій, постійній або стійкій непрацездатності, у разі втрати

¹ *Відомості* Верховної Ради України. — 2003. — № 49–51. — Ст. 376.

² *Астрахан Е. И.* Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим. Исторический очерк (1917–1970 гг.) / Астрахан Е. И. — М. : Юрид. лит-ра, 1971. — С. 59; *Гуцин И. В.* Цит. праця. — С. 74; *Советское пенсионное право*: учебное пособие [для сред. спец. учеб. заведений и курсов повышения квалиф. руковод. работ. сис. соц. обеспеч.] / под ред. М. Л. Захарова. — С. 59; *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР: учебник [для студ. вузов, обуч. по спец. «Правоведение»] / Андреев В. С. — [2-е изд., доп. и перераб.]. — М. : Юрид. лит-ра, 1987. — С. 95; *Иванова Р. И.* Цит. праця. — С. 143; *Кузьмина Т. М.* Цит. праця. — С. 33.

³ *Сташків Б. І.* Пенсія як об'єкт правовідносин в соціальному забезпеченні / Б. І. Сташків // *Право України*. — 1998. — № 11. — С. 91; *Бойко М. Д.* Право пенсійного забезпечення в Україні: навчальний посібник / Бойко М. Д. — [2-е вид., випр. і доп.]. — К. : Атіка, 2006. — С. 84; *Сирота І. М.* Право соціального забезпечення в Україні: підручник [для студ. ВНЗ, що навч. за фахом «Правознавство»] / Сирота І. М. — [8-е вид.]. — Х. : Одіссей, 2010. — С. 138; *Коробенко Н. П.* Цит. праця. — С. 105.

⁴ *Ачаркан В. А.* Цит. праця. — С. 67.

як загальної, так і професійної працездатності, зазначена позиція щодо презюмування непрацездатності при призначенні пенсії викликала певну наукову дискусію.

Так, позицію В. А. Ачаркана підтримує Я. М. Фогель. У своєму дослідженні «Право на пенсію и его гарантии» (1972 р.) він зазначає, що найважливішою передумовою пенсійних правовідносин є постійна і тривала непрацездатність, тобто певний соціально-біологічний стан організму людини¹. Більше того, він приходить до висновку, що в загальному вигляді пенсія є засобом адекватного заміщення втраченого внаслідок непрацездатності заробітку, але далі суперечить сам собі, вказуючи, що поділяє думки тих авторів, які пов'язують призначення пенсії по старості з віком, а не із станом індивідуальної непрацездатності².

На спірність позиції В. А. Ачаркана вказував і В. С. Андреев, цілком слушно зазначаючи, що досягнення пенсійного віку означає тільки досягнення певного віку, при якому про непрацездатність взагалі не йдеться, а лише йдеться про звільнення особи від обов'язку працювати. Також він наголосив на тому, що тим більше немає підстав передбачати непрацездатність у особи, яка набула права на пенсію за вислугою років, оскільки таке право виникає, як правило, в осіб більш молодого віку. Крім того, В. С. Андреев вказує В. А. Ачаркану на відсутність у визначенні поняття пенсії вказівки на забезпечення у разі втрати годувальника, хоча саме факт втрати годувальника, а не непрацездатність є основним для даного виду пенсії³.

Аргументи, застосовані В. С. Андреевим, повністю підтримав О. Д. Зайкін. Також він додав, що, «оскільки пенсійне забезпечення за віком не залежить від стану працездатності, його застосування повинно враховувати можливе (а часто і бажане) продовження роботи пенсіонерами»⁴. Більше того, посилаючись на норми радянського пенсійного законодавства, О. Д. Зайкін переконливо довів, що пенсійне законодавство не пов'язувало призначення пенсії за

¹ Фогель Я. М. Цит. праця. — С. 45.

² Там само. — С. 62, 68.

³ Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы) / Андреев В. С. — С. 127.

⁴ Зайкин А. Д. Цит. праця. — С. 115.

віком зі станом працездатності особи, оскільки пенсії за віком призначалися довічно незалежно від стану працездатності¹. Незважаючи на те, що відповідно до Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» до непрацездатних громадян законодавець відносить осіб, які досягли встановленого законом пенсійного віку, аргумент О. Д. Зайкіна щодо призначення пенсій за віком незалежно від стану працездатності не втратив актуальності й нині. Так, пенсії за віком та за вислугу років в Україні призначаються незалежно від фактичного стану працездатності, тобто непрацездатність особи в такому разі презюмується.

Окрім того, слід врахувати те, що хоча в особи із збільшенням її віку і відбувається зменшення функціональних можливостей організму, але це ніяким чином не можна вважати синонімом втрати працездатності. Практика свідчить про те, що досить чимала кількість пенсіонерів продовжують працювати після призначення пенсії. Законодавець же, в свою чергу, навіть застосовує до осіб, які досягли пенсійного віку, заходи стимулювання для заохочення більш пізнього виходу на пенсію. Якщо б усі особи пенсійного віку були непрацездатними, ні про продовження роботи, ні про стимулювання більш пізнього виходу на пенсію не йшлося б. Саме тому вважаємо, що презюмування непрацездатності не може бути віднесено до характерних ознак пенсії.

Також не можна погодитися з тим, що пенсію слід розглядати, як це зазначено у В. А. Ачаркана, в широкому сенсі як форму винагороди за працю, оскільки без праці, без суспільно корисної діяльності в минулому немає пенсії².

Вище зазначалося, що з цього приводу заслуговують уваги думки А. Ю. Пашерстніка. Водночас вважаємо за доцільне навести власні міркування з цього питання. Відомо, що якщо особа працює на підставі трудового договору чи контракту, то винагородою за працю в такому разі є заробітна плата, яку працівник має отримувати регулярно за результатами своєї трудової діяльності на підприємстві, в установі чи організації. Пенсія ж не може бути винагородою за працю, бо цю так звану «винагороду» особа починає отримувати

¹ Зайкин А. Д. Цит. праця. — С. 121.

² Ачаркан В. А. Цит. праця. — С. 58.

тільки при досягненні відповідного віку, у разі встановлення інвалідності чи у разі втрати годувальника. Та й для виникнення права на пенсію особі потрібно не просто працювати чи здійснювати якусь суспільно корисну діяльність, а й сплачувати чи то за неї повинні сплачуватися страхові внески для набуття страхового стажу встановленої законом тривалості. І хоча В. А. Ачаркан пов'язує призначення пенсії із працею або іншою суспільно корисною діяльністю особи в минулому, проте співвіднесення пенсії з минулим заробітком і залежність права на пенсію від певної суспільно корисної діяльності, як правильно зазначається в літературі¹, також не може слугувати доказом для розгляду пенсії як винагороди за працю. Отже, до ознак пенсії не може бути віднесено розуміння її як форми винагороди за працю.

Зважаючи на вищевикладене, не можемо погодитися із думкою Н. М. Стаховської, яка, вказуючи лише на один недолік сформульованого В. А. Ачарканом визначення поняття пенсії, а саме, що воно побудоване «у вигляді простого переліку основних ... рис, ознак пенсії як грошової форми пенсійного забезпечення», відносить його до одного із найбільш вдалих².

Що ж до того, чи є пенсія утриманням та призначається громадянам за їх працю у минулому або за іншу суспільно корисну діяльність і є для них постійним і основним джерелом засобів до існування, як це зазначено у В. А. Ачаркана, зупинимося дещо пізніше, оскільки на такі ознаки пенсії вказували більшість науковців-правників у сфері пенсійного забезпечення радянського періоду.

Як зазначалося вище, В. С. Андреев під поняттям «пенсія» розумів «шомісячні виплати аліментарного характеру із фондів для непрацездатних громадян у випадках старості, інвалідності, вислуги років, втрати годувальника, що призначаються у зв'язку з минулою суспільно корисною діяльністю в розмірах, як правило, співвіднесених із минулим заробітком»³. Схожі визначення, хоча і з деякими застереженнями та доповненнями, містяться також у працях

¹ Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы). — С. 126.

² Стаховська Н. М. Відносини в праві соціального забезпечення : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Стаховська Наталя Михайлівна. — К., 2000. — С. 102.

³ Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы). — С. 128.

І. В. Гущина, О. Д. Зайкіна, Т. М. Кузьміної, Р. І. Іванової, Е. Г. Тучкової.

На думку В. С. Андреева, що знайшла відображення в праці 1971 р. «Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы)», пенсія відповідала на той час трьом загальним ознакам і надавалася: 1) тим, хто працював або займався іншим видом діяльності в інтересах соціалістичного суспільства і всього народу; 2) в старості та у разі непрацездатності замість винагороди за працю; 3) із коштів національного доходу без будь-яких відрахувань із заробітної плати¹.

У науковій роботі «Правоотношение по пенсионному обеспечению» 1974 р. О. Д. Зайкін, не заперечуючи щодо правильності визначення понятійної категорії «пенсія», запропонованого В. С. Андреевим, дещо розширив визначення цього поняття, додавши до нього положення про те, що пенсія є для непрацюючих пенсіонерів основним джерелом засобів існування. Також науковець узагальнив різні визначення пенсії, що наводилися в літературі з питань пенсійного забезпечення тих часів, та сформулював основні, з його точки зору, притаманні пенсії ознаки, а саме: мета (призначення) пенсії, контингент забезпечуваних, джерело пенсійного забезпечення, зв'язок з минулою трудовою чи іншою суспільно корисною діяльністю, співвіднесеність пенсії, як правило, з минулим заробітком².

Вказувала на ознаки пенсії у своєму навчальному посібнику 1986 р. «Общие вопросы советского пенсионного права» і Е. Г. Тучкова. Вона зазначала, що в понятті пенсії слід виділяти ті ознаки, які відрізняють її від інших видів платежів, та визначила такі ознаки: 1) пенсія — це платіж держави громадянину, що здійснюється через відповідні органи, наділені державою повноваженнями здійснювати від її імені пенсійне забезпечення; 2) це платіж тому громадянину, який визнається державою непрацездатним (постійно чи протягом тривалого часу), в тому числі умовно, в силу досягнення певного віку або інших обставин; 3) це платіж, що здійснюється у зв'язку з минулою трудовою або іншою суспільно корисною діяльністю, і сума його співвідноситься, як правило, з минулим заробіт-

¹ Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы). — С. 122.

² Зайкин А. Д. Цит. праця. — С. 122.

ком; 4) детальне регулювання в централізованому порядку в масштабі всієї країни всіх параметрів такої виплати — умов її надання, рівня щодо минулого заробітку, мінімальних і максимальних розмірів тощо¹. Крім основних, Е. Г. Тучкова розглядала і декілька, з її точки зору, додаткових ознак пенсії: це виплати аліментарного характеру з фондів для непрацездатних громадян; виплата у разі старості, інвалідності, вислуги років, втрати годувальника тощо; пенсія є основним джерелом існування².

Аналіз правового розуміння і трактування пенсії, що існувало в 70–80 роках минулого століття, дає підстави вказати на наявність у цей період активної дискусії серед науковців щодо питання, чи притаманний пенсії аліментарний характер. І хоча більшість науковців погоджувалася з тим, що пенсії притаманна аліментарність, проте окремі дослідники не відносили аліментарність до її ознак.

Про наявність у пенсії певних рис аліментарності зазначали у своїх дослідженнях ще А. Ю. Пашерстнік³, Є. І. Астрахан⁴ та В. А. Ачаркан. Причому В. А. Ачаркан у цьому питанні навіть суперечив самому собі. З одного боку, він зазначав, що пенсія містить у собі риси аліментарності та погоджувався в цьому з А. Ю. Пашерстніком і Є. І. Астраханом. З другого — порушував питання про те, чи можна в категоричній формі стверджувати, що пенсія за своєю природою є аліментарним забезпеченням. Водночас він пояснював, що коріння пенсійного забезпечення міститься в трудових відносинах, воно є наслідком трудових відносин, а право на пенсію дає не старість чи інвалідність самі по собі, а ці юридичні факти застосовують у поєднанні з працею, суспільно корисною діяльністю в минулому. Без праці, без суспільно корисної діяльності в минулому немає пенсії, тому пенсію можна розглядати як вислужене, зароблене матеріальне забезпечення⁵. Таку саму неоднозначну позицію в питанні аліментарності пенсії займав й І. В. Гущин⁶.

¹ Тучкова Э. Г. Цит. праця. — С. 5.

² Там само. — С. 5.

³ Пашерстник А. Е. Цит. праця. — С. 141.

⁴ Астрахан Е. И. Цит. праця. — С. 52.

⁵ Ачаркан В. А. Цит. праця. — С. 58–59.

⁶ Гущин И. В. Цит. праця. — С. 57.

Більш однозначно та послідовно висловлювалися з приводу віднесення аліментарності до ознак пенсії такі вчені, як О. Д. Зайкін¹, Т. М. Кузьміна² та Р. І. Іванова³.

На думку Т. М. Кузьміної, в основі пенсії лежить соціально-аліментарне начало, яке означає, що за певних обставин держава приймає на себе обов'язок забезпечувати громадянина пенсією, не обумовлюючи її виплату взаємним обов'язком з боку громадянина⁴. В монографії «Правоотношения по социальному обеспечению в СССР» (1986 р.) Р. І. Іванова навіть дає визначення, що «під соціальною аліментарністю слід розуміти спосіб надання державою або за її дорученням громадськими організаціями життєзабезпечення на справедливій основі безоплатно, безеквівалентно, а не в порядку дій у відповідь за нову зустрічну працю, в обсязі нормального життєвого стандарту, що склався на даному етапі розвитку радянського суспільства, без застосування договірних основ із фонду соціального забезпечення»⁵.

Як зазначалося вище, Е. Г. Тучкова також відносила аліментарність до ознак пенсії, але не до основних, а тільки додаткових⁶. Підтримував концепцію аліментарності, хоча і частково, В. Ш. Шайхатдінов, який стверджував, що «аліментарність характеризує мету, з якою надається забезпечення, а не його природу»⁷.

Не вважали пенсію виплатою аліментарного характеру Я. М. Фогель та М. Л. Захаров. Аргументуючи свою позицію, М. Л. Захаров зазначав, що вказівка на те, що пенсія є виплатою аліментарного характеру «навряд чи розкриє зміст пенсії як соціально-економічної категорії. Слово «аліменти» (лат. *alimentum* — їжа, харчі) означає ... засоби на утримання, які зобов'язані надати одні особи іншим в силу наявних між ними шлюбних і сімейних відно-

¹ Зайкин А. Д. Цит. праця. — С. 24.

² Кузьмина Т. М. Цит. праця. — С. 111.

³ Иванова Р. И. Цит. праця. — С. 143.

⁴ Кузьмина Т. М. Цит. праця. — С. 31.

⁵ Иванова Р. И. Цит. праця. — С. 128.

⁶ Тучкова Э. Г. Цит. праця. — С. 5.

⁷ Шайхатдинов В. Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения : монография / Шайхатдинов В. Ш. — Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1986. — С. 6.

син. Тому в буквальному перекладі «аліментний» означає лише «утримуючий», тобто такий, що має характер утримання»¹.

Підкреслюючи необхідність застосування принципу безоплатності пенсійного забезпечення, Я. М. Фогель у своїй праці 1972 р. «Право на пенсію и его гарантии» пояснював, що немає підстав принцип безоплатності пенсійного забезпечення називати «принципом соціально-аліментарного забезпечення». Ще з часів римського права аліментарними вважалися відносини, що виникали з обов'язку одних членів сім'ї надавати утримання іншим. Між аліментами, як засобом утримання одних членів сім'ї за рахунок інших, і пенсіями, які отримуються від держави, немає внутрішньої спільності ні з правових підстав, у силу яких виникають певні права і обов'язки сторін, ні за фактичними і юридичними наслідками, навіть незважаючи на спільність мети — надання непрацездатним засобів до існування². А зміст поняття пенсії, на його думку, полягає в тому, що вона являє собою грошову форму матеріального забезпечення в старості, інвалідності та непрацездатності, у разі втрати годувальника, що надається безоплатно із суспільних фондів споживання в межах, диференційованих залежно від характеру та ступеня непрацездатності та на основі соціалістичних принципів розподілу³. Вважаємо, що така позиція Я. М. Фогеля та М. Л. Захарова щодо аліментарності пенсії заслугоує підтримки. Та і більшість сучасних дослідників пенсійних правовідносин відмовляються наділяти пенсію ознакою аліментарності.

Водночас не можна погодитися з Я. М. Фогелем, що пенсійне забезпечення базується на принципі безоплатності, тому, як наслідок, пенсії властива така ознака, як безоплатність її надання. Навпаки, можна зауважити, що пенсія є опосередковано платною. Звичайно, при виникненні права на пенсію особа для її отримання не повинна сплачувати якісь грошові кошти, а пенсія, відповідно до національного законодавства, не підлягає оподаткуванню, але це не означає, що сама пенсія призначається особі без врахування розміру

¹ *Советское пенсионное право : учебное пособие [для сред. спец. учеб. заведений и курсов повышения квалиф. руковод. работ. сист. соц. обесп.] / под ред. М. Л. Захарова. — С. 59.*

² *Фогель Я. М.* Цит. праця. — С. 39–40.

³ Там само. — С. 43.

заробітної плати, отриманої в минулому, та пенсійних страхових внесків за цей період. Адже відомо, що відповідно до українського законодавства працюючі особи повинні сплачувати страхові внески до Пенсійного фонду України, на підставі чого вони набувають страхового стажу, необхідного для призначення пенсії. І хоча пенсійне забезпечення в Україні нині здійснюється тільки через солідарну систему і побудоване фактично тільки на солідарній основі, запровадження другого рівня пенсійного страхування та залучення до недержавного пенсійного забезпечення широкого кола учасників дає підстави вказати, що насправді такі особи через обов'язкові та добровільні страхові внески самі фінансуватимуть свою майбутню пенсію. Водночас якщо в особи заробітна плата є мінімальною, то, відповідно, і розмір страхового внеску буде мінімальним, і така особа зможе розраховувати тільки на мінімальну пенсію. Якщо ж особа отримувала велику заробітну плату, то розмір страхового внеску також буде в рази більшим і пенсію особа отримуватиме в більших розмірах.

На відміну від дискусії щодо аліментарного характеру пенсії, дослідники пенсійного забезпечення радянського періоду погоджувалися з тим, що однією із ознак пенсії є її зв'язок з минулою суспільно корисною діяльністю¹. Деякі науковці конкретизують цю ознаку, зазначаючи, що це зв'язок з трудовою чи іншою суспільно корисною діяльністю². Зважаючи на радянську систему пенсійного забезпечення, слід зазначити, що, справді, на той час така ознака була притаманна пенсії, і фахівці цілком слушно на неї вказували. Проте такі теоретичні напрацювання не відображають тих ознак, яких набула пенсія у зв'язку з реформуванням пенсійної системи України. З цього приводу досить аргументованою є точка зору Н. П. Коробенко, яка зауважила, що «зв'язок із минулою трудовою діяльністю за сучасних умов не можна використовувати як ознаку пенсії, оскільки ця ознака не дає можливості повною мірою охарактеризувати усі види пенсій. Аргументом може слугувати те, що від-

¹ Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (Правовые вопросы). — С. 128; Гуцин И. В. Цит. праця. — С. 74; Кузьмина Т. М. Цит. праця. — С. 33; Иванова Р. И. Цит. праця. — С. 143.

² Захаров М. Л. Цит. праця. — С. 5; Зайкин А. Д. Цит. праця. — С. 123; Тучкова Э. Г. Цит. праця. — С. 5; Доброхотова Е. Н. Цит. праця. — С. 12.

Пенсійні правовідносини в Україні

повідно до українського законодавства пенсію можуть отримувати особи, які ніколи не працювали. Наприклад, пенсію по інвалідності внаслідок трудового каліцтва можуть отримувати учні вищих і середніх навчальних закладів, які отримали каліцтво під час проходження виробничої практики. Іншим прикладом може слугувати встановлене законодавством право на пенсію матері, яка народила і виховала п'ятеро і більше дітей, при цьому можливо, що вона не працювала жодного дня. Наступним аргументом недоцільності вказаної ознаки є те, що в Україні призначення пенсії безпосередньо пов'язане не із трудовою або іншою суспільно корисною діяльністю особи, а із тривалістю сплати нею страхових внесків, на основі яких обраховується страховий стаж»¹.

Не є характерною для сучасної пенсії і така ознака, як визнання пенсії постійним, основним чи то головним джерелом засобів до існування. Звичайно, для деяких пенсіонерів пенсія є головним джерелом до існування. Проте якщо брати до уваги всі види пенсії, то виявляється, що таке твердження буде хибним. Так, при призначенні пенсії за віком особа може продовжувати працювати, тобто одночасно отримувати заробітну плату (розмір якої може бути більшим від розміру пенсії) і саму пенсію. Отже, в такому разі вона має два основних джерела отримання засобів до існування. Окрім того, може бути і декілька так званих «неосновних», «другорядних» джерел: наприклад, допомога від дітей, отримання коштів від присадибної ділянки тощо. Це саме стосується і пенсії за вислугу років, коли особа після звільнення з посади, що дала право на призначення такої пенсії, може працювати в інших, не пов'язаних із вислугою років, сферах. У разі призначення пенсії по інвалідності особа з інвалідністю II чи III групи, якщо це їй не протипоказано медичним висновком, також може продовжувати працювати. Щоправда, для осіб з інвалідністю I групи пенсія по інвалідності якраз і буде, як правило, основним джерелом до існування. Метою ж призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника є забезпечення особи, яка втратила годувальника, а отже, втратила джерело отримання засобів до існування, такими засобами. Але водночас потрібно враховувати, якщо годувальника втрачає особа, яка сама отримує пенсію, то в

¹ Коробенко Н. П. Цит. праця. — С. 97.

такому разі утримання з боку годувальника не було для неї основним джерелом засобів до існування. Те ж саме можна зазначити і щодо дитини, яка втратила одного з батьків — дитина втрачає одного з батьків, а другий продовжує її утримувати і, відповідно, одне з джерел отримання засобів до існування залишається. Отже, зважаючи на вищезазначене, цілком слушним є висновок Т. В. Кравчук, яка стверджує, що призначення (мета) пенсії «не може слугувати основною ознакою пенсії як родового поняття, а лише видового, та й то з певними застереженнями»¹.

Так, можна зробити висновок, що вищезазначені наукові підходи, як правило, відображають радянську однорівневу систему пенсійного забезпечення, а більшість ознак пенсії нині перестали відповідати сучасним умовам розвитку пенсійних правовідносин. Наприклад, М. М. Шумило, виділяючи основні ознаки, притаманні радянським визначенням поняття пенсії, зазначає, що більшість із них не відповідають вимогам сьогодення. До таких він відносить: 1) «періодичність» виплат, але при розвитку термінологічної бази «періодичність» було замінено на «щомісячну» виплату, оскільки термін «період» не має чітких часових обмежень, це можуть бути щорічні, щоквартальні виплати тощо, а пенсія виплачується кожного місяця; 2) кожне визначення включає в себе перелік видів пенсій, які були закріплені в радянському законодавстві; 3) «соціально-аліментарний характер»; 4) пенсія могла виплачуватися за «суспільно корисну працю», що є, на думку автора, абсолютним анахронізмом, оскільки будь-яка праця повинна бути оплачена незалежно від її характеру, тому ця ознака характерна виключно для радянського законодавства, яке передбачало безоплатну працю; 5) ознака щодо того, чи є пенсія «основним джерелом засобів до існування» непрацюючого пенсіонера; 6) відкладена на час винагорода — є в основі хибна уява про пенсію, бо це не винагорода, а результат трудової діяльності людини і її страхових внесків, які вона робила².

¹ *Кравчук Т. В.* Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника у солідарній пенсійній системі України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Кравчук Тетяна Володимирівна. — Одеса, 2008. — С. 93.

² *Шумило М. М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців : монографія / Шумило М. М. — К. : Ніка-Центр, 2010. — С. 106.

Пенсійні правовідносини в Україні

Отже, детальний аналіз поглядів радянських науковців щодо пенсії як об'єкта пенсійних правовідносин дає підстави вказати на неможливість використання в сучасних умовах сформульованих ними визначень поняття пенсії. Запропоновані ж ними ознаки презюмування непрацездатності при призначенні пенсії, соціально-аліментарного характеру пенсії, безоплатності пенсії, її зв'язку з суспільно корисною діяльністю в минулому, визнання пенсії основним і постійним джерелом засобів до існування та формою винагороди за працю стосувалися виключно радянських пенсій, а тому є дещо застарілими та такими, що, як правило, втратили свою актуальність.

В Україні дослідження об'єкта пенсійних правовідносин здійснюється досить активно, особливо цей процес активізувався починаючи з 2004 р. у зв'язку з проведенням пенсійної реформи. Тому доцільно розглядати еволюцію поглядів вітчизняних науковців щодо розуміння поняття «пенсія» та її ознак саме в хронологічному порядку.

У курсі лекцій «Право пенсійного забезпечення в Україні» (1998 р.) І. М. Сирота подає наявні в радянській системі права визначення поняття пенсії та зазначає, що в усіх «наведених визначеннях підкреслюється регулярність, систематичність, періодичність та інші характерні риси пенсій, які визначають їхню правову природу, і уточнюється перелік випадків, із настанням яких вони виплачуються. Отже, ці визначення можуть розглядатися як загальне визначення поняття «пенсія», оскільки вони охоплюють основні ознаки пенсії та виражають її сутність»¹. Не формулюючи авторського поняття пенсії, науковець вказує на те, що наведені визначення не беззаперечні та потребують уточнення, а також досить ґрунтовно зупиняється на тих ознаках пенсії, які, з його точки зору, є спірними чи потребують уточнення.

У працях більш пізнього періоду І. М. Сирота вказує, що «аліментарність» в умовах ринку соціальних послуг втрачає своє значення», а «ознаками нової пенсії будуть такі риси, як: страховий стаж, накопичення, солідарність і субсидування, паритетність і обов'язковість участі громадян у фінансуванні витрат на власне соціальне

¹ Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні. — С. 107.

забезпечення»¹. Також учений пропонує дещо дискусійне власне визначення поняття пенсії, відповідно до якого «пенсія — це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі, яку застрахована особа отримує у випадку досягнення нею пенсійного віку або визнання її інвалідом, або у випадку втрати годувальника»². Вважаємо, що таке визначення не можна віднести до оптимальних з декількох причин: по-перше, пенсія в Україні призначається та виплачується не тільки в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, а й у системі недержавного пенсійного забезпечення. У разі запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсія буде виплачуватися в тому числі й на цьому рівні. По-друге, визначення передбачає, що пенсію може отримувати застрахована особа. Проте якщо так конкретизувати правомочних суб'єктів пенсійної системи, за її межами опиняться незастраховані особи, які, однак, мають право на одержання пенсії, — це стосується насамперед дітей, які втратили годувальника та інших незастрахованих непрацездатних членів сім'ї, в яких за наявності ще декількох значимих юридичних фактів виникає право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника. По-третє, якщо автор у визначенні поняття перераховує підстави пенсійного забезпечення, то було б цілком логічно до цього переліку пенсійних ризиків додати наявність вислуги років.

Водночас слід звернути увагу на те, що у визначеннях поняття пенсії, запропонованих науковцями як радянського, так і сучасного періодів розвитку науки права соціального забезпечення, досить часто зустрічаються підстави пенсійного забезпечення, а саме: досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника (цей перелік підстав зазначений навіть у законодавчому визначенні поняття «пенсія»), а також вислуга років. Такий підхід, з нашої точки зору, не видається правильним, оскільки, як правильно зауважує С. М. Синчук, по-перше, перерахунок усіх підстав пенсійного забезпечення лише ускладнює поняття пенсії та позбавляє його лаконічності; по-друге, воно не ідентифікує пенсію в системі інших

¹ Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні : підручник / Сирота І. М. — [8-е вид.]. — Х. : Одісей, 2010. — С. 144.

² Там само. — С. 138.

видів соціального забезпечення, адже право на будь-який вид соціального забезпечення (в т. ч. на допомоги, соціальні пільги тощо) виникає за умови настання соціальних ризиків (пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника тощо)¹. Такої самої думки дотримується і М. М. Шумило, називаючи негативною тенденцією те, що в ряді визначень терміна «пенсія» автори використовують норми закону і дають перелік її видів (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника), оскільки види будь-якого поняття не характеризують його зміст у цілому, а тільки розмежовують його один від одного за суттєвими ознаками. Дефініція має бути загальною і не включати в себе класифікацію за видами².

Досліджує пенсію як об'єкт правовідносин у соціальному забезпеченні Б. І. Сташків. Науковець спочатку дає перелік характерних для пенсії ознак, а потім формулює визначення самого поняття пенсії. Так, на його думку, пенсія має такі характерні риси: є платежем, що проводиться державою у грошовій формі; виплачується регулярно, тобто періодично у встановлені законом строки (щомісяця); кошти на виплату пенсії виділяються із спеціально створених джерел (страхових фондів, держбюджету); розмір пенсії залежить від трудового (страхового) стажу, заробітку, умов праці; пенсія призначається лише у разі настання передбаченого законом страхового випадку (досягнення пенсійного віку, інвалідність, смерть годувальника); участь громадян у створенні фондів, з яких виплачується пенсія; коло осіб, які мають право на пенсію, чітко визначене законом і розширеному тлумаченню не підлягає; метою призначення пенсії є звільнення особи від обов'язкової суспільно корисної діяльності шляхом надання матеріального забезпечення, яке може замінити основні джерела засобів до існування; порядок призначення та виплати пенсії регламентується виключно законом³. І хоча виокремлення таких ознак здійснювалося ще до проведення в Україні пенсійної реформи (дослідження здійснене в 1998 р.), науковець

¹ Синчук С. М. Об'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин / С. М. Синчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XII регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 9–10 лютого 2006 р.). – Львів, 2003. – С. 304.

² Шумило М. М. Цит. праця. – С. 116.

³ Сташків Б. І. Цит. праця. – С. 90.

зумів вказати на ті риси пенсії, які притаманні їй і нині. Як наслідок, окремі дослідники пенсійного забезпечення України абсолютно повністю повторюють вищезазначені ознаки¹.

Що ж до самого поняття, то Б. І. Сташків під пенсією розуміє щомісячну грошову виплату фізичним особам із спеціально створених для цього пенсійних фондів на умовах і в порядку, передбачених чинними нормативними актами і договорами². Погоджуючись у цілому з таким визначенням, все ж слід зауважити, що джерелом виплати пенсії є не тільки спеціально створені пенсійні фонди. В окремих випадках джерелом виплат є також Державний бюджет чи Фонд соціального страхування від нещасних випадків.

Вказуючи на притаманну пенсії грошову форму, систематичний і регулярний характер виплати, неаліментарність, опосередковану платність, відносну еквівалентність та відносячи її до основного джерела доходу пенсіонера, С. М. Сивак (Синчук) визначає пенсію «як передбачене законом щомісячне грошове забезпечення непрацездатних у зв'язку з настанням таких пенсійних ризиків, як старість, інвалідність, втрата годувальника, за рахунок спеціальних пенсійних фондів у розмірі, пропорційному до їх трудового стажу і заробітку»³. В цьому визначенні звертає на себе увагу акцент автора на пенсійних ризиках, як основної підстави виникнення у суб'єкта права на пенсію, та невключення до цього переліку вислуги років. Таку позицію дослідниця пояснює тим, що пенсії за вислугу років не відповідає жоден специфічний вид пенсійного ризику, а «пенсія за вислугу років за правовим змістом є виплатою, яка надається непрацездатній особі в силу втрати професійної працездатності — настання професійної старості, яка є різновидом пенсій у разі старості...»⁴. Тобто автор наділяє пенсію ознакою презюмованої

¹ Орловський О. Я. Правова природа пенсії / О. Я. Орловський // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. — Вип. 273: Правознавство. — Чернівці : Рута, 2005. — С. 73; Колеснік-Омельченко Т. В. Правова сутність пенсійного забезпечення в Україні / Т. В. Колеснік-Омельченко // Форум права. — 2008. — № 1. — С. 234 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08ktvzvzu.pdf>.

² Сташків Б. І. Цит. праця. — С. 91.

³ Сивак С. М. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Сивак Світлана Миколаївна. — Львів, 1999. — С. 68.

⁴ Там само. — С. 58.

непрацездатності, виокремлюючи із загальних видів непрацездатності професійну, як «непридатність особи до виконуваної роботи в силу настання професійної старості як результату довготривалості цієї роботи при специфічності та шкідливості її характеру». Вважаємо, як зазначалося вище, що непрацездатність не завжди є характерною ознакою пенсії, тим більше, у разі призначення пенсії за вислугу років. Позиція щодо віднесення пенсії за вислугу років до різновидів пенсії в разі старості також не є прийнятною, адже про яку старість, наприклад, у особи, якій виповнилося 40–50 років, може йтися.

Дещо інакше сформулювали поняття «пенсія» С. М. Синчук та В.Я. Бурак у праці більш пізнього періоду — це щомісячна довгострокова виплата, яка призначається та виплачується особі у випадку настання пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника чи вислуги років за рахунок коштів Пенсійного фонду чи бюджетів різних рівнів та є основним джерелом доходу особи¹. Тобто автори відходять від того, щоб називати пенсію забезпеченням, а вказують на те, що це є щомісячна виплата. Щоправда, дещо сумнівною є конкретизація пенсії як довгострокової виплати, оскільки не завжди їй притаманна така ознака. Щодо джерел фінансування виплати пенсії як з Пенсійного фонду, так й інших спеціально створених фондів та віднесення пенсії до основного джерела доходу особи ми уже викладали думку вище, тому не є доцільним знову повертатися до цього.

Генеза зміни уявлень та визначень поняття пенсії прослідковується і в тому, що в сучасних дослідженнях понятійної категорії «пенсія» С. М. Синчук визначає це поняття як грошове систематичне забезпечення, яке здійснюється зобов'язаними відповідно до закону чи договору суб'єктами з метою компенсації втраченого (або зменшеного) внаслідок довічної або довготривалої непрацездатності особи заробітку та (чи) доходу².

¹ *Синчук С. М.* Право соціального забезпечення України: навчальний посібник / С. М. Синчук, В. Я. Бурак; [за ред. Синчук С. М.]. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — К.: Знання, 2006. — С. 55.

² *Синчук С. М.* Правові проблеми понятійного апарату пенсійного законодавства / С. М. Синчук // Право України. — 2012. — № 6. — С. 30.

Абсолютно правильну позицію щодо бачення того, якою має бути дефініція «пенсія», займає Н. М. Стаховська, вказуючи, що «дефініція пенсії має бути лаконічною, ... універсальною, щоб дати загальне уявлення про це поняття, його ознаки, які вже детальніше можуть тлумачитись при аналізі та характеристиці поняття пенсії, його змісту»¹. Але із самим визначенням поняття пенсії, запропонованим Н. М. Стаховською, з нашої точки зору, погодитися не видається можливим, оскільки дослідниця визначає пенсію «як диференційовану грошову форму утримання престарілих та непрацездатних громадян у встановлених законодавством випадках за рахунок суспільства»². Зауваження викликає використання в цьому визначенні словосполучення «утримання престарілих та непрацездатних громадян за рахунок суспільства». Щодо непрацездатності особи при призначенні пенсії зауваження вже висловлювалися. Додавання у визначенні до непрацездатних громадян також і престарілих лише розширює перелік осіб, яким призначається пенсія, проте перелік таких осіб водночас не стає повним та абсолютним. Утримання ж за своєю природою передбачає надання особі коштів на безоплатній і безквівалентній основі, фактично на аліментарній основі, без залежності утримання від минулої трудової чи якоїсь іншої діяльності, і такі кошти, як правило, є основним джерелом засобів до існування. Все це пенсії не притаманне. Щодо утримання пенсіонерів за рахунок суспільства, то, як правильно зазначається в літературі³, це формулювання є надто широким і не дозволяє зрозуміти конкретних джерел фінансування пенсійних виплат. Особливо це актуально в сучасних умовах, коли особа одночасно може отримувати пенсію із різних джерел.

Досліджуючи в 2003 р. проблеми визначення поняття пенсії в праві соціального забезпечення, Л. М. Князькова приходить до висновку, що пенсії властиві як загальні ознаки, характерні для більш широкого кола явищ — періодичність виплат, співвіднесеність розмірів пенсії з колишнім заробітком, так і ознаки, притаманні тільки пенсії. До останніх належать: «гарантії держави в наданні

¹ Стаховська Н. М. Цит. праця. — С. 102.

² Там само. — С. 102.

³ Коробенко Н. П. Цит. праця. — С. 101.

Пенсійні правовідносини в Україні

виплат при настанні певних обставин, а також детальне регулювання в централізованому порядку умов і рівня забезпечення відносно минулого заробітку, мінімального і максимального розмірів; джерелом фінансування пенсій є Пенсійний фонд України (за деякими винятками), сформований за рахунок страхових відрахувань усіх працюючих громадян і підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності; особливість суб'єктів забезпечення, яка полягає в тому, що до них належать фактично непрацездатні громадяни (інваліди, діти, які втратили годувальника) або особи, непрацездатність яких, відповідно до законодавства, презюмується (ті, що досягли пенсійного віку чи мають визначену вислугу років); залежність умов надання забезпечення від трудової чи іншої суспільно корисної діяльності, за винятком соціальних пенсій»¹. Проте власного визначення поняття пенсії Л. М. Князькова не формулює, пояснюючи це тим, що, з огляду на значні розбіжності в поглядах учених на характерні ознаки пенсії, формулювання єдиного, універсального поняття пенсії уявляється недостатнім. Виходячи із передбачених на той час видів державної пенсії, вона визначає поняття пенсії з державного забезпечення, пенсії з державного пенсійного страхування та державної соціальної пенсії. Так, з її точки зору, пенсія за державним забезпеченням — це щомісячна грошова виплата із державного бюджету, що призначається окремим категоріям громадян у зв'язку із визначеним терміном передбаченої законом служби (роботи) у розмірі, порівняному з колишнім заробітком (грошовим забезпеченням); пенсія за державним соціальним страхуванням — щомісячна грошова виплата бюджету Пенсійного фонду України, що призначається громадянам, які мають страховий стаж визначеної тривалості, в розмірі, порівняному з колишнім заробітком².

Варто погодитися з точкою зору М. М. Клемпарського, який розглядає пенсію як соціальну виплату в системі загальнообов'язкового державного страхування та недержавного пенсійного забезпечення,

¹ Князькова Л. М. Проблеми визначення поняття пенсії в праві соціального забезпечення України / Л. М. Князькова // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки : матеріали наук.-практ. конф. (Сімферополь, 19–20 травня 2003 р.) / за ред. В. С. Венедиктова. — Х. : Національний університет внутрішніх справ, 2003. — С. 198.

² Там само. — С. 199.

яку отримує застрахована або інша, передбачена законом, особа в разі досягнення нею пенсійного віку, при наявності встановленої вислуги років, визнання її інвалідом або у зв'язку із втратою годувальника та за інших, передбачених законом обставин¹. Вказуючи на характерні риси пенсійного забезпечення, М. М. Клемпарський фактично вирізняє такі ознаки пенсії: 1) це платежі, що провадяться державою у грошовому вираженні; 2) ці платежі, як правило, здійснюються регулярно, тобто у встановлені законом строки; 3) кошти на виплату пенсій виділяються із спеціально створених для цього фондів; 4) розмір пенсії залежить від вислуги років, стажу, заробітку; 5) пенсії призначаються лише тоді, коли настає передбачений законом випадок, тобто настання пенсійного віку, вислуга років, інвалідність, втрата годувальника; 6) у законодавчому порядку визначено коло осіб, які мають право на пенсійне забезпечення; 7) мета призначення пенсій — звільнення особи від обов'язкової суспільно корисної діяльності шляхом надання грошового забезпечення, яке може компенсувати основні джерела засобів до існування².

Така позиція М. М. Клемпарського щодо ознак пенсії є цілком зрозумілою та логічною. Однак не можна погодитися з тим, що метою пенсії є звільнення особи від обов'язкової суспільно корисної діяльності. Так, особа може протягом свого життя не працювати, а, наприклад, займатися такою суспільно корисною діяльністю, як догляд за дітьми чи дитиною-інвалідом, при цьому в неї виникне право на пенсію. У такому разі постає запитання: як держава може звільнити особу від цієї добровільно взятої на себе суспільно корисної діяльності, що стала для особи з об'єктивних причин обов'язковою? Інший випадок пов'язаний із тим, що та сама трудова діяльність не належить до обов'язкової суспільно корисної діяльності, оскільки робота на підприємствах, в установах чи організаціях є правом особи, а не обов'язком. Якщо особа не була учасником трудових відносин, а сплачувала страхові внески до Пенсійного

¹ *Клемпарський М. М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення працівників органів внутрішніх справ : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Клемпарський Микола Миколайович. — Х., 2004. — С. 15.

² Там само. — С. 25.

фонду добровільно, то як можна звільнити від того, чого не існувало?

Як грошову виплату (з розрахунку на місяць), що призначається відповідно до встановлених державою правил громадянам, які досягли встановленого законом пенсійного віку, чи набули спеціального стажу (вслуги років) встановленої тривалості, або яким встановлена інвалідність, чи які втратили годувальника, чи за інших обставин, передбачених законом, за рахунок коштів Пенсійного фонду, Накопичувального пенсійного фонду, Фонду соціального страхування від нещасних випадків, недержавних пенсійних фондів, а також коштів, асигнованих на ці цілі державою з Державного бюджету, розуміє пенсію М. Д. Бойко¹. Фактично ідентичне визначення пенсії пропонує М. Д. Ждан², але з переліку суб'єктів, що виплачують пенсію, він чомусь виключив Накопичувальний пенсійний фонд та недержавні пенсійні фонди.

Через призму прав та обов'язків суб'єктів пенсійних правовідносин розглядає пенсію П. Д. Пилипенко³, зазначаючи, що «пенсією вважається грошове зобов'язання держави чи уповноваженого нею суб'єкта, що виплачується особі для її утримання з підстав та на умовах, передбачених законом, у розмірі, що залежить від страхового стажу особи та її доходу». При характеристиці ознак пенсії автор зосереджує увагу на грошовій формі пенсії, як найбільш прийнятній та оптимальній, регулярності та систематичності пенсійних виплат, а також на компенсаційному характері пенсії, аргументуючи наділення пенсії компенсаційною ознакою тим, що розмір пенсії визначається в прямій залежності від обсягу винагороди, яку особа отримує за трудову діяльність і встановлюється у відсотках до неї. Проте погодитися з наявністю у пенсії в сучасних умовах компенсаційного характеру означатиме, з нашої точки зору, повернутися до радянського розуміння правової природи пенсії. Окремі аргументи щодо

¹ Бойко М. Д. Право пенсійного забезпечення в Україні : навчальний посібник / Бойко М. Д. — [2-е вид., випр. і доп.]. — К. : Атіка, 2006. — С. 84.

² Ждан М. Д. Особливості реалізації права на пенсію науковими (науково-педагогічними) працівниками : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Ждан Микола Дмитрович. — Х., 2007. — С. 39, 166.

³ Право соціального забезпечення України : навч. посібник / [Пилипенко П. Д., Бурак В. Я., Синчук С. М., Стрепко В. Л., Кульчицька О. І.] ; за ред. П. Д. Пилипенка. — [2-е вид., змін. і доп.]. — К. : Істина, 2010. — С. 51.

такої позиції вже були наведені вище, але оскільки деякі сучасні дослідники також вказують на компенсаційний характер пенсії, то вбачається доцільним навести дещо нижче і додаткові аргументи.

Формулює власне визначення поняття пенсії (щоправда, це формулювання стосується тільки трудової пенсії в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування) та проводить ґрунтовний аналіз її ознак Т. В. Кравчук. Так, «під трудовою пенсією у солідарній системі України, — на її думку, — слід розуміти щомісячну неоподатковувану гарантовану державою грошову виплату, що не успадковується, яка сплачується за рахунок Пенсійного фонду за умов та у передбачуваних законом випадках у розмірі, залежному від тривалості сплати, як правило, обов'язкових страхових внесків»¹. До характерних ознак трудової пенсії віднесено: регулярний характер платежу; пенсійна виплата не оподатковується; грошова форма вираження; гарантом виплати пенсій є держава; відсутність можливості успадкування пенсії; джерелом пенсійних виплат є Пенсійний фонд; пенсія призначається лише з настанням передбачених законом страхових випадків: досягнення пенсійного віку, настання інвалідності або втрата годувальника; залежність розміру пенсії від тривалості сплати страхових внесків². У цілому погоджуючись із такими ознаками трудової пенсії, водночас слід зазначити, що не завжди джерелом виплати пенсії по інвалідності та пенсії у зв'язку із втратою годувальника є Пенсійний фонд України. Адже відомо, що у разі настання інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, або якщо смерть годувальника спричинена нещасним випадком на виробництві чи професійним захворюванням, пенсія виплачується за рахунок Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

Вказує на характерні ознаки пенсії і Т. О. Дідковська, зазначаючи, що їх слід виділяти для більш чіткого розуміння правової природи даного явища. До них вона відносить: 1) регулярність виплати; 2) систематичність виплати; 3) періодичність виплати; 4) виплати здійснюються у чітко встановлених законом випадках; 5) виплати

¹ Кравчук Т. В. Цит. праця. — С. 101.

² Там само. — С. 102–103.

призначаються певним категоріям громадян; 6) розмір пенсії залежить від певних, встановлених чинників та насамперед від розмірів колишнього трудового заробітку; 7) пенсія має індивідуалізований характер; 8) має грошове зовнішнє вираження; 9) має відігравати роль основного джерела існування. Але із запропонованим нею формулюванням поняття пенсії як грошової виплати, що призначається у встановленому Законом порядку за умови настання чітко визначених Законом юридичних фактів, яка може бути регулярною, систематичною, періодичною або одноразовою¹ погодитися не можна. Видається, що такий простий перерахунок окремих, притаманних пенсії ознак ніяк не сприяє правильному розумінню пенсії. І якщо перед вказаним роз'ясненням не поставити слово «пенсія», дане визначення взагалі не дає розуміння, про яку виплату йдеться, хто її надає і кому вона призначається.

Не сприяє, з нашої точки зору, правильному розумінню правової природи пенсії і визначення, запропоноване І. В. Оклей: «Пенсія — це щомісячна грошова виплата в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею пенсійного віку чи визнання її інвалідом або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законодавством, яка фінансується за рахунок страхових внесків Пенсійним фондом, Накопичувальним фондом або дотується з Державного бюджету»², оскільки дане визначення стосується виключно пенсії, що призначається та виплачується в межах I та II рівнів пенсійної системи України, а III рівень — недержавне пенсійне забезпечення — залишився поза його межами.

Досліджуючи сутність поняття «пенсія», М. М. Шумило формулює визначення більш загального порядку і визначає її як «один із правових інструментів реалізації державою своєї соціальної функції через органи спеціальної компетенції, що відображається у щомі-

¹ Дідковська Т. О. Пенсійне забезпечення працівників на роботах зі шкідливими та важкими умовами праці : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Дідковська Тетяна Олександрівна. — Х., 2008. — С. 17–18.

² Оклей І. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05. / Оклей Іяна Вікторівна. — Х., 2008. — С. 194.

сячному матеріальному (грошовому) забезпеченні, у випадках та порядку, визначених чинним законодавством, для реалізації своїх прав особами, які повністю або частково втратили працездатність»¹. Розкриваючи зміст пенсії через її ознаки, автор цілком слушно зазначає, що «пенсія як об'єкт пенсійних правовідносин має загальні, спеціальні (видові) та індивідуальні ознаки. Під загальними ознаками слід розуміти регулярність, систематичність, грошовий вимір. Під спеціальними (видовими) ознаками треба розуміти підстави, умови виплати пенсії, тобто пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника. Вони збігаються з поділом пенсій на види. Під індивідуальними ознаками пенсії слід розуміти розмір пенсії окремо взятого пенсіонера, індивідуальні особливості пенсіонера. Така класифікація є корисною при дослідженні пенсійного забезпечення і дає можливість осягнути внутрішню структуру пенсії конкретного індивіда»².

Досить своєрідною та такою, що заслуговує на увагу, є позиція М. М. Шумила і щодо аліментарного характеру пенсії. З одного боку, він вказує, що не можна аліментарність пенсії розглядати в тому розумінні, як це здійснювалося радянськими вченими, коли аліментарності надавали виключно матеріальний характер. З другого боку, зазначається, що також не можна однозначно відмовитися від аліментарності у пенсійному забезпеченні й «аліментарність через призму сімейного права — «сімейно-аліментарний» характер залишається актуальною для пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника». Аліментарний характер притаманний пенсійному забезпеченню у зв'язку із втратою годувальника тому, що сімейний зв'язок є однією з умов виникнення цього виду пенсійного забезпечення, а аліментарність є невід'ємною частиною сімейних відносин. Мається на увазі, що невід'ємною частиною сімейних відносин є обов'язок допомагати (матеріально, морально, послугами) своїм членам сім'ї. Такий обов'язок після смерті годувальника трансформується і набуває нової якості, яку автор називає опосередкованою аліментарністю. Тобто вказується на існування прямої аліментарності, що існує в сім'ї, та опосередкованої — при призна-

¹ Шумило М. М. Цит. праця. — С. 120.

² Там само. — С. 132.

ченні пенсії у зв'язку із втратою годувальника¹. Звичайно, є незаперечним існування аліментарності в сімейних відносинах, проте чи доцільно переносити це, навіть у вигляді опосередкованої аліментарності, в пенсійні правовідносини — велике питання.

Грунтовно досліджує правову природу пенсії Н. П. Коробенко, детально аналізуючи наукові погляди радянського та сучасного періодів щодо поняття пенсії та вказуючи на притаманні їй ознаки. Так, з її точки зору, основними ознаками пенсії є: «1) пенсія передбачена та гарантована системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення; 2) вона носить характер щомісячної грошової виплати; 3) призначається та виплачується на умовах та у порядку, передбаченому актами пенсійного законодавства, а в окремих випадках — договором страхування та пенсійним контрактом; 4) призначається та виплачується правомочним особам, які наділені спеціальною пенсійною правосуб'єктністю, спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері пенсійного забезпечення; 5) умовами призначення є наявність специфічного юридичного складу; 6) виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду, Накопичувального та недержавного фондів, Державного бюджету та інших спеціальних джерел»².

Вважаємо, що зазначений автором перелік ознак пенсії дозволяє їй цілком правильно охарактеризувати правову природу пенсії в сучасних умовах розвитку пенсійних правовідносин в Україні. На основі цих ознак Н. П. Коробенко формулює власне визначення поняття пенсії, під якою розуміє обумовлену та гарантовану системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення щомісячну грошову виплату, що призначається та виплачується правомочним особам на умовах та у порядку, передбаченому актами пенсійного законодавства, а в окремих випадках — договором страхування та пенсійним контрактом, спеціально уповноваженими органами у сфері пенсійного забезпечення за рахунок коштів Пенсійного та інших спеціально створених фондів, а в деяких випадках — з Державного бюджету³.

¹ Там само. — С. 197–199.

² Коробенко Н. П. Цит. праця. — С. 106.

³ Там само. — С. 105–106.

Деякі дослідники вважають таке визначення поняття пенсії найбільш вдалим. Так, І. Ю. Михайлова у своєму дослідженні зазначає, що «оскільки Н. П. Коробенко передбачила у своєму власному удосконаленому визначенні всі основні ознаки, які характеризують поняття пенсії, і незважаючи на те, що це визначення є доволі громіздким, необхідно зауважити, що причиною цього є складність і багатогранність трирівневої пенсійної системи. Тому для вирішення цієї проблеми, на думку І. Ю. Михайлової, необхідно визначати не єдине уніфіковане поняття пенсії, яке охоплює всі притаманні ознаки пенсійного забезпечення в Україні, а визначати окремо поняття пенсії у солідарній системі, накопичувальній та недержавному пенсійному забезпеченні. Це дозволить враховувати ті ознаки, які найкращим чином зможуть відобразити правову природу пенсії на кожному відповідному рівні»¹. Погоджуючись із тим, що окремо слід визначати поняття пенсії у солідарній, накопичувальній системах та недержавному пенсійному забезпеченні, не можемо підтримати І. Ю. Михайлову в тому, що складність і багатогранність трирівневої пенсійної системи призводить до того, що потрібно відмовитися від визначення єдиного уніфікованого поняття пенсії.

Щодо поняття пенсії, сформульованого Н. П. Коробенко, зазначимо таке. Звичайно, визначення будь-якого поняття має містити в собі його основні характерні ознаки, проте водночас воно має бути лаконічним, мати узагальнюючий характер і не бути занадто довгим, а тому видається, що вищезазначене визначення Н. П. Коробенко дещо змістовно переобтяжене та складне. Тобто, в цілому погоджуючись із суттю її визначення, вважаємо, що його можна було б дещо скоротити, оскільки немає потреби зазначати в ньому, наприклад, те, що пенсія обумовлена та гарантована системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення. Достатньо було б вказати про те, що це щомісячна грошова виплата.

Проаналізувавши думки, викладені в працях окремих дослідників пенсійних правовідносин, авторське визначення поняття пенсії

¹ Михайлова І. Ю. Правове регулювання пенсійного забезпечення за віком у солідарній пенсійній системі України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Михайлова Ірина Юрївна. — К., 2012. — С. 112.

запропонував і В. О. Швець. З його точки зору, «пенсія — це особливий вид соціальної виплати, яка носить систематичний або одноразовий характер, підставою якої є спеціальний або страховий стаж, набутий при сплаті внесків на загальнообов'язкове державне та недержавне пенсійне страхування»¹. Автор підкреслює, що, попри дискусії щодо автономності пенсійного забезпечення в системі права соціального захисту, все ж таки пенсія є особливим видом соціальних виплат. У визначенні підкреслено як її систематичний характер — у солідарній та недержавній пенсійній системі, так і одноразовий характер, у випадках, передбачених чинним законодавством, — у недержавній пенсійній системі. Наголошується на провідній, визначальній ролі спеціального або страхового стажу в пенсійному забезпеченні. Пояснюється, що саме наявність спеціального або страхового стажу є тією юридично значущою умовою в юридичному складі, що активізує пенсійні правовідносини².

В. О. Швець до характерних ознак пенсії відносить її щомісячний, систематичний, компенсаційний характер, грошову форму, а також те, що ця виплата здійснюється за рахунок коштів Пенсійного фонду України (в окремих випадках, визначених законами, з Державного бюджету), і є джерелом для існування осіб, які вправі реалізовувати своє право на пенсійне забезпечення³. Водночас, з нашої точки зору, автор не наводить достатньої аргументації того, чому він наділяє пенсію ознакою компенсаційності. Так, В. О. Швець зазначає, що в юридичній літературі позиція щодо компенсаційного характеру пенсій підтримана окремими науковцями. Також вказується, що деякі дослідники вважають спірним питання щодо характеристики пенсії як компенсації за минулу працю або взагалі заперечують наявність такої ознаки. Водночас він дійшов висновку, що спеціальному пенсійному забезпеченню притаманна така ознака, як компенсаційний характер пенсій, і зробив цей висновок на підставі аналізу юридичного складу спеціальних пенсійних правовідносин, де в основу обчислення розміру пенсії ставиться не страховий, а

¹ Швець В. О. Правове регулювання пенсійного забезпечення суддів в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Швець Віктор Олександрович. — К., 2010. — С. 100–101.

² Там само. — С. 101.

³ Там само. — С. 102.

спеціальний стаж, а якщо конкретніше, то розмір заробітної плати¹. Вважаємо, що цю ознаку спеціального пенсійного забезпечення не можна переносити на все пенсійне забезпечення, оскільки вона йому не притаманна. Так, особам, які виконували певні державні обов'язки, у зв'язку із неможливістю продовжувати трудову діяльність на цих посадах, держава фактично компенсує частину втраченого заробітку. Але при призначенні пенсії в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування про жодну компенсацію втраченого заробітку не йдеться. Це пояснюється тим, що для отримання в майбутньому пенсії особа протягом своєї трудової діяльності зі своєї заробітної плати або іншого доходу повинна сплачувати, чи за неї повинні сплачувати, страхові внески до Пенсійного фонду України. Він залежить від періоду сплати особою страхових внесків, на основі чого обчислюється коефіцієнт страхового стажу та розміру заробітної плати особи, що, в свою чергу, обчислюється відповідно до досить складних формул, які беруть до уваги середню заробітну плату по країні за три роки перед виходом на пенсію та за кожен місяць, за який обчислюється коефіцієнт заробітної плати. Отже, сплачуючи страхові внески, особа сама заробляє собі пенсію, а не отримує при виникненні права на пенсію компенсацію втраченого заробітку. Тому вважаємо, що компенсаційний характер не є тією ознакою, що, в цілому, притаманна пенсії.

Викликає певні зауваження і позиція В. О. Швеця щодо наділення пенсії (хоч і в окремих випадках) ознакою одноразової виплати, але оскільки міркування щодо систематичного (періодичного) та одноразового характеру пенсії були викладені вище, знову повертатися до обґрунтування цієї позиції є недоцільним.

Також зауважимо, що, окрім вищезазначених позицій щодо розуміння правової категорії «пенсія», дослідженням даного питання займалися й інші вчені, які теж запропонували свої авторські поняття. Так, пенсію розуміють як: залежну від тривалості трудового (страхового) стажу роботи і величини заробітку, з якого

¹ Швець В. О. Правове регулювання пенсійного забезпечення суддів в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Швець Віктор Олександрович. — К., 2010. — С. 100.

сплачуються страхові внески, щомісячну грошову виплату особі у випадках настання пенсійних ризиків зі спеціально створених для цього державою фондів за умов і в порядку, які передбачені чинним законодавством¹; щомісячну грошову виплату в системі державного пенсійного страхування особам у разі настання страхових випадків, передбачених чинним законодавством, за рахунок коштів Пенсійного фонду, Накопичувального фонду та інших джерел фінансування²; грошову виплату, яка призначається щомісячно чи одноразово з коштів страхових фондів або державного чи інших бюджетів особі з метою її підтримання в разі настання життєво значущих обставин³.

Окрім того, деякі науковці зайняли в цьому питанні дещо незрозумілу позицію. Так, І. С. Ярошенко, з одного боку, пропонує визначати пенсію як «регулярні грошові виплати, які отримують громадяни від держави та спеціальних фондів після досягнення встановленого віку, у разі інвалідності, втрати годувальника, за вислугу років», при цьому вказуючи на деякі її характерні ознаки: «1) грошові виплати за віком та у разі непрацездатності, коли особа звільняється від обов'язку працювати або не може працювати за станом здоров'я; 2) виплати зі спеціальних фондів; 3) розмір залежить в основному від одержуваного заробітку»⁴. З іншого боку, вона посилається на визначення, передбачене в чинному законодавстві⁵. Це, в свою чергу, дає підстави вважати, що вона підтримує визначення поняття пенсії, офіційно закріплене в ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

У цілому ж, таке різноманіття підходів до визначення поняття «пенсія», що міститься в сучасних дослідженнях з питань пенсійно-

¹ Орловський О. Я. Цит. праця. — С. 73.

² Дробот Ж. А. Правове регулювання пенсійного страхування у разі втрати годувальника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Ж. А. Дробот. — О., 2010. — С. 6.

³ Колесник-Омельченко Т. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення за вислугу років педагогічних працівників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Т. В. Колесник-Омельченко. — Луганськ, 2009. — С. 17.

⁴ Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення : навч. посібник / Ярошенко І. С. — К. : КНЕУ, 2005. — С. 11.

⁵ Там само. — С. 229.

го забезпечення, пояснюється тим, що Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. не містив офіційного тлумачення цього поняття, а лише розмежовував види пенсій та умови їх призначення. Офіційне ж закріплення поняття пенсії було здійснене тільки з прийняттям 9 липня 2003 р. Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», відповідно до ст. 1 якого пенсією вважається щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законом¹. Водночас у цій само статті Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» подано визначення і поняття «пенсійна виплата» — грошові виплати в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що здійснюються у вигляді пенсії, довічної пенсії або одноразової виплати.

Але таке розуміння пенсії не можна вважати універсальним, оскільки, по-перше, воно не включає всіх видів пенсій (не передбачено пенсію за вислугу років), а тому не може бути використано для всіх видів пенсії; по-друге, визначення пенсії через прикметник є недосконалим, оскільки не розкриває змістовного навантаження терміна; по-третє, включає лише солідарну систему і не містить інформації про добровільне пенсійне забезпечення та оминає увагою недержавне пенсійне страхування, хоч вони і регулюються пенсійним законодавством.

Отже, детальний аналіз численних наукових поглядів та дискусій щодо розуміння поняття «пенсія» дає можливість зробити певні висновки, а саме: 1) на сьогодні важко знайти (за деякими винятками) визначення поняття пенсії, яке можна назвати лаконічним, повним та універсальним, а також таким, що охоплює всю систему пенсійного забезпечення України; 2) окремі науковці навіть не ставили і не ставлять перед собою такої мети, оскільки в своїх дослідженнях керуються пошуком оптимальної дефініції «пенсія», яку можна застосовувати виключно в Україні і яка стосується тільки сучасних умов пенсійного забезпечення в нашій країні; 3) розвиток

¹ *Відомості Верховної Ради України.* — 2003. — № 49–51. — Ст. 376.

Пенсійні правовідносини в Україні

сучасної системи пенсійного забезпечення призвів до появи цілої низки ознак, не притаманних пенсії більш раннього періоду, що, в свою чергу, потребує більш ґрунтовного дослідження та аналізу.

З огляду на вищезазначені міркування, вважаємо, що під пенсією слід розуміти різновид соціального забезпечення, що надається особам у вигляді щомісячної грошової виплати за рахунок Пенсійного чи іншого спеціально створеного страхового фонду, а також Державного бюджету.

Оскільки пенсійні правовідносини виникають у більшості випадків з приводу отримання певного матеріального блага у вигляді пенсії, то й існують вони, як правило, у вигляді матеріальних відносин. Водночас у науці права соціального забезпечення незаперечним є той факт, що поряд із матеріальними пенсійними правовідносинами завжди існують й інші, тісно пов'язані з ними нематеріальні відносини, за допомогою яких особа реалізує своє право на пенсію. Ці нематеріальні відносини передують та супроводжують матеріальні пенсійні правовідносини або виникають внаслідок існування останніх. Не вдаючись до дискусії щодо віднесення нематеріальних пенсійних відносин до певних видів, вважаємо, що такі нематеріальні відносини слід розмежовувати на процедурні та процесуальні правовідносини.

По-перше, зауважимо, що процедурні та процесуальні пенсійні правовідносини, як і матеріальні, не можуть бути безоб'єктними. По-друге, хоча процедурні та процесуальні правовідносини тісно пов'язані з матеріальними, проте є підстави вказати на відмінності їх об'єктів.

Ґрунтовний аналіз об'єкта процедурних та процесуальних пенсійних відносин дозволяє зробити висновок, що об'єкт процедурних та процесуальних пенсійних відносин не збігається з об'єктом матеріальних правовідносин. Більше того, такі об'єкти за своєю суттю є абсолютно різними та самостійними. Як зазначалося вище, об'єктом матеріальних пенсійних правовідносин всі дослідники визнають пенсію — як матеріальне благо, з приводу якого виникають ці відносини. Що ж до об'єкта процедурних та процесуальних правовідносин, то серед дослідників-правників постійно триває наукова дискусія. Пояснюється це тим, що він має нематеріальну форму й існує, по-перше, в правовідносинах, які виникають у

зв'язку із встановленням юридичних фактів, необхідних для виникнення, зміни та припинення матеріальних правовідносин, а також призначенням пенсії, та, по-друге, при розгляді спорів, пов'язаних із порушенням права особи на пенсію. Складність полягає і в тому, що в деяких випадках існують певні труднощі щодо розмежування діяльності зобов'язаного суб'єкта та результатів такої діяльності.

Отже, аналіз правової літератури дає змогу вказати на декілька позицій щодо виокремлення об'єкта процедурних та процесуальних пенсійних відносин.

Так, або юридично значиму обставину, або групу таких (призначення пенсії), або оспорюване право вважав об'єктом процедурних та процесуальних правовідносин В. С. Андреев¹. При цьому він зазначав, що процедурні правовідносини пов'язані зі встановленням юридичного складу, що породжує ці правовідносини, та з прийняттям рішення про призначення забезпечення в певному розмірі або про відмову в його призначенні².

Таку позицію В. С. Андреева підтримують як російські³, так і вітчизняні науковці-правники⁴. Так, у науковій літературі радянського періоду можна зустріти обґрунтування вищезазначених думок тим, що метою процедурних правовідносин є встановлення обставин, що сприяють виникненню матеріальних правовідносин. Тому результатом буде не сама по собі дія (вона є тільки засобом досягнення результату), а встановлення факту, що має юридичне значення. Про те саме йдеться і в процесуальних правовідносинах, де важлива не процедура розгляду скарги, а визнання права⁵. Таку позицію В. С. Андреева вважає найбільш виваженою та ґрунтовною і М. М. Шуило, «оскільки рішення та дії — це зовнішня форма

¹ Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР. — С. 119.

² Там само. — С. 137.

³ Советское право социального обеспечения. : учебное пособие / [под ред. А. Д. Зайкина]. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. — С. 61; Долженкова Г. Д. Право социального обеспечения : конспект лекций / Долженкова Г. Д. — М. : Юрайт-Издат, 2007. — С. 38.

⁴ Право социального обеспечения в Україні : підручник / [Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипко та ін.; за заг. ред. Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — [2-ге вид. переробл. і доповн.]. — Х. : ФІНН, 2012. — С. 165; Шуило М. М. Цит. праця. — С. 189.

⁵ Советское право социального обеспечения : учебное пособие / [под ред. А. Д. Зайкина]. — С. 61.

права, його матеріальне відображення. Первинним є визнання права, а потім це визнання знаходить місце у рішеннях. Рішення — це одна з форм відображення, закріплення права на матеріальних носіях, ця форма носить суто технічний характер. Адже, якщо рішення винесено, але не базується на праві, воно визнається незаконним»¹.

Російська дослідниця В. М. Толкунова², розмежовуючи об'єкт процедурних та процесуальних правовідносин у праві соціального забезпечення, під об'єктом процедурних правовідносин (залежно від їх виду) розуміє встановлення конкретних юридичних фактів та призначення певного виду соціального забезпечення (у нашому випадку — пенсії). Схожу позицію займає й І. М. Сирота, який об'єктом процедурних правовідносин вважає повний юридичний склад, що свідчить про пенсійну правосуб'єктність, та вказує, що тільки з моменту винесення органом пенсійного забезпечення рішення правоздатний громадянин стає пенсіонером³. Проте, як правильно зазначається в науковій літературі з питань пенсійного забезпечення⁴, об'єктом процедурних правовідносин не може бути встановлення юридичних фактів чи складного фактичного складу, оскільки таке встановлення є процесом діяльності компетентних органів, і така діяльність має привести до відповідного правового результату. Діяльність уповноважених пенсійних органів здійснюється в межах тих прав і обов'язків, які закріплюються в нормативно-правових актах. Комплекс прав і обов'язків є структурним елементом процедурних правовідносин, а отже, вони не можуть розглядатися як об'єкт останнього, тому що елементи структури правовідносин мають своє самостійне значення і не ототожнюються.

І. В. Гушин відносини щодо встановлення фактів, необхідних для виникнення соціального забезпечення, відносить до процесуально-правових і як об'єкт таких відносин вказує на дії осіб, зобов'язаних

¹ Шумило М. М. Цит. праця. — С. 189–190.

² *Право соціального обеспечення России* : учебник / [Буянова М. О., Гусов К. Н., Кобзева С. И. и др.] ; под ред. К. Н. Гусова. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ПБОЮЛ Грачев С. М., 2001. — С. 82.

³ Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні. — С. 105.

⁴ Кравчук Т. В. Цит. праця. — С. 155.

організацій та установ¹. Об'єктом процедурних та процесуальних правовідносин у праві соціального забезпечення вважають юридичні дії, які зобов'язаний здійснити орган, що надає забезпечення (в установленій законом термін розглянути заяву, встановити юридичні факти та прийняти рішення про застосування норми права), і Е. Г. Тучкова та М. Л. Захаров. Водночас з приводу об'єкта процедурних правовідносин вони висловилися більш конкретно — це рішення (позитивне чи негативне) відповідного органу, що надає забезпечення².

Вказуючи, що на підставі норм права соціального забезпечення можуть виникнути процедурно-правові відносини, а процесуальні відносини є предметом правового регулювання інших галузей права, Б. І. Сташків зазначає, що об'єктом процедурних правовідносин є рішення компетентного органу про встановлення факту, що має юридичне значення, або про призначення чи надання конкретного виду соціального забезпечення, а також рішення за результатами розгляду спору в позасудовому порядку. Об'єктом цих правовідносин є юридичне благо у формі позитивного рішення уповноваженого органу³. Подібної точки зору дотримуються й деякі інші дослідники, зазначаючи, що у процедурних правовідносинах об'єктом виступають дії — рішення державних органів про призначення конкретного виду соціального забезпечення, без яких неможлива реалізація матеріальних правовідносин, а у процесуальних правовідносинах з розгляду спорів об'єктом є рішення вищестоящого органу чи суду по суті спору⁴.

Звичайно, така позиція заслуговує на увагу та детальне вивчення. Проте, визнаючи об'єктом процедурних та процесуальних правовідносин відповідні дії зобов'язаних осіб чи рішення про призначення пенсії, чи рішення за результатами розгляду спору, потрібно звернути увагу на те, що в такому разі фактично відбувається ото-

¹ Гуцин И. В. Правоотношения по социальному обеспечению членов колхозов / Гуцин И. В. — Л. : Издат. Ленингр. ун-та, 1975. — С. 134.

² Захаров М. Л. Право социального обеспечения России : учебник / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. — М. : Изд-во БЕК, 2001. — С. 98.

³ Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення : навчальний посібник / Сташків. Б. І. — К. : Знання, 2005. — С. 285, 289.

⁴ Сивак С. М. Цит. праця. — С. 63; Ярошенко І. С. Цит. праця. — С. 24.

тожнення об'єкта правовідносин та інтересу правомочного суб'єкта. З цього приводу аргументовано висловилося Т. В. Кравчук¹, яка пояснила, що інтересом правомочного суб'єкта є прийняття уповноваженим пенсійним органом рішення про призначення (у разі первинного звернення) пенсії. Однак не завжди таке рішення має позитивний характер для заявника. У такому разі процедурні правовідносини, що припинилися з прийняттям негативного рішення для правомочного суб'єкта, не має свого об'єкта. Але це є неприпустимо, оскільки пенсійні правовідносини виникають для досягнення певної мети, і така мета досягається в результаті діяльності уповноважених пенсійних органів, результатом якої є прийняття відповідного рішення.

Окрім вищезазначених поглядів, існує також позиція й інших, як правило, сучасних науковців², які об'єктом процедурних та процесуальних правовідносин вважають зовнішній, єдиний об'єкт — результат діяльності компетентного органу, що фіксується у відповідному рішенні, та який у подальшому стає юридично значимим фактом. Вважаємо, що таке бачення об'єкта процедурних та процесуальних правовідносин є цілком виправданим та юридично правильним. Дійсно, оскільки процедурні та процесуальні правовідносини, так само як і матеріальні, є правовідносинами активного типу, то особливістю об'єктів цих правовідносин є те, що вони завжди виступають у вигляді результату дії зобов'язаного суб'єкта. Водночас об'єкт процедурних та процесуальних правовідносин може бути відділений від дій зобов'язаного суб'єкта лише умовно.

Зважаючи на вище вказане, можна зробити висновок, що результат дії уповноваженого суб'єкта в процедурних правовідносинах є узагальненою формою, що виявляється у таких видах: 1) прийняття рішення про встановлення певного юридичного факту, необхідного для призначення пенсії. У такому разі можна, наприклад, вести

¹ Кравчук Т. В. Цит. праця. — С. 155.

² Субботенко В. К. Процедурные правоотношения в социальном обеспечении / Субботенко В. К. — Томск : Изд-во Томского ун-та, 1980. — С. 157; Стаховська Н. М. Цит. праця. — С. 157, 177; *Право* соціального забезпечення України : навч. посібник / [Пилипенко П. Д., Бурак В. Я., Синчук С. М., Стрепко В. Л., Кульчицька О. І.] ; за ред. П. Д. Пилипенка. — С. 45; Кравчук Т. В. Цит. праця. — С. 155; Коробенко Н. П. Цит. праця. — С. 106–107.

мову про результат дії щодо встановлення факту наявності страхового стажу в особи, факту здійснення певних видів трудової чи іншої суспільно корисної діяльності, факту наявності в особи утриманців та ін.; 2) прийняття рішення про призначення того чи іншого виду пенсійного забезпечення чи надання відмови у призначенні пенсії. Так, наприклад, у разі звернення особи за призначенням пенсії за віком місцеве управління Пенсійного фонду України у встановлений законом строк зобов'язане розглянути заяву особи про призначення пенсії, встановити факт досягнення особою пенсійного віку, факт наявності страхового стажу чи інші необхідні факти та прийняти рішення про призначення та виплату пенсії за віком або про відмову в її призначенні.

Результат дії уповноваженого суб'єкта в процесуальних правовідносинах також виявляється у певних видах дій: 1) прийняття рішення щодо розгляду спору в сфері пенсійного забезпечення в досудовому порядку. Приймається таке рішення виключно вищестоящими органами Пенсійного фонду України у разі оскарження правомочною особою дії місцевого органу пенсійного забезпечення; 2) прийняття рішення по суті при розгляді спору з питань пенсійного забезпечення в судовому порядку. В такому разі рішення приймається виключно судом у порядку адміністративного чи цивільного судочинства.

Розділ 6

Підстави виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі

6.1. Загальна характеристика юридичних фактів у механізмі правового регулювання пенсійних відносин

Загальновідомим на сьогодні є твердження Ю. К. Толстого, що будь-які правовідносини можуть виникнути лише за наявності певних передумов, до яких належать: 1) норма права, що регулює суспільні відносини, надає їм характеру (форми) правовідносин; 2) правоздатність, носії якої можуть бути суб'єктами правовідносин; 3) юридичний факт, з наявністю або відсутністю якого норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин¹.

Отже, поняття юридичного факту тісно пов'язане з такими правовими категоріями, як норма права, правовідносини, механізм правового регулювання. Тому, перш ніж перейти до характеристики юридичних фактів як підстав виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин, коротко зупинимось на аналізі питання щодо місця юридичних фактів у механізмі правового регулювання, оскільки у правовій науці існують з цього приводу різні погляди.

Окремі вчені не відносять юридичні факти до самостійних елементів механізму правового регулювання, а розглядають їх лише як передумови виникнення правовідносин. Зокрема, Ю. І. Гревцов, досліджуючи проблему форми правовідносин, зазначив, що юридичний факт — це лише необхідна передумова правових відносин і не біль-

¹ Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Толстой Ю. К. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. — С. 3.

ше¹. Такої самої позиції дотримувався і М. Г. Александров². Проте переважна більшість дослідників вважають, що юридичні факти займають самостійне місце серед елементів механізму правового регулювання, без яких не можуть настати жодні правові наслідки³.

На нашу думку, роль юридичних фактів у механізмі правового регулювання відносин з пенсійного забезпечення, без сумніву, є визначальною і не тільки як передумов виникнення правовідносин. Завдяки їм пенсійні правовідносини отримують свій подальший розвиток, змінюються та припиняються. Юридичні факти дозволяють визначити види пенсійного забезпечення, виступають головним критерієм диференціації видів забезпечення та пенсійних правовідносин, є засобом для реалізації суб'єктивних прав громадян на конкретний вид пенсійного забезпечення. Правильне закріплення юридичних фактів у гіпотезах норм, а також повне, точне та чітке встановлення юридичних фактів на підставі цих норм є необхідною передумовою та гарантією успішного застосування пенсійного законодавства, отримання необхідної допомоги найменш захищеними членами нашого суспільства.

Пенсійне забезпечення — найбільш поширений вид соціального забезпечення як за кількістю тих, що забезпечуються, так і за обсягом коштів, які витрачаються на цей вид соціального забезпечення. У зв'язку з цим слід поділити думку тих вчених, які розглядають сукупність норм, що регулюють відносини з пенсійного забезпечення, як підгалузь права соціального забезпечення.

У теорії права найчастіше під юридичними фактами розуміють життєві обставини, з якими правові норми пов'язують настання юридичних наслідків, насамперед виникнення різноманітних правовідносин⁴. За наявності норм права без юридичного факту правовідно-

¹ Гревцов Ю. И. Проблемы теории правового отношения / Гревцов Ю. И. — Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. — С. 73.

² Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Александров Н. Г. — М. : Госюриздат, 1961. — С. 188.

³ Реутов С. И. Юридические факты в семейном праве : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03. — М., 1976. — С. 5; Зинченко С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования / Зинченко С. А. — М. : Волтерс Клувер, 2007. — С. 9.

⁴ Проблемы общей теории права и государства : учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. — [2-е изд., пересмотр.]. — М. : Норма: ИНФРА-М, 2010. — С. 405.

сини неможливі. Проте юридичні факти, як зазначає професор О. Ф. Скакун, можуть спричиняти юридичні наслідки, що не втілюються у правовідносинах, тому не слід їх «прив'язувати» лише до правовідносин¹. За твердженням російського вченого М. М. Марченка, в гіпотезах різних правових норм держава визначає вид тих життєвих умов, обставин і фактів, які визнаються значущими в юридичному сенсі й які в обов'язковому порядку тягнуть за собою юридичні наслідки. Такі життєві обставини, умови та факти у правовій теорії і практиці називають юридичними фактами².

Вивчаючи юридичні факти, не можна не звернутися до монографічної праці, що стала вже класичною, відомого вченого-цивіліста О. А. Красавчикова «Юридичні факти в радянському цивільному праві». Саме йому належить безспірне твердження про те, що «юридичні факти — це явища, що вже настали або принаймні тривають до цього часу. Явище чи обставина, яка не мала місця в дійсності, не може розглядатися як факт ... У цьому сенсі для права «майбутніх фактів» не існує»³. Отже, юридичний факт слід розглядати як реальну життєву обставину, що стає фактом з моменту свого дійсного (фактичного) настання. У цьому зв'язку постає питання, чи можуть у гіпотезах правових норм закріплюватися такі реальні життєві обставини? У відповідь варто навести твердження М. А. Рожкової, позицію якої слід підтримати: «Норма права не може закріплювати у своїй гіпотезі вказівку на конкретну життєву обставину — вона передбачає тільки загальні для всіх випадків правила, встановлюючи модель обставини, яка може відбутися у майбутньому в реальній дійсності. Отже, розповсюджене у літературі визначення юридичних фактів як «життєвих обставин, з якими норма права пов'язує настання юридичних наслідків», містить у собі внутрішню суперечність»⁴.

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. — [2-ге вид.]. — К. : Алерта, 2011. — С. 401–402.

² Марченко М. Н. Теорія государства и права : учебник / Марченко М. Н. — М. : Проспект, 2004. — С. 601.

³ Красавчиков О. А. Юридические факты в гражданском праве / Красавчиков О. А. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 15.

⁴ Рожкова М. А. Юридические факты в гражданском праве / М. А. Рожкова // Хозяйство и право. — 2006. — Приложение № 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : rozhkova-ma.narod.ru.

Як слушно зазначає відомий вітчизняний дослідник юридичних фактів у праві соціального забезпечення Б. І. Сташків, модель юридичного факту існує з моменту вступу нормативного акта в законну силу до його скасування. Якщо певна обставина передбачена нормою права, то вона — юридичний факт з моменту її настання, незалежно від її з'ясування правозастосовним органом. Моделі юридичних фактів, що закріплені в гіпотезах норм права, є лекалом для конкретних життєвих обставин¹.

Від юридичних фактів слід відрізнити умови, тобто обставини, які мають юридичне значення для настання правових наслідків, але пов'язані з ними не прямо, а опосередковано. Наприклад, для звільнення працівника, окрім іншого, необхідне існування трудових правовідносин. Однак, на думку В. Б. Ісакова, це не означає, що всі правоутворюючі факти трудових правовідносин входять до право-припиняючого фактичного складу. Вони долучаються до нього інакше — як юридичні умови. Вчений виділяє дві групи юридичних умов. До першої він відносить обставини, що зумовлюють правоздатність та громадянський стан суб'єктів права (громадянство, стать, вік, сімейний стан, освіта). У літературі їх узагальнено називають елементами цивільного стану. До другої групи — елементи правоутворюючих, правозмінюючих та право-припиняючих складів, що передували даному складу². Наприклад, для зміни чи припинення трудових правовідносин необхідним є його існування, для виникнення цивільних правовідносин щодо розпорядження річчю — наявність права власності на неї.

Спираючись на різноманітні тлумачення юридичних фактів у науковій літературі, спробуємо узагальнити їхні найхарактерніші ознаки, що, на думку автора, полягають у такому: по-перше, юридичні факти являють собою життєві обставини (події, дії, стани) і не можуть виражатися в почуттях, думках тощо; по-друге, їх правова модель прямо чи опосередковано передбачена нормами права; по-третє, вони є підставою для настання певних юридичних наслід-

¹ *Сташків Б. І.* Юридичні факти в праві соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : за спец. 12.00.05 / Б. І. Сташків. — Київ: нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 1997. — С. 8.

² *Ісаков В. Б.* Юридические факты в советском праве / Исаков В. Б. — М. : Юрид. лит-ра, 1984. — С. 21.

Пенсійні правовідносини в Україні

ків — виникнення, зміни чи припинення правовідносин, породжують суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин. Водночас інколи юридичний факт може анулювати інші юридичні факти або зумовити набуття чи виникнення право-суб'єктності.

Враховуючи вищенаведені ознаки юридичного факту як загально-теоретичної категорії, *юридичний факт у праві пенсійного забезпечення слід визначати як реальну життєву обставину, з правовою моделлю якої норма пенсійного права як підгалузі права соціального забезпечення пов'язує настання певних юридичних наслідків і фактичне настання якої зумовлює здійснення чи набуття особою права на відповідне пенсійне забезпечення (пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років).*

Б. І. Сташків вважає, що специфіка правовідносин у сфері пенсійного забезпечення полягає в тому, що вони завжди виникають зі складних юридичних фактів, які мають особливу структуру, що охоплює факти потрійного роду: 1) об'єктивні факти, які визнаються об'єктивними підставами пенсійної аліментарності (необхідний пенсійний вік і страховий стаж); 2) волевиявлення суб'єкта пенсійної правоздатності, який виявив бажання реалізувати своє право на пенсію за віком і право вимагати її призначення; 3) рішення компетентного органу про призначення пенсії. Слід погодитися з науковцем у тому, що специфіка юридичних фактів у соціальному забезпеченні визначається предметом регулювання у цій галузі, лише через призму якого можна визначити ознаки та особливості вияву юридичних фактів¹.

Особливості юридичних фактів у праві пенсійного забезпечення знаходять своє втілення у змісті специфічних, притаманних тільки їм функцій.

Як зазначив В. Б. Ісаков, функції юридичних фактів являють собою узагальнену характеристику їх ролі та задач у механізмі правового регулювання. У правовій науці виділяють основні, додаткові та спеціальні функції юридичних фактів. Основна функція юридичних фактів полягає у забезпеченні динаміки правовідносин, їх

¹ Сташків Б. І. Загальна характеристика юридичних фактів у пенсійному забезпеченні / Б. І. Сташків // Право України. — 1998. — № 1. — С. 116.

виникнення, зміни та припинення. До додаткових функцій юридичних фактів у юридичній літературі більшість учених відносить функцію гарантій законності, оскільки юридичні факти, забезпечуючи законність виникнення, зміни та припинення правовідносин, сприяють стабільному функціонуванню правової системи. Додаткові функції юридичних фактів полягають також у стимулюванні впливу норм права на суспільні відносини; встановленні меж вільного розсуду; запобіганні та подоланні порушень правових норм. Зокрема, підкреслює вчений, юридичні факти (і тим більше — фактичні склади), визначені в гіпотезі норми, здатні виконувати функцію «попереднього регулятора» суспільних відносин. Через неформальні канали вони впливають на поведінку людей, здійснюючи свого роду «підготовчу роботу» для виникнення правовідносин¹. Наприклад, для отримання пенсії за віком у солідарній системі необхідна наявність страхового стажу визначеної тривалості. Отже, особа, яка у майбутньому розраховує отримувати пенсію, повинна заздалегідь подбати про наявність відповідного страхового стажу та дотримуватися законодавчо визначених норм щодо його накопичення.

Спеціальні функції юридичних фактів пов'язані з включенням їх як елементів до юридичних фактичних складів, у зв'язку з чим вони виконують певні функції як щодо правовідносин, так і щодо юридичного фактичного складу (правоутворюючу, правоперешкоджаючу, правоприпиняючу та правопоновлюючу).

В окремих галузях права юридичні факти можуть мати специфічні функції, зумовлені, головним чином, роллю юридичних фактів у правовому впливі. Специфічними функціями юридичних фактів у праві пенсійного забезпечення є: 1) функція соціального захисту громадян, яка відображає спрямованість на забезпечення стабільного матеріального становища громадян у суспільстві; 2) регулятивна функція, оскільки певні життєві обставини здійснюють регулюючий вплив при визначенні рівня пенсійного забезпечення.

Підсумовуючи, варто навести твердження Р. О. Халфіної, яка зазначила: «З юридичного факту починається життя правової норми, що реалізується у правовідносинах, перевіряється її реалістичність

¹ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве / Исаков В. Б. — М. : Юрид. лит.-ра, 1984. — С. 57–60.

та дієвість. Юридичний факт — це у більшості випадків той акт поведінки, який волею особи або поза її волею приводить у дію механізм правового регулювання. Чи визнається ця дія юридичним фактом і які права та обов'язки вона породжує, залежить від волі держави, що регулює цей вид суспільних відносин. Але істотне значення має і воля учасників, від реальної поведінки яких залежить виникнення правовідносин та його подальший розвиток»¹.

Оскільки фактів (обставин), з правовою моделлю яких пенсійне право пов'язує певні юридичні наслідки, у реальному житті існує велика кількість, тому з метою впорядкування їх багатоманітності варто звернутися до класифікації юридичних фактів у системі пенсійних правовідносин.

Потреба у науково-обґрунтованій класифікації юридичних фактів у сфері пенсійного забезпечення зумовлена вирішенням ряду теоретичних та практичних питань: вона сприяє точному відбору та правильному закріпленню юридичних фактів у нормах пенсійного права; допомагає зрозуміти взаємозв'язок різних засобів впливу з боку пенсійного права на пенсійні правовідносини; дозволяє пізнати сутність та призначення юридичних фактів у механізмі правового регулювання пенсійних правовідносин, розкрити специфіку юридичних фактів у пенсійному забезпеченні, слугує їх повному та точному встановленню.

Пенсійне право, як підгалузь права соціального забезпечення, використовує значну кількість юридичних фактів, притаманних тільки йому. Водночас зустрічаються юридичні факти, які мають міжгалузеве значення. У сфері пенсійного забезпечення юридичні факти можна класифікувати на групи, насамперед за «загальними критеріями», виробленими загальною теорією права. За вольовою ознакою юридичні факти можна поділити на: юридичні дії (правомірні та протиправні) та юридичні події (абсолютні та відносні). До юридичних подій, зокрема, належать: смерть людини, настання інвалідності, досягнення певного віку тощо. До юридичних дій належать: волевиявлення особи, відмова від пенсії та ін. Водночас

¹ Халфина Р. О. *Общее учение о правоотношении* / Халфина Р. О. — М. : Юрид. лит.-ра, 1974. — С. 286.

слід вказати, що для пенсійних правовідносин притаманні у більшості випадків юридичні факти — події.

За юридичними наслідками поділяємо на: правоутворюючі (досягнення пенсійного віку, втрата годувальника, інвалідність тощо), правозмінюючі (зміна групи інвалідності, перехід на інший вид пенсії, збільшення тривалості стажу тощо) та правоприпиняючі юридичні факти (смерть пенсіонера, відновлення працездатності, досягнення віку, який позбавляє права на одержання пенсії у зв'язку з втратою годувальника тощо). При цьому в різних видах пенсійних правовідносин один і той самий факт може відігравати різну роль, в одних випадках бути правоутворюючим, в інших — правозмінюючим, в третіх — правоприпиняючим. Крім того, мають місце і такі юридичні факти, які призупиняють пенсійні правовідносини у часі, але при цьому не припиняють його (правопризупиняючі), а також юридичні факти, що відновлюють права та обов'язки учасників пенсійних правовідносин (правовідновлюючі). Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 35 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у разі, якщо особа не з'явилася до органів медико-соціальної експертизи на повторний огляд у визначений для цього строк, виплата пенсії по інвалідності зупиняється з першого числа місяця, наступного за місяцем, у якому вона мала з'явитися на повторний огляд. У разі якщо строк повторного огляду медико-соціальної експертизи інвалідом пропущено з поважних причин або в разі визнання його знову інвалідом, виплата пенсії по інвалідності відновлюється з дня, з якого припинено виплату, до дня повторного огляду, але не більш як за три роки, якщо орган медико-соціальної експертизи визнає її за цей період інвалідом.

Залежно від форми вияву — на позитивні (відображають існування у будь-який проміжок часу певної життєвої обставини) та негативні (відображають відсутність життєвих обставин). За доказовим значенням — на загальновідомі та преюдиціально встановлені, тобто такі, що встановлені для правозастосовного органу в силу висновку щодо них певних компетентних органів, як-то суду та ін. Щодо презюмованих фактів, то такі, на нашу думку, до юридичних фактів не належать.

За складністю юридичні факти поділяються на: прості та складні юридичні факти, а також юридичні (фактичні) склади. Так, загаль-

новизнано, що підставами виникнення пенсійних правовідносин є юридичні фактичні склади. Щодо зміни та припинення пенсійних правовідносин, то їх підставами можуть бути як одиничні юридичні факти, так і юридичні (фактичні) склади.

Дискусійним у загальній теорії права залишається на сьогодні питання щодо місця станів у класифікації юридичних фактів. Деякі вчені вважають, що факти-стани повинні бути віднесені або до подій, або до дій, оскільки і ті й інші можуть мати однакову тривалість¹. На думку Р. О. Халфіної, у ряді випадків стан важко відмежувати від триваючих правовідносин, отже, він не може розглядатися як юридичний факт². Однак у праві соціального забезпечення в окремих випадках стан, зокрема інвалідність, непрацездатність, доцільно виділяти як юридичний факт. Наприклад, непрацездатність особи як юридичний факт — стан є одним з елементів юридичного фактичного складу виникнення правовідносин з пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника.

Поряд із станами у праві пенсійного забезпечення важливе місце займають строки. Особливістю строку як юридичного факту є можливість видозміни пенсійних правовідносин у момент настання певного часу. У праві пенсійного забезпечення існують різноманітні строки, але найвідомішим із них на сьогодні є страховий стаж як строк, протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню. Строки як юридичні факти найчастіше відносять до подій. Проте у праві пенсійного забезпечення їх початок, призупинення чи сплив так чи інакше пов'язані з волею учасників. Наприклад, пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня встановлення інвалідності (п. 2 ч.1 ст. 45 Закону).

Отже, стани та строки як юридичні факти можуть мати зв'язок з волею учасників правовідносин або не мати. Така їх властивість зумовлює висновок про те, що вони є особливими видами юридич-

¹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / Красавчиков О. А. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 85–86.

² Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Халфина Р. О. — М. : Юрид. лит.-ра, 1974. — С. 288–289.

них фактів та мають бути винесені за межі класифікації за вольовим критерієм на діяння та події.

Строки як юридичні факти слід виділити в окрему групу. Залежно від критерію «ступінь визначеності» розмежовуються абсолютно визначені та відносно визначені строки; залежно від впливу на динаміку пенсійних правовідносин — строки правоутворюючі, правозмінюючі, правопризупиняючі, правоприминаючі та правовідновлюючі.

Крім того, класифікація юридичних фактів може бути проведена і на підставі «спеціальних критеріїв», а саме: залежно від періодичності існування юридичні події у сфері пенсійного забезпечення можна класифікувати на одиничні та повторювальні; за часом існування — на одномоментні та триваючі; за характером наслідків — на зворотні та незворотні.

Особливою позакласифікаційною групою юридичних фактів є так звані «розрахункові» юридичні факти (індексація, прожитковий мінімум та ін.), які виступають як елементи правоутворюючого чи правозмінюючого юридичного фактичного складу. Вказані факти «надбудовуються» над іншими юридичними фактами і є підставою для збільшення розміру пенсій громадян.

Вище вже згадувалося, що чинне пенсійне законодавство пов'язує виникнення, а інколи також зміну чи припинення пенсійних правовідносин не з одиничними юридичними фактами, а одночасно з декількома юридичними фактами, сукупність яких отримала назву фактичного складу¹ або юридичного складу² ще у радянській юридичній літературі. Крім цих двох термінів, у літературі також можна зустріти «фактичний юридичний склад»³, «юридичний фактичний склад»⁴ та ін. Не вдаючись у термінологічну дискусію щодо цього питання, приєднаємось до позиції тих учених, які сукупність юридичних фактів називають юридичним фактичним складом, отож у

¹ *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве / Исаков В. Б. — М. : Юрид. лит-ра, 1984. — С. 23.

² *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве / Красавчиков О. А. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 66.

³ *Синчук С. М.* Право соціального забезпечення України : навч. посібник / С. М. Синчук, В. Я. Буряк. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — К.: Знання, 2006. — С. 59.

⁴ *Зайкин А. Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению / Зайкин А. Д. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. — С. 57.

подальшому дослідженні будемо використовувати саме такий термін.

Отже, юридичний фактичний склад утворюють, як правило, різнорідні, самостійні життєві обставини, кожна з яких є окремим юридичним фактом. Водночас відмінною рисою юридичного фактичного складу є те, що життєві обставини, які входять до нього, являють собою певну єдність та перебувають у взаємозв'язку.

За визначенням В. Б. Ісакова, фактичний склад — це система юридичних фактів, передбачених нормами права як підстави для настання правових наслідків (виникнення, зміни, припинення правовідносин). У зв'язку з цим вчений відмежовує юридичні фактичні склади від такої правової конструкції, як складний юридичний факт. Головна відмінність, на його думку, полягає в тому, що склад — це система юридичних фактів, а складний юридичний факт — це система ознак факту¹. О. О. Красавчиков також розмежовував елементи юридичних складів й елементи юридичного факту та зазначав, що «під елементом юридичного складу слід розуміти окремий юридичний факт (подію або дію), а під елементом юридичного факту — явище, яке складає подію або дію»².

Проаналізувавши теоретичні підходи до змісту поняття юридичного фактичного складу, можна зробити висновок, що юридичний фактичний склад являє собою сукупність різнорідних юридичних фактів (не менше двох самостійних фактів) — елементів, які утворюють цільну фактичну систему, що вимагає послідовного накопичення фактів.

Класифікувати юридичні фактичні склади можна за різними критеріями, найпоширенішими з яких є: 1) за будовою (прості та складні); 2) за характером зв'язку між елементами—юридичними фактами (вільно пов'язані, складні (пов'язані) та змішані); 3) за ступенем визначеності (визначені та відносно визначені); 4) за порядком та обсягом накопичення (завершені й незавершені). Щодо розмежування юридичних фактичних складів за їх будовою, то слід

¹ *Ісаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования / Исаков В. Б. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lawdiss.org.ua/books/502.doc.html>.

² *Красавчиков О. А.* Юридические факты в гражданском праве / Красавчиков О. А. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 57.

зазначити, що в юридичній літературі існують різні погляди на визначення простих та складних юридичних фактичних складів. Відповідно до першого складним юридичним складом вважається кожний юридичний склад, який включає більше двох різнорідних юридичних фактів¹. На думку О. О. Красавчикова, під складними юридичними складами слід розуміти такі, в яких першим елементом є правовідносини². Згідно з іншою точкою зору, прості юридичні склади — це правова конструкція, за якої виникнення, зміна та припинення правовідносин відбувається без залучення додаткових суб'єктів, крім безпосередньо самого правоздатного суб'єкта та органу спеціальної компетенції (пенсія за віком, допомога особам, які не мають права на пенсію). Складні юридичні склади — це правова конструкція, яка включає в себе групу супровідних правовідносин із залученням додаткових суб'єктів для реалізації особою суб'єктивного права на соціальне забезпечення (пенсія у зв'язку з втратою годувальника, допомога на випадок безробіття)³.

За характером зв'язку між елементами розмежовувати юридичні фактичні склади свого часу запропонував С. С. Алексєєв. На його думку, прості або вільно пов'язані склади — це комплекси юридичних фактів, між якими існує вільний зв'язок, тобто факти у такому складі можуть накопичуватися у будь-якому порядку. Важливим є те, щоб вони у деякий момент опинилися всі разом. Складні або пов'язані склади — це системи юридичних фактів, між якими існує жорстка залежність щодо передбаченого законом порядку їх накопичення, тобто факти у такому складі повинні накопичуватися у суворо визначеній послідовності. Змішані фактичні склади — це такі системи юридичних фактів, зв'язок між якими є частково вільним, а частково — жорстким⁴.

¹ *Агарков М. М.* Обязательства по советскому гражданскому праву / Агарков М. М. — М. : Юриздат, 1940. — С. 132.

² *Красавчиков О. А.* Цит. праця. — С. 70.

³ *Право соціального забезпечення в Україні : підручник* / [Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипка та ін.; за заг. ред. Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — [2-ге вид. переробл. і доповн.]. — Х. : ФІНН, 2012. — С. 190–191.

⁴ *Алексєєв С. С.* Общая теория права : курс : 2 т. — М. : Юрид. лит-ра, 1982. — Т. 1. — С. 179.

Щодо такого критерію, як порядок та обсяг накопичення, слід зазначити, що розмежування у правовій науці юридичних фактичних складів на завершені та незавершені є недостатньо обґрунтованим: незавершений юридичний фактичний склад являє собою лише певну «сходинку» чи етап розвитку юридичного фактичного складу. Тому слід підтримати позицію тих учених, які вважають, що підставою виникнення пенсійних правовідносин є увесь юридичний фактичний склад у цілому, а не та певна частина чи той завершальний момент, який останнім у часі замикає становлення юридичного складу¹.

Як доводить у своїй роботі О. О. Красавчиков, для настання правових наслідків у певних випадках потрібний певний порядок та послідовність накопичення елементів юридичного складу².

Розглядаючи зв'язок елементів юридичних фактичних складів, необхідних для виникнення пенсійних правовідносин, можна дійти висновку, що для більшості таких складів притаманний суворо визначений порядок накопичення окремих юридичних фактів, які повинні слідувати один за одним у певній послідовності. Цей зв'язок може визначатися нормою права, наприклад, відповідно до закону призначення пенсії за віком можливе тільки після досягнення особою певного віку. Проте можливі випадки, коли спосіб зв'язку фактів зумовлений їхньою матеріальною природою. Наприклад, факт народження і факт досягнення повноліття можуть слідувати тільки у такому порядку — і ніяк інакше. Норма права не створює, а тільки враховує об'єктивний зв'язок явищ.

Залежно від виду пенсійних правовідносин можна також проводити розмежування юридичних фактичних складів на склади, що є підставами виникнення передпенсійних (процедурних) правовідносин, і склади, що зумовлюють виникнення власне пенсійних (матеріальних) правовідносин.

Вчений В. Б. Ісаков, досліджуючи різновиди юридичних фактичних складів, окремо виділяє склади з елементом — волевиявленням. Більшість фактичних складів у праві, на його думку, включають як

¹ Астрахан Е. И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву / Е. И. Астрахан // Ученые записки ВИЮН. — М., 1962. — Вып. 14. — С. 168.

² Красавчиков О. А. Цит. праця. — С. 62.

елемент індивідуальне волевиявлення або кілька індивідуальних волевиявлень. Цю групу фактичних складів дослідник умовно називає «активною», оскільки вказані склади пов'язані з діяльністю громадян, державних органів, підприємств, організацій, тобто обслуговують активну діяльність суб'єктів права. Як правило, волевиявлення передбачається завершальним елементом фактичного складу. Але існують і такі склади, які містять декілька елементів-волевиявлень¹. Якраз до таких складів належить правоутворюючий юридичний фактичний склад пенсійних правовідносин, який відкривається індивідуальним волевиявленням особи — зверненням за призначенням пенсії, а завершується рішенням компетентного органу — призначенням пенсії.

Отже, для виникнення пенсійних правовідносин у більшості випадків характерні такі юридичні фактичні склади, які поєднують владні волевиявлення компетентного державного органу з невідними волевиявленнями іншого суб'єкта правовідносин — особи, у якої виникло право на пенсію. Водночас волевиявлення фізичної особи як елемент юридичного фактичного складу є вільним, тобто вона вправі виявити або не виявити свою волю — звертатися або не звертатися за призначенням пенсії. Щодо волевиявлення державного органу, то воно є обмеженим, адже цей орган призначає пенсію не на власний розсуд, а відповідно до норм закону. Якщо є всі підстави та умови для надання пенсійного забезпечення, а державний орган у цьому відмовляє, таке рішення підлягає скасуванню вищестоящим органом або судом.

Чітка визначеність юридичних фактичних складів у пенсійному законодавстві є своєрідною гарантією охорони прав громадян у сфері пенсійного забезпечення. У зв'язку з цим варто детальніше зупинитися на вивченні структури юридичного фактичного складу та юридичної значущості елементів, що входять до цієї структури.

У юридичному фактичному складі, необхідному для виникнення пенсійних правовідносин, роль і значення юридичних фактів неоднакова. Виділяючи у юридичному фактичному складі найбільш

¹ *Исаков В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования / Исаков В. Б. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lawdiss.org.ua/books/502.doc.html>.

Пенсійні правовідносини в Україні

важливі з юридичних фактів, учені надають їм різні визначення, як-то «об'єктивні факти», «власне юридичний факт», «реальна основа», «юридичні факти — підстави», «специфічні факти» тощо. Дійсно, таке розмежування елементів юридичного фактичного складу за їх значущістю дає можливість певним чином підкреслити найбільш важливу обставину, з якою пов'язане виникнення правовідносин.

На необхідність виокремлення у юридичному фактичному складі головного факту вказувала З. Д. Іванова, на думку якої, обставини, що утворюють юридичний фактичний склад, нерівнозначні. У будь-якому юридичному фактичному складі існує головний факт, що визначає отримання особою відповідного суб'єктивного права. В юридичних фактичних складах слід виділяти первинні (головні) факти та вторинні, які мають в основному процедурне значення, що забезпечує обов'язковість настання правових наслідків, які впливають з первинного вирішального факту¹.

Пенсійне законодавство пов'язує виникнення пенсійних правовідносин з особливими юридичними фактами-подіями, визначеними законодавцем як соціальні страхові ризики, а якщо звузити сферу їх застосування виключно до пенсійного забезпечення, то можна назвати їх «пенсійними страховими ризиками» (досягнення певного віку, інвалідність, втрата годувальника). Кожному виду пенсійного страхового ризику відповідає вид пенсійного забезпечення. Тому видається доцільним виділяти зазначені юридичні факти-події в особливу групу в складному юридичному фактичному складі, позначаючи їх як «ключові» (істотні) юридичні факти.

Деякі вчені необґрунтовано виключають із складного юридичного фактичного складу такі елементи, які є за своєю природою діями, як-то: волевиявлення громадянина (потенційного пенсіонера) та рішення органу, що здійснює пенсійне забезпечення, про призначення пенсії відповідного виду та розміру, та вважають їх етапами в реалізації наявних суб'єктивних прав та обов'язків сторін правовідносин². З таким підходом не можна погодитися, адже ключові юри-

¹ *Іванова З. Д.* Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан / З. Д. Иванова // Советское государство и право. — 1980. — № 2. — С. 31–37.

² *Андреев В. С.* Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы) / Андреев В. С. — М.: Юрид. лит.-ра, 1971. — С. 98; *Рыбаков И. И.* Установление фактов,

дичні факти самі по собі не здатні зумовити виникнення пенсійних правовідносин. Їх настання дає особі лише можливість реалізувати своє право на конкретний вид пенсійного забезпечення. Іншими словами, до звернення за призначенням пенсії ці факти лише підтверджують пенсійну правоздатність. Проте наявність правоздатності не означає реального задоволення інтересу матеріальної потреби. Як наголошує В. О. Тарасова, таке звуження змісту юридичного складу, на підставі якого виникають пенсійні правовідносини, тягне за собою висновок про можливість автоматичного виникнення пенсійних правовідносин¹.

Саме тому ключові юридичні факти повинні бути доповнені іншими юридичними фактами, такими як: волевиявлення громадянина, тобто його звернення щодо призначення пенсії та рішення відповідного органу, який здійснює пенсійне забезпечення. Тільки після цього право особи на той чи інший вид пенсійного забезпечення із статусу «потенційне» перетворюється на «реалізоване».

З юридичними фактами тісно пов'язана процедура їх встановлення. Під встановленням юридичних фактів слід розуміти процесуально-процедурну діяльність уповноважених на те органів щодо підтвердження наявності чи відсутності фактичних даних, які мають юридичне значення для вирішення конкретної справи шляхом зіставлення цих даних з моделлю юридичних фактів, передбачених у відповідних нормах права².

На підставі проведеного аналізу можна дійти таких висновків.

Юридичний факт у праві пенсійного забезпечення — це реальна життєва обставина, з правовою моделлю якої норма пенсійного права як підгалузі права соціального забезпечення пов'язує настання певних юридичних наслідків і фактичне настання якої зумовлює здійснення чи набуття особою права на відповідне пенсійне забез-

імеючих юридическое значение для пенсионного обеспечения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук / И. И. Рыбаков. — М., 1972. — С. 1.

¹ Тарасова В. А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения / В. А. Тарасова. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1974. — С. 18.

² Сташків Б. І. Юридичні факти в праві соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Б. І. Сташків. — Київ: нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 1997. — С. 8.

Пенсійні правовідносини в Україні

печення (пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років).

Особливості юридичних фактів у сфері пенсійного забезпечення полягають у такому. По-перше, юридичними фактами виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин є переважно природні, пов'язані з біологічною природою людини явища, що супроводжують її протягом усього життя чи періодично, настання яких не залежить від волі та свідомості, тобто юридичні події. Ці обставини у більшості випадків пов'язуються з настанням для особи складної життєвої ситуації та супроводжуються матеріальною незабезпеченістю у результаті відсутності заробітку чи іншого доходу, додатковими витратами на утримання дітей, інших членів родини тощо.

По-друге, серед багатьох юридичних подій, закріплених у нормах чинного пенсійного законодавства, слід виділяти особливі юридичні факти, які є підставами диференціації правового регулювання пенсійного забезпечення, так звані «ключові» або істотні. До них належать реальні юридичні події, тобто настання можливих соціальних (пенсійних) ризиків, закріплених законодавцем у гіпотезах норм пенсійного законодавства, у вигляді страхових випадків, а саме досягнення пенсійного віку, настання інвалідності, втрата годувальника.

По-третє, незважаючи на те, що пенсійне законодавство пов'язує виникнення пенсійних правовідносин з особливими юридичними фактами-подіями, сама по собі така подія не може бути правоутворюючою. Пенсійні правовідносини можуть виникнути тільки за наявності певного складу юридичних фактів, які виступають як елементи правоутворюючого юридичного фактичного складу, закріпленого у пенсійному законодавстві, та мають юридично однакове значення. Тільки певна їх сукупність та порядок накопичення тягне за собою виникнення пенсійних правовідносин. Водночас елементи структури правоутворюючого юридичного фактичного складу включають у себе як юридичні події, так і дії.

Для виникнення пенсійних правовідносин у більшості випадків характерні такі юридичні фактичні склади, які поєднують владні волевиявлення компетентного державного органу з невідними волевиявленнями іншого суб'єкта правовідносин — особи, у якої

виникло право на пенсію. Водночас волевиявлення фізичної особи як елемент юридичного фактичного складу є вільним, тобто вона вправі виявити або не виявити свою волю — звертатися або не звертатися за призначенням пенсії. Щодо такого елемента юридичного фактичного складу, як волевиявлення державного органу, то воно є обмеженим, адже цей орган призначає пенсію не на власний розсуд, а відповідно до норм закону.

Отже, виникнення, зміна та припинення пенсійних правовідносин можливе виключно на підставі завершеного юридичного фактичного складу, чітка визначеність якого у нормах права пенсійного забезпечення є однією з істотних гарантій охорони прав громадян у цій сфері.

6.2. Підстави виникнення пенсійних правовідносин

Виникнення права на пенсію в солідарній системі на сьогодні передбачає наявність двох юридичних фактів, першим з яких є або досягнення пенсійного віку, або інвалідність, або втрата годувальника та другим — наявність страхового стажу визначеної тривалості. Виникнення ж пенсійних правовідносин, окрім юридичних фактів виникнення права на пенсію, нерозривно пов'язане також з юридичними фактами — діями осіб щодо реалізації цього права. Це дає підставу розмежовувати юридичні факти, які входять до юридичного фактичного складу, що є підставою виникнення пенсійних правовідносин, на матеріальні та процедурні.

Крім того, слід мати на увазі, що фактично моментом виникнення матеріальних пенсійних правовідносин є дата прийняття рішення відповідним компетентним органом про призначення пенсії. Однак початок виникнення пенсійних правовідносин може не збігатися з моментом фактичної реалізації права на пенсію, тобто її призначення, оскільки пенсія призначається з моменту появи ключового юридичного факту для цієї пенсії (інвалідність, досягнення пенсійного віку, втрата годувальника). Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 45 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія за віком призначається з дня, що настає за днем досягнення пенсійного віку, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня досягнення особою пенсійного віку.

Пенсійні правовідносини в Україні

Залежно від виду пенсійних правовідносин правостворюючий юридичний фактичний склад буде відрізнятися насамперед за ключовим юридичним фактом. Як зазначалося вище, таким ключовим юридичним фактом у юридичному фактичному складі, що зумовлює виникнення пенсійних правовідносин за віком, є пенсійний вік, по інвалідності — інвалідність, у зв'язку з втратою годувальника — смерть годувальника тощо.

У зв'язку з цим з метою більш повного дослідження та характеристики підстав виникнення пенсійних правовідносин доцільно розглянути окремо саме ключові юридичні факти, за якими диференціюється вид пенсійного забезпечення, а відповідно, і вид пенсійних правовідносин. Щодо інших елементів юридичного фактичного складу, таких як: страховий стаж, волевиявлення особи та акт компетентного органу про призначення пенсії, то вони, з незначними особливостями, є спільними для кожного виду правовідносин, у зв'язку з чим будуть проаналізовані окремо.

Однак, перш ніж перейти до розгляду окремих юридичних фактів як підстав виникнення пенсійних правовідносин, слід звернути увагу на проблему термінологічного характеру. Так, у нині чинному Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (статті 26, 30, 36) на позначення основних юридичних фактів, що є загальними підставами виникнення різних пенсійних правовідносин, як-то: досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника та наявність страхового стажу, вживається термін «умови призначення пенсії». Оскільки пенсія не може призначатися «безпідставно», видається, що більш правильно у такому разі вживати термін «підстави», а не «умови», адже ці поняття відрізняються за своєю етимологічною природою та сутністю. Умови як певні обставини, особливості реальної дійсності, за яких що-небудь відбувається чи реалізується¹, можуть конкретизувати та доповнювати основну підставу, проте не мають самостійної правоутворюючої сили і впливають лише на розмір пенсійного забезпечення у рамках видів, що визначаються підставами. Наприклад, у пенсійних правовідносинах за віком у солідарній системі підставами для отри-

¹ *Новий* глумачний словник української мови / [укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко]. — [2-ге вид., виправ.]. — К. : Аконт, 2003. — Т. 3. — С. 617.

мання пенсії є досягнення пенсійного віку та наявність страхового (трудового) стажу, а розмір заробітної плати особи може розглядатися як необхідна умова для обчислення розміру пенсії. Виходячи з наведеного, у назві вищезазначених статей Закону термін «умови» слід замінити терміном «підстави». Отже, ст. 26 має називатися «Підстави призначення пенсії за віком», ст. 30 — «Підстави призначення пенсії по інвалідності», ст. 36 — «Підстави призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника».

Правовідносини з пенсійного забезпечення за віком на сьогодні є одним з найпоширеніших видів пенсійних правовідносин у солідарній системі.

Досягнення пенсійного віку є ключовим юридичним фактом, від якого і походить назва цього виду пенсійного забезпечення — пенсія за віком. Змістом такого юридичного факту є подія, що полягає у досягненні особою пенсійного віку. Тому це поняття варто дослідити детальніше.

Б. І. Сташків визначає вік як тривалість життя людини, що поділяється на певні відрізки (періоди) її формування та розвитку. Він розрізняє: 1) біологічний вік, тобто вік, що визначається залежно від стану обмінних, структурних, функціональних, регуляторних особливостей і пристосованих можливостей організму; 2) фізіологічний вік — вік людини, що виражається у поняттях фізіологічного розвитку; 3) хронологічний вік, під яким розуміється час, що минув від народження; 4) розумовий вік, тобто рівень розумового розвитку, який визначається за допомогою тестування інтелекту; 5) освітній вік — рівень розвитку навчальних умінь, який визначається стандартизованими тестами¹. Цей перелік може бути доповнений ще одним різновидом, а саме нормативним пенсійним віком, який можна визначити як законодавчо встановлений вік, що дає право особі на отримання пенсії у повному розмірі.

Очевидно, що вказані різновиди віку можуть не збігатися, зокрема, біологічний та фізіологічний вік людини далеко не завжди збігається з хронологічним. У зв'язку з цим варто позитивно оцінити використання у чинному законодавстві України терміна «пенсія за

¹ Сташків Б. І. Юридичні факти в праві соціального забезпечення: монографія / Сташків Б. І. — Чернігів : Деснянська правда, 2008. — С. 83.

Пенсійні правовідносини в Україні

віком», який з часу незалежності нашої держави прийшов на заміну більш абстрактному терміну з радянського періоду — «пенсія по старості». Слід зазначити, що термін «пенсія за віком» нині застосовується і в законодавстві Республіки Білорусь¹. Натомість у Російській Федерації й досі вживається термін «трудова пенсія по старості»². Пенсійний вік формально є верхньою межею працездатного та нижньою межею непрацездатного (обмежено працездатного) віку. Досягнувши встановленого пенсійного віку, громадянин перетворюється з платника страхових внесків на одержувача пенсійних виплат з пенсійного фонду. Тому пенсійний вік є регулятором пенсійного навантаження, одним із факторів, що впливають на стабільність пенсійної системи, адже опосередковано визначає співвідношення між кількістю платників страхових внесків та пенсіонерів.

Враховуючи, що пенсійний вік є «ключовим» юридичним фактом, необхідним для виникнення пенсійних правовідносин, на нашу думку, потребує законодавчого закріплення його дефініція. З огляду на зазначене, варто підтримати І. Ю. Михайлову, яка запропонувала визначити поняття пенсійного віку як юридичного факту-події, який підтверджується документом, що посвідчує особу, та закріплений на законодавчому рівні, із досягненням якого в особи виникає право на пенсію на загальних чи пільгових підставах³.

Отже, пенсійний вік — це законодавчо встановлений державою вік особи, досягнення якого дає їй право на отримання пенсії за віком. Водночас умови та норми пенсійного забезпечення можуть містити положення щодо можливості одержання пенсії до досягнення загальнозвстановленого пенсійного віку (напри-

¹ Закон Республіки Білорусь «О пенсионном обеспечении» от 17 апреля 1992 г. № 1596-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. — 1992. — № 17. — Ст. 275.

² Закон РФ «О трудовых пенсиях в Российской Федерации» от 17 декабря 2001 г. № 173-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. — № 52 (ч. 1). — 2001. — 24 дек. — Ст. 4920.

³ Михайлова І. Ю. Правове регулювання пенсійного забезпечення за віком у солідарній пенсійній системі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : за спец. 12.00.05 / І. Ю. Михайлова. — Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2012. — С. 5.

клад, для окремих груп застрахованих, при настанні певних обставин або за бажанням працівника з відповідним скороченням її розміру).

Питання пенсійного віку в Україні з недавнього часу є не тільки об'єктом уваги всього суспільства, а й плідною темою для різного роду політичних маніпулювань та критики. З прийняттям Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р., який набрав чинності з 1 жовтня 2011 р., пенсійний вік для жінок, який не переглядався з 1928 р., було підвищено з 55 років до 60 років. Так, на сьогодні право на пенсію за віком у солідарній системі виникає у особи з моменту досягнення нею 60 років. До досягнення цього віку, право на пенсію за віком мають жінки 1961 року народження і старші після досягнення ними такого віку: 55 років — ті, які народилися до 30 вересня 1956 року включно; 55 років 6 місяців — ті, які народилися з 1 жовтня 1956 року по 31 березня 1957 року; 56 років — ті, які народилися з 1 квітня 1957 року по 30 вересня 1957 року; 56 років 6 місяців — ті, які народилися з 1 жовтня 1957 року по 31 березня 1958 року; 57 років — ті, які народилися з 1 квітня 1958 року по 30 вересня 1958 року; 57 років 6 місяців — ті, які народилися з 1 жовтня 1958 року по 31 березня 1959 року; 58 років — ті, які народилися з 1 квітня 1959 року по 30 вересня 1959 року; 58 років 6 місяців — ті, які народилися з 1 жовтня 1959 року по 31 березня 1960 року; 59 років — ті, які народилися з 1 квітня 1960 року по 30 вересня 1960 року; 59 років 6 місяців — ті, які народилися з 1 жовтня 1960 року по 31 березня 1961 року; 60 років — ті, які народилися з 1 квітня 1961 року по 31 грудня 1961 року.

Отже, одним із засобів вирішення численних проблем у пенсійній системі України законодавець обрав найпростіший — підвищення пенсійного віку для жінок. Слід зазначити, що такий крок відповідає сучасним загальносвітовим тенденціям, адже у більшості країн Європи та світу середній пенсійний вік сягає 65 років. У таких країнах, як, наприклад, Ісландія, Норвегія, він вже становить 67 років для обох статей, у Великобританії відбувається поступове збільшення тривалості віку виходу на пенсію: до 2046 р. пенсійний вік стано-

Пенсійні правовідносини в Україні

витиме 68 років як для чоловіків, так і для жінок¹. Крім того, і в міжнародно-правових актах з питань соціального забезпечення, зокрема Конвенції Міжнародної організації праці № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення»² (1952 р.) та Європейському кодексі соціального забезпечення (переглянутий) (ETS № 139)³ від 6 листопада 1990 р., які наразі Україна не ратифікувала, йдеться про пенсійний вік, однаковий для чоловіків та жінок — 65 років, а також передбачено можливість його збільшення. Однак, як зазначено у цих актах, пенсійний вік має встановлюватися з урахуванням середньої тривалості життя і економічного становища країни, що, порівняно з іншими європейськими країнами, в нашій державі, на жаль, залишається на досить низькому рівні. Так, за розрахунками Державного комітету статистики України за 2011 р. середня очікувана тривалість життя чоловіків становить 65,9 років, жінок — 75,8 років, а у країнах ЄС — 74 роки, що ставить нашу державу аж на 150-те місце серед 193 країн світу за показником середньої тривалості життя⁴. З метою заохочення більш пізнього виходу на пенсію на сьогодні закон передбачає збільшення розміру пенсії у разі продовження трудових відносин після досягнення пенсійного віку. Відповідно до ст. 29 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» особі, яка набула права на пенсію за віком, але після досягнення пенсійного віку виявила бажання працювати й одержувати пенсію з більш пізнього віку, пенсія за віком призначається з урахуванням страхового стажу на день звернення за призначенням пенсії з підвищенням розміру пенсії за віком на такий відсоток: на 0,5 % — за кожний повний місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку в разі відстрочення виходу на пенсію на строк до 60 місяців; на 0,75 % — за кожний повний

¹ *Мачульская Е. Е.* Право социального обеспечения : учебник / Мачульская Е. Е. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ЮРАЙТ, 2012. — С. 192.

² *Про мінімальні норми соціального забезпечення: Конвенція МОП № 102 (1952 р.)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_011.

³ *Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий)* у ред. від 06.11.1990 р., м. Рим, (ETS № 139) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_651.

⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>

місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку в разі відстрочення виходу на пенсію на строк понад 60 місяців.

Підставою виникнення матеріальних пенсійних правовідносин по інвалідності в солідарній системі є юридичний фактичний склад, який містить такі елементи: наявність однієї з трьох груп інвалідності; наявність страхового стажу певної тривалості; волевиявлення особи та рішення місцевого управління Пенсійного фонду про призначення пенсії по інвалідності.

Виникненню матеріальних пенсійних правовідносин по інвалідності передують процедурні правовідносини зі встановлення в окремих випадках факту інвалідності особи та конкретної групи інвалідності.

Термін «інвалідність» з латинської мови перекладається як «безсилість», «слабкість». Вітчизняна дослідниця Н. П. Коробенко зазначає, що це поняття має медичний, соціальний та юридичний аспекти, у зв'язку з чим у юридичній літературі воно має різне тлумачення. Так, у медичному словнику «інвалідність» визначається як стійка, тривала або постійна втрата працездатності чи значне обмеження її, що викликане хронічним захворюванням, травмою або патологічним станом, тобто підкреслюється негативний стан здоров'я людини, морфологічні зміни і порушення функцій організму. Соціальний аспект інвалідності пов'язаний із поняттям «соціальна дезадаптація», що передбачає виникнення потреби в значному поліпшенні відповідних умов у зв'язку зі стійким розладом функцій організму, коли обмежується життєдіяльність інваліда. До соціальних факторів інвалідності належать характер виконуваної роботи, кваліфікація, освіта, санітарно-гігієнічні й виробничі умови праці, матеріально-побутові умови¹.

Легальне визначення поняття інвалідності міститься у ст. 1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», згідно з якою інвалідність — це міра втрати здоров'я у зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєді-

¹ Коробенко Н. П. Пенсійне забезпечення по інвалідності в солідарній пенсійній системі України : монографія / Коробенко Н. П. — К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. — С. 136–137.

Пенсійні правовідносини в Україні

яльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист¹.

Отже, у юридичному аспекті поняття «інвалідність» акцентує увагу на наслідках, що полягають у виникненні в особи потреби соціального захисту та матеріальної підтримки з боку держави.

У цьому Законі під втратою здоров'я розуміється наявність хвороб і фізичних дефектів, які призводять до фізичного, душевного і соціального неблагополуччя. Обмеження життєдіяльності визначається як помірно виражена, виражена або значно виражена втрата особою внаслідок захворювання, травми (її наслідків) або вроджених вад здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю своєї поведінки, спілкування, навчання, виконання трудової діяльності нарівні з іншими громадянами.

Отже, інвалідність — складний юридичний факт-подія, настання якого не залежить від волі особи, містить у собі такі елементи, як власне інвалідність (як міра втрати здоров'я), встановлення певної групи інвалідності, причина настання інвалідності, час її настання та строк, на який встановлюється інвалідність. Всі ці обставини встановлюються шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи Міністерства охорони здоров'я України відповідно до Положення про медико-соціальну експертизу та Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317², а також затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України Інструкції про встановлення груп інвалідності від 5 вересня 2011 р. № 561, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 14 листопада 2011 р. за № 1259/20033³. Особи, яка визнана інвалідом, залежно від ступеня розладу функцій органів і систем організму та обмеження її життєдіяльності встановлюється

¹ *Про реабілітацію* інвалідів в Україні: Закон України від 6 жовтня 2005 р. № 2961-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 2. — Ст. 36.

² *Питання* медико-соціальної експертизи: постанова Кабінету Міністрів України № 1317 від 03.12.2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF>.

³ *Інструкція* про встановлення груп інвалідності : наказ Міністерства охорони здоров'я України № 561 від 05.09.2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>.

I, II чи III група інвалідності. I група інвалідності поділяється на підгрупи А і Б залежно від ступеня втрати здоров'я інваліда та обсягу потреби в постійному сторонньому догляді, допомозі або нагляді.

Підставою для встановлення I групи інвалідності є стійкі, значно вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, неспроможності до самообслуговування і спричиняють до виникнення потреби у постійному сторонньому догляді, догляді або допомозі.

До I групи належать особи з найважчим станом здоров'я, які повністю не здатні до самообслуговування, потребують постійного стороннього нагляду, догляду або допомоги, абсолютно залежні від інших осіб у виконанні життєво важливих соціально-побутових функцій або які частково здатні до виконання окремих елементів самообслуговування.

До підгрупи А I групи інвалідності належать особи з виключно високим ступенем втрати здоров'я, який спричиняє до виникнення потреби у постійному сторонньому догляді, догляді або допомозі інших осіб і фактичну нездатність до самообслуговування.

До підгрупи Б I групи інвалідності належать особи з високим ступенем втрати здоров'я, який спричиняє значну залежність від інших осіб у виконанні життєво важливих соціально-побутових функцій і часткову нездатність до виконання окремих елементів самообслуговування.

Підставою для встановлення II групи інвалідності є стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, при збереженій здатності до самообслуговування та не спричиняють потреби в постійному сторонньому догляді, догляді або допомозі.

Підставою для встановлення III групи інвалідності є стійкі, помірної важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травм або вродженими вадами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності особи, в тому числі її працездатності, але потребують соціальної допомоги і соціального захисту.

Пенсійні правовідносини в Україні

При встановленні інвалідності особі завжди визначається її причина.

Відповідно до п. 26 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності причинами інвалідності є:

- загальне захворювання;
- інвалідність з дитинства;
- нещасний випадок на виробництві (трудова каліцтво чи інше ушкодження здоров'я);
- професійне захворювання;
- поранення, контузії, каліцтва, захворювання: 1) одержані під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язані з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, що визнані такими згідно із законодавством, в районі воєнних дій на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн або з участю у бойових діях у мирний час; 2) одержані під час захисту Батьківщини, виконання інших обов'язків військової служби, пов'язаних з перебуванням на фронті в інші періоди; 3) одержані в районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни та від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння у повоєнний період, а також під час виконання робіт, пов'язаних з розмінуванням боєприпасів часів Великої Вітчизняної війни незалежно від часу їх виконання; 4) одержані у неповнолітньому віці внаслідок воєнних дій громадянської і Великої Вітчизняної воєн та в повоєнний період; 5) пов'язані з участю у бойових діях та перебуванням на території інших держав; 6) пов'язані з виконанням службових обов'язків, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, з участю у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, іншим ураженням ядерними матеріалами; 7) одержані внаслідок політичних репресій; 8) пов'язані з виконанням обов'язків військової служби або службових обов'язків з охорони громадського порядку, боротьби із злочинністю та ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій;
- захворювання: 1) отримані під час проходження військової служби чи служби в органах внутрішніх справ, державної безпеки,

інших військових формуваннях; 2) пов'язані з впливом радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи; 3) одержані в період проходження військової служби і служби в органах внутрішніх справ, державній пожежній охороні, органах і підрозділах цивільного захисту, Держспецзв'язку.

Відповідно до ст. 30 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія по інвалідності призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства) за наявності страхового стажу, передбаченого законом. Пенсія по інвалідності призначається незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи.

Пенсія по інвалідності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання призначається відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV.

Найбільш розповсюдженою причиною інвалідності на сьогодні є загальне захворювання. Як зазначає Н. П. Коробенко, традиційно термін «загальне захворювання», як причина інвалідності, використовується як уніфікуючий вираз узагальнюючого характеру, що включає в себе і позначає різні хвороби, анатомічні дефекти, поява яких у фізичної особи не пов'язана із виконанням трудових обов'язків, а також нещасні випадки невиробничого характеру. Однак за національним законодавством визначення причини настання інвалідності внаслідок хвороби, що має загальний характер, здійснюється за залишковим принципом. Тобто якщо захворювання не спричинене професійною хворобою, його відносять до загального. Тому досить часто на практиці виникають ситуації, коли особа, яка має захворювання, що призводить до обмеження її життєдіяльності, визнається МСЕК фактично здоровою¹. У пенсійному

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія* / [Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, М. П. Стадник [та ін.]. — К.: Ін Юре, 2012. — С. 150–151.

забезпеченні по інвалідності, на відміну від пенсійного забезпечення за віком, що призначається довічно, важливе значення відіграють строки, на які встановлюється інвалідність.

Згідно з п. 22 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності повторний огляд інвалідів з нестійкими, оборотними змінами та порушеннями функцій організму з метою визначення ефективності реабілітаційних заходів, стану здоров'я і ступеня соціальної адаптації проводиться раз на один — три роки.

Повторний огляд інвалідів, а також осіб, інвалідність яких встановлено без зазначення строку проведення повторного огляду, проводиться раніше зазначеного строку за заявою такого інваліда, інших заінтересованих осіб у разі настання змін у стані здоров'я і працездатності або за рішенням суду чи прокуратури.

Особам, що звертаються для встановлення інвалідності, група інвалідності встановлюється без зазначення строку повторного огляду в разі наявності вроджених вад розумового чи фізичного розвитку, анатомічних дефектів, стійких необоротних морфологічних змін та розладу функцій органів і систем організму, неефективності реабілітаційних заходів, неможливості відновлення соціальної адаптації, несприятливого прогнозу відновлення працездатності з урахуванням реальних соціально-економічних обставин у місці проживання інваліда, а також інвалідам, у яких строк переогляду настає після досягнення пенсійного віку, встановленого ст. 26. Водночас згідно зі ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія по інвалідності призначається на весь строк встановлення інвалідності. Інвалідам, які досягли пенсійного віку, встановленого Законом, пенсії по інвалідності призначаються довічно. Виникає питання, чому пенсія по інвалідності призначається довічно тільки особам пенсійного віку, а особам, яким група інвалідності визначена без встановлення строку переогляду — на строк встановлення інвалідності? Очевидно, що така логічна неузгодженість у законі має бути виправлена шляхом внесення відповідного доповнення до ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Щодо вищезазначених строків повторного огляду інвалідів повністю підтримуємо позицію Н. П. Коробенко, на думку якої поліпшити стан здоров'я, особливо зважаючи на рівень медицини в

Україні та матеріальне становище більшості громадян, у термін два—три роки, а особливо за один рік, не завжди є можливим. Більш доцільним у такому разі було б запровадження термінів переогляду від одного до п'яти років та розроблення переліку, в якому конкретно вказувалися б залежно від складності захворювання терміни переогляду інвалідів¹.

Як підсумок, слід зазначити, що у правовому регулюванні пенсійних правовідносин по інвалідності на сьогодні існує чимало суперечностей та проблем, зумовлених, у тому числі, нечітким неоднозначним закріпленням юридичних фактів у правових нормах, що потребує невідкладної роботи з удосконалення законодавства.

Правовідносини з пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника також виникають на підставі юридичного фактичного складу, до якого входять такі юридичні факти: втрата годувальника; наявність у померлого годувальника на момент смерті страхового стажу відповідної тривалості; непрацездатність особи або перебування особи (членів сім'ї) на повному утриманні годувальника, звернення за призначенням пенсії та акт органу про призначення цього виду пенсії.

Як вказує Т. В. Кравчук, юридичний фактичний склад, який є підставою для виникнення пенсійних правовідносин у разі втрати годувальника, суттєво ускладнений, оскільки одна частина елементів юридичного складу пов'язана з особою годувальника, інша ж частина безпосередньо стосується членів його сім'ї. Так, до юридичних фактів, які визначають суб'єктивне право на отримання пенсії даного виду, що пов'язані з особою годувальника, належать: смерть годувальника, визнання останнього безвісно відсутнім або оголошення померлим; наявність у годувальника на момент смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності; факт наявності у померлого годувальника групи інвалідності, яка настала в період проходження строкової військової служби.

До другої групи юридичних фактів, які стосуються членів його сім'ї, входять: належність до кола непрацездатних членів сім'ї

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні* : монографія / [Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, М. П. Стадник [та ін.]. — С. 152.

Пенсійні правовідносини в Україні

померлого годувальника; факт перебування на утриманні померлого годувальника; вступ до вищого або професійно-технічного навчального закладу за денною формою навчання; настання інвалідності — для дітей померлого годувальника до досягнення 18 років, для батьків та подружжя померлого годувальника незалежно від віку; втрата джерела засобів до існування батьками чи подружжям померлого, якщо вони не були на його утриманні; відсутність факту отримання аліментних виплат пасинку/падчерці від батьків; факт утримання чи виховання протягом 5 років мачухою/вітчимом померлого пасинка/падчерки.

Серед елементів юридичного складу окремо можна виділити також ті, які впливають на розмір пенсії у разі втрати годувальника. Одні з них пов'язані з особою годувальника: зокрема, розмір страхових внесків. Інші юридичні факти стосуються безпосередньо непрацездатних членів сім'ї: кількість осіб, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника, кількість померлих годувальників у дітей-сиріт, виділення частки пенсійних виплат із загальної пенсії¹.

Ключовим юридичним фактом для пенсійних правовідносин цього виду є втрата годувальника. У законодавстві відсутнє визначення поняття втрати годувальника, але, виходячи з його змісту, можна зробити висновок, що під втратою годувальника чинне пенсійне законодавство розуміє настання одного з таких юридичних фактів: смерть годувальника, визнання годувальника безвісно відсутнім або оголошення померлим у встановленому законом порядку. Факт смерті громадян підтверджується свідоцтвом, яке видається органом реєстрації актів громадянського стану. Безвісна відсутність — це встановлений у судовому порядку на підставі необхідних перевічених даних факт тривалої відсутності особи за місцем її проживання. Відповідно до п. 1 ст. 43 Цивільного кодексу (далі — ЦК) України особа може бути визнана безвісно відсутньою, якщо протягом року в місці її постійного проживання немає відомостей про її місце перебування. У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні* : монографія / [Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, М. П. Стадник [та ін.].— С. 182.

за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць — перше січня наступного року¹. Порядок визнання фізичної особи безвісно відсутньою встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України².

Статтю 46 ЦК України передбачаються умови, за яких особа може бути оголошена судом померлою. Відповідно до ч. 1 цієї статті фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, — протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру — протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Повернення особи, яка вважалася відсутньою безвісти або оголошеною померлою, або встановлення місця її перебування буде підставою для припинення виплати пенсії у зв'язку з втратою годувальника.

Зважаючи на те, що термін «втрата годувальника» широко вживається у різних нормативно-правових актах, але в жодному з них не визначається його поняття, з метою удосконалення правового регулювання пенсійного забезпечення, досягнення однозначного, чіткого розуміння та застосування нормативно-правових актів, видається доцільним у Законі України «Про загальнообов'язкове

¹ Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/435-15>.

² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV від 18.03.2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.

Пенсійні правовідносини в Україні

державне пенсійне страхування» визначити дефініцію поняття «втрата годувальника» такого змісту: «Втратою годувальника вважається смерть годувальника (оголошення його померлим чи визнання безвісно відсутнім), з настанням якої у непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника, що перебували на його утриманні або отримували від нього допомогу, яка була для них постійним і основним джерелом засобів до існування, виникає право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника».

У ч. 1 ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначено, що пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника. Отже, наступними за значущістю юридичними фактами у юридичному фактичному складі, що є підставою виникнення правовідносин з пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника, є непрацездатність та належність до членів сім'ї померлого годувальника осіб, які претендують на отримання такої пенсії.

Згідно з ч. 2 ст. 36 цього Закону непрацездатними членами сім'ї вважаються: 1) чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли передбаченого законом пенсійного віку; 2) діти (у тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років. Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах, — до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти — до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні; 3) чоловік (дружина), а в разі їх відсутності — один з батьків або брат, сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років.

Як бачимо, поняття непрацездатності у разі пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника охоплює значно ширше коло життєвих обставин порівняно з пенсійним забезпеченням за

віком та по інвалідності. Ці випадки зумовлені різними за природою чинниками: соціальними — догляд за дитиною до досягнення нею 8-річного віку; вступ дитини померлого годувальника до вищого або професійно-технічного навчального закладу; фізіологічними — старість, інвалідність; віковими — неповноліття. У більшості випадків непрацездатність у пенсійному забезпеченні у зв'язку із втратою годувальника, так би мовити, презюмується, наприклад, досягнення пенсійного віку, догляд за дитиною до 8 років тощо. У разі настання інвалідності особи йдеться про реальну непрацездатність, яка встановлюється у відсотках за рішенням МСЕК. Однак ступінь втрати працездатності, тобто прийнята система диференціації інвалідності на групи, при пенсійному забезпеченні у разі втрати годувальника значення не має.

Проблемним на сьогодні залишається питання встановлення юридичного факту, який підтверджує належність до членів сім'ї померлого годувальника та факту перебування на його утриманні.

Як правильно зауважує Т. В. Кравчук, у чинному законодавстві з соціального забезпечення немає єдиного переліку членів сім'ї померлого годувальника, померлого потерпілого чи сім'ї взагалі. Так, у ст. 36 Закону України «Про пенсійне забезпечення» міститься перелік членів сім'ї померлого годувальника, відмінний від того, який закріплений Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Відповідно до положень останнього брата, сестри, дід та баба не мають права на даний вид пенсії, якщо тільки не доглядають за дитиною померлого годувальника, а онуки у даному переліку взагалі не згадуються як суб'єкти права на пенсію у разі втрати годувальника. Виходить, що після смерті, наприклад, баби чи діда, які сумлінно виконували покладений на них обов'язок щодо матеріального утримання члена своєї сім'ї, наприклад онука/ онучки, останньому не надається право на пенсію у разі втрати годувальника, навіть якщо матеріальне утримання останнього було для них основним та постійним джерелом засобів до існування. Залишається не зрозумілим, з яких причин зі змісту ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» вилучено зазначених осіб з переліку забезпечуваних таким видом

пенсії. Адже у статтях 265–268 Сімейного кодексу України¹ на братів, сестер, внуків, бабу і діда покладається обов'язок матеріального утримання членів своєї сім'ї, якщо у них немає інших осіб, які повинні надавати таке утримання, або якщо у останніх немає можливості надавати належного утримання². У зв'язку з наведеним, слід підтримати пропозицію дослідниці щодо повернення таких категорій осіб, як брат, сестра, онуки, бабуся чи дідусь до переліку осіб, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника. Батьки, так само, як і другий із подружжя померлого годувальника, які перебували на його утриманні, мають право на такий вид пенсії незалежно від наявності джерел засобів до існування — допомога повнолітніх працездатних дітей, право на пенсію іншого виду, заробітна плата тощо. Ті батьки, які не перебували на утриманні померлого годувальника, мають право на цей вид пенсії, якщо втратили джерело до існування. Час втрати джерела до існування не має значення, це може мати місце як за життя годувальника, так і після його смерті.

Право на пенсію у разі втрати годувальника мають лише особи, які перебували у зареєстрованому державою шлюбі, реєстрація якого оформляється свідоцтвом про одруження. У разі втрати документів про укладення шлюбу факт реєстрації шлюбу встановлюється судовими органами. В Україні церковний та фактичний шлюби не породжують правових наслідків, у тому числі у сфері пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника.

Відповідно до положень ч.1 ст. 41 Закону України «Про пенсійне забезпечення» вітчим і мачуха мають право на пенсію у разі втрати годувальника нарівні з батьком і матір'ю за умови, якщо виховували або утримували померлого пасинка чи падчерку не менше 5 років. Ця норма, на нашу думку, потребує уточнення в частині того, як слід обчислювати 5-річний строк: або як 5 років підряд, або 5 років сумарно з певними проміжками.

Відповідно до підпункту ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника мають діти (у тому числі діти, які

¹ *Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.*

² *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія. — С. 163.*

народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років. Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах, — до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти — до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні.

Дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника. Неповнолітні діти, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, зберігають це право і в разі їх усиновлення. Отже, у дітей право на такий вид пенсії виникає у зв'язку зі смертю як батька, так і матері. Батьками дитини визнаються особи, які записані у свідоцтві про народження. Якщо дитина народилася після смерті годувальника, померла особа може бути записана її батьком/матір'ю, якщо з дня смерті до дня народження дитини пройшло не більше 10 місяців. Діти, які народжені у шлюбі, який з часом був визнаний недійсним, мають таке саме право на пенсію у разі втрати годувальника, як і діти, народжені у зареєстрованому шлюбі.

Діти, народжені від батьків, які не були одружені, мають право на пенсію у разі втрати годувальника, якщо останній визнаний батьком/матір'ю органами РАГСу або у судовому порядку.

Діти мають право на пенсію у разі втрати годувальника, навіть якщо останній був позбавлений батьківських прав.

Усиновлені діти мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми. Усиновлення — це юридичний акт, який встановлює між усиновленим та усиновлювачем аналогічні відносини як між рідними батьками та дітьми (пункти 3—4 ст. 232 Сімейного кодексу України). Відповідно до п.1 ст. 239 Сімейного кодексу України скасування усиновлення тягне за собою такі правові наслідки, як припинення на майбутнє прав та обов'язків, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами. А це означає, що ці особи один щодо одного позбавляються права на пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника.

Пенсійні правовідносини в Україні

Відповідно до п. 5 ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пасинок і падчерка мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми, якщо вони не одержували аліментів від батьків. Проте на сьогодні неврегульованим залишається питання, як діяти у ситуації, коли аліментні виплати на користь падчерки чи пасинка все-таки здійснювалися, але до укладення шлюбу між померлим годувальником та матір'ю або батьком. Як слушно вказує Т. В. Кравчук, у такому випадку пенсія у разі втрати годувальника падчерці/пасинку має призначатися у безумовному порядку. У разі отримання аліментів під час такого шлюбу, на думку дослідниці, до уваги слід брати розмір останніх: якщо сума аліментних виплат була більшою за матеріальне утримання, яке надавалося з боку померлого годувальника, то рішення про призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника має бути незадовільним для падчерки чи пасинка¹.

Певні труднощі у практичному застосуванні може викликати питання, яка особа вважається вітчимом/мачухою. Як правило, коли йдеться про пенсії у разі втрати годувальника пасинку/падчерці, то вітчимом/мачухою для них (пасинка/падчерки) вважається особа, яка є другим з подружжя того з батьків, з ким проживає дитина. Слід пам'ятати, що коли після розлучення двоє батьків, мається на увазі і батько і мати, зареєстрували новий шлюб з новими партнерами, обоє ці партнери щодо дітей розлучених батьків є вітчимом — новий чоловік матері або мачухою — нова дружина батька, незалежно від факту спільного проживання з пасинком/падчеркою².

Крім того, до непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, закон відносить чоловіка (дружину), а в разі їх відсутності — одного з батьків або брата чи сестру, дідуся чи бабусю померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років. Документом, який засвідчує, що чоловік (дружина), а у разі їх відсутності — один з батьків або брат

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія.* — С. 169.

² Там само. — С. 170.

чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника, незалежно від віку і працездатності, зайняті доглядом за дитиною померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років, приймаються: а) довідки уповноважених органів з місця проживання (реєстрації), у тому числі органів місцевого самоврядування; б) довідка органу, що призначає допомогу, про вид отриманої допомоги та період її одержання. За відсутності зазначених документів і неможливості їх одержання факт здійснення догляду може встановлюватись у судовому порядку.

Члени сім'ї померлого годувальника, для яких його допомога була постійним і основним джерелом засобів до існування, але які й самі одержували пенсію, мають право, за бажанням, перейти на пенсію у зв'язку з втратою годувальника.

Щодо факту перебування на утриманстві, то, за загальним правилом, особи вважаються такими, що були на утриманні померлого годувальника, якщо вони: а) були на повному утриманні померлого годувальника; б) одержували від померлого годувальника допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування.

Отже, можна виділити два види утриманства: повне утриманство та отримання допомоги, яка була постійним та основним джерелом засобів до існування.

Для встановлення факту утриманства слід з'ясувати низку різних обставин, зокрема характер матеріальної допомоги — наскільки постійною вона була; місце такої допомоги серед інших можливих засобів до існування тощо. Матеріальна допомога, відповідно до чинного пенсійного законодавства, повинна мати постійний характер. Це означає, що допомога, яка надавалась епізодично, нерегулярно або одноразово, до уваги під час встановлення факту утриманства не береться. Отже, матеріальна допомога, що надавалась померлим годувальником, повинна була займати основне місце серед інших можливих джерел засобів до існування. Як бачимо, основне джерело не трактується як єдине, оскільки останнє не виключає наявності інших елементів. Однак основне джерело повинне бути головним, тобто першочерговим серед усіх інших. Інші джерела засобів до існування мають відігравати додаткову, допоміжну роль.

Пенсійні правовідносини в Україні

У пенсійному законодавстві, на відміну, наприклад, від спадкового, у якому встановлюється мінімальна тривалість утриманства не менше року до смерті померлого, ніяких термінів і строків утриманства не встановлюється. Також не має значення, у які періоди життя годувальника надавалася допомога. Чи це відбувалося безпосередньо перед смертю годувальника, чи за кілька років до цього. Факт спільного проживання утриманця разом з померлим годувальником не є підставою для автоматичного визнання факту утриманства, адже при спільному проживанні утриманство може як мати місце, так і ні.

Документом, що засвідчує факт перебування на утриманні непрацездатних членів сім'ї, можуть бути довідки житлово-експлуатаційних або інших організацій з місця проживання (реєстрації) або довідки органів місцевого самоврядування про перебування на повному утриманні померлого годувальника чи одержання від померлого годувальника допомоги, яка була постійним і основним джерелом засобів до існування, або про спільне проживання з годувальником на момент його смерті. У разі неможливості надати такі документи факт перебування на утриманні померлого годувальника встановлюється у судовому порядку.

Для виникнення у особи права на отримання пенсії у солідарній пенсійній системі недостатньо наявності лише вищедосліджених ключових юридичних фактів (досягнення пенсійного віку, встановлення інвалідності, втрата годувальника). Другим важливим юридичним фактом у юридичному фактичному складі, що зумовлює виникнення пенсійних правовідносин, на сьогодні є страховий стаж.

Поняття страхового стажу з'явилося у юридичній термінології порівняно недавно, а саме з прийняттям Верховною Радою України Концепції соціального забезпечення населення України (постанова № 3758 від 21 грудня 1993 р.).¹ На сьогодні страховий стаж, як юридична категорія права соціального забезпечення, фактично витіснив поняття трудового стажу, оскільки, як зазначає М. М. Шумило,

¹ Концепція соціального забезпечення населення України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 21.12.1993 р. № 3758 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3758-12>.

соціально-забезпечувальне законодавство переорієнтувалося із соціально-аліментних засад, де підставою отримання пенсії була кількість відпрацьованих років, на соціально-страхові, коли тривалість і розмір зроблених соціально-страхових внесків є юридичним фактом у юридичному складі правовідносин пенсії за віком, що суттєво впливає на її розмір¹. Отже, на сьогодні для отримання пенсії за віком переважне значення має не тривалість суспільно корисної праці людини взагалі, а тривалість часу, протягом якого особа сплачувала страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Страховий стаж у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. визначається як період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із цим Законом і за який сплачено страхові внески.

У ст. 24 цього Закону уточнюється поняття страхового стажу та визначаються періоди, з яких він складається. Зокрема, страховий стаж — це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачено страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок.

До страхового стажу для обчислення розміру пенсії за віком, з якого обчислюється розмір пенсії по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника, крім наявного страхового стажу, зараховується також на загальних підставах відповідно період з дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою віку, передбаченого ст. 26 зазначеного Закону, та період з дня смерті годувальника до дати, коли годувальник досяг би віку, передбаченого ст. 26 цього Закону.

¹ *Право на пенсію та його реалізація за сучасним законодавством України* : довідник / [Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, Я. В. Сімутіна та ін.; наук. ред. Н. М. Хуторян, М. М. Шумило]. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 11.

Пенсійні правовідносини в Україні

Період, протягом якого особа, яка підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на випадок безробіття, отримувала допомогу по безробіттю (крім одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності) та матеріальну допомогу в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації, включається до страхового стажу. Час перебування на інвалідності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням зараховується до страхового стажу для призначення пенсії за віком, а також до страхового стажу роботи із шкідливими умовами, який дає право на призначення пенсії на пільгових умовах і у пільгових розмірах.

На думку І. В. Оклей, держава необґрунтовано залишила поза увагою деякі види суспільно значущої діяльності, не зараховуючи їх до страхового стажу. У зв'язку з цим дослідниця пропонує включати до страхового стажу періоди навчання у вищих або професійно-технічних навчальних закладах на денній формі навчання, навчання в аспірантурі, докторантурі, інтернатурі та клінічній ординатурі, а також періоди проживання дружин осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби з чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їх працевлаштування за спеціальністю.

На підставі цього, вона пропонує відмінне від законодавчого визначення поняття страхового стажу як «періоду (строку), протягом якого особа працювала або займалася іншою суспільно-корисною діяльністю та підлягала державному соціальному страхуванню, якою/за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також інші періоди, вказані в законі, з якими пов'язані певні правові наслідки, протягом яких страхові внески відшкодовувалися Пенсійному фонду України за рахунок коштів Державного бюджету або надання державних дотацій із відповідних бюджетів»¹.

¹ Оклей І. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування :

У своєму дисертаційному дослідженні І. Ю. Михайлова також пропонує розширити перелік періодів, які включаються до страхового стажу, визначений вищенаведеною ст. 24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», та проводить класифікацію періодів, які включаються до страхового стажу на такі: 1) періоди, пов'язані з професійною діяльністю, виконанням державного обов'язку; 2) періоди, пов'язані з інвалідністю, тимчасовою втратою працездатності та доглядом; 3) періоди, пов'язані з перервою у здійсненні трудової діяльності; 4) періоди, пов'язані з навчанням; 5) періоди, пов'язані з обставинами реабілітуючого характеру.

З огляду на те, що страховий стаж на сьогодні є невід'ємним та обов'язковим елементом юридичного фактичного складу, що зумовлює виникнення пенсійних правовідносин у солідарній системі, виникає потреба у чіткій та вичерпній законодавчій регламентації як його дефініції, так і періодів, які включаються до страхового стажу, у зв'язку з чим слід підтримати вищевикладені пропозиції та розширити ч. 1 ст. 24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», включивши до неї, зокрема, такі періоди, як: період проходження строкової військової служби у Збройних Силах України, інших утворених відповідно до закону військових формуваннях, СБУ, органах МВС та служби в органах цивільного захисту; період догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; період здійснення догляду одного з непрацюючих працездатних батьків, усиновителів, опікуна, піклувальника, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, а також період догляду непрацюючих працездатних осіб за інвалідом І групи або за престарілим, який згідно з висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду або досяг 80-річного віку, якщо такі непрацюючі працездатні особи отримують допомогу або компенсацію відповідно до законодавства; період догляду, що здійснює працездатна особа за дитиною до 18 років, яка заражена вірусом імунодефіциту людини, або хворим на ВІЛ-інфекції/СНІД; період діяльності батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу,

Пенсійні правовідносини в Україні

прийомних батьків, якщо вони отримують грошове забезпечення відповідно до законодавства; період проживання дружин осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби з чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їх працевлаштування за спеціальністю; період навчання у вищих або професійно-технічних навчальних закладах на денній формі навчання, навчання в аспірантурі, докторантурі, інтернатурі та клінічній ординатурі; період перебування громадян у місцях позбавлення волі, які були безпідставно притягнуті до кримінальної відповідальності¹.

Страховий стаж обчислюється територіальними органами Пенсійного фонду за даними, що містяться в системі персоніфікованого обліку, а за періоди до впровадження системи персоніфікованого обліку — на підставі документів та в порядку, визначеному законодавством, що діяло до набрання чинності Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування».

Страховий стаж обчислюється в місяцях. Неповний місяць роботи, якщо застрахована особа підлягала загальнообов’язковому державному пенсійному страхуванню або брала добровільну участь у системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, зараховується до страхового стажу як повний місяць за умови, що сума сплачених за цей місяць страхових внесків є не меншою, ніж мінімальний страховий внесок.

Якщо сума сплачених за відповідний місяць страхових внесків є меншою, ніж мінімальний страховий внесок, цей період зараховується до страхового стажу як повний місяць за умови здійснення в порядку, визначеному правлінням Пенсійного фонду, відповідної доплати до суми страхових внесків таким чином, щоб загальна сума сплачених коштів за відповідний місяць була не меншою, ніж мінімальний страховий внесок. У разі якщо зазначену доплату не було здійснено, до страхового стажу зараховується період, визначений за кожний місяць сплати страхових внесків за формулою:

¹ Михайлова І. Ю. Правове регулювання пенсійного забезпечення за віком у солідарній пенсійній системі України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 / І. Ю. Михайлова. — Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2012. — С. 5, 15.

$$ТП = Cв : B,$$

де: $ТП$ — тривалість періоду, що зараховується до страхового стажу та визначається в місяцях;

$Cв$ — сума фактично сплачених страхових внесків за відповідний місяць;

B — мінімальний страховий внесок за відповідний місяць.

Періоди роботи після призначення пенсії зараховуються до страхового стажу на загальних підставах.

Страховий стаж враховується в одинарному розмірі, крім випадків, передбачених законодавством. Так, за кожний повний рік стажу роботи на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за Списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України, зайнятість на яких давала та дає право на пенсію на пільгових умовах, до страхового стажу додатково зараховується по одному року.

З прийняттям Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи України» тривалість страхового стажу, необхідного для призначення мінімальної пенсії за віком збільшилася з 25 до 35 років для чоловіків та з 20 до 30 років для жінок. За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 відсоток розміру пенсії, але не більше як на 1 відсоток мінімального розміру пенсії за віком. За наявності страхового стажу меншої тривалості пенсія за віком встановлюється в розмірі, пропорційному наявному страховому стажу, виходячи з мінімального розміру пенсії за віком.

Тривалість страхового стажу, необхідного для призначення пенсії по інвалідності, визначено у ст. 32 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Так, особи, визнані інвалідами, мають право на пенсію по інвалідності, залежно від групи інвалідності, за наявності такого страхового стажу на час настання інвалідності або на день звернення за пенсією:

для інвалідів I групи:

до досягнення особою 25 років включно — 1 рік;

від 26 років до досягнення особою 28 років включно — 2 роки;
від 29 років до досягнення особою 31 року включно — 3 роки;
від 32 років до досягнення особою 34 років включно — 4 роки;
від 35 років до досягнення особою 37 років включно — 5 років;
від 38 років до досягнення особою 40 років включно — 6 років;
від 41 року до досягнення особою 43 років включно — 7 років;
від 44 років до досягнення особою 48 років включно — 8 років;
від 49 років до досягнення особою 53 років включно — 9 років;
від 54 років до досягнення особою 59 років включно — 10 років;
для інвалідів II та III груп:

до досягнення особою 23 років включно — 1 рік;

від 24 років до досягнення особою 26 років включно — 2 роки;
від 27 років до досягнення особою 28 років включно — 3 роки;
від 29 років до досягнення особою 31 року включно — 4 роки;
від 32 років до досягнення особою 33 років включно — 5 років;
від 34 років до досягнення особою 35 років включно — 6 років;
від 36 років до досягнення особою 37 років включно — 7 років;
від 38 років до досягнення особою 39 років включно — 8 років;
від 40 років до досягнення особою 42 років включно — 9 років;
від 43 років до досягнення особою 45 років включно — 10 років;
від 46 років до досягнення особою 48 років включно — 11 років;
від 49 років до досягнення особою 51 року включно — 12 років;
від 52 років до досягнення особою 55 років включно — 13 років;
від 56 років до досягнення особою 59 років включно — 14 років.

Особи, визнані інвалідами після досягнення 60 років, мають право на пенсію по інвалідності за наявності страхового стажу не менше 15 років.

Для призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника вимагається наявність у померлого годувальника страхового стажу, який був би йому необхідний для призначення пенсії по III групі інвалідності. Незалежно від наявності та тривалості страхового стажу пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається у разі смерті пенсіонера або осіб, які проходили строкову військову службу.

Отже, значення страхового стажу як юридичного факту в сучасному пенсійному забезпеченні надзвичайно велике. Він (у сукупності з іншими юридичними фактами) породжує виникнення пен-

сійних правовідносин, впливає на розмір пенсії, від нього залежить кінцевий розмір пенсії за віком (за кожний рік понад встановлений стаж пенсія збільшується). Страховий стаж як юридичний факт потребує спеціального підтвердження. Встановлення стажу — особлива процедура, яка полягає у обчисленні страхового стажу за спеціально передбаченими у законодавстві правилами.

Відповідно до підпункту «б» п. 7 Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, затвердженого Постановою правління Пенсійного фонду України від 25 листопада 2005 р. № 22-1, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 грудня 2005 р. № 1566/11846 до заяви про призначення пенсії за віком додаються документи про стаж, що визначені Порядком підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 р. № 637. За період роботи, починаючи з 1 січня 2004 р., відділ персоніфікованого обліку органу, що призначає пенсію, додає довідку із бази даних системи персоніфікованого обліку.

Отже, незважаючи на те, що з набранням чинності Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» страховий стаж став визначальним для призначення пенсії, на сьогодні зберігає своє значення і трудовий стаж. Зокрема, у п. 2 Прикінцевих положень самого Закону встановлено, що до запровадження пенсійного забезпечення через професійні та корпоративні фонди особам, які мають право на пенсію на пільгових умовах або за вислугу років, пенсії призначаються за нормами цього Закону в разі досягнення пенсійного віку та наявності трудового стажу, передбаченого Законом України «Про пенсійне забезпечення». Так, на сьогодні трудовий стаж враховується при призначенні пенсії на пільгових умовах та за вислугу років.

Питанню трудового стажу як юридичної категорії приділялося чимало уваги у юридичній літературі як з трудового права, так і права соціального забезпечення. Не можна не згадати роботу Л. Я. Гінцбурга «Трудовой стаж рабочих и служащих», який узагаль-

нено визначав трудовий стаж як «час трудової діяльності працівника»¹.

Трудовий стаж являє собою безперервну чи повторювальну дію, тобто стан, який відрізняється від фактів обмеженої (однократної) дії тим, що існує лише у даний момент чи відомий проміжок часу, породжує певну юридичну дію, потім втрачає свою правову силу².

М. Л. Захаров, Е. Г. Тучкова з урахуванням ознак, що мають юридичне значення, пропонують визначати трудовий стаж як сумарну тривалість трудової, іншої суспільно корисної діяльності та вказаних у законі періодів (незалежно від того, де і коли вони мали місце і чи були у них перерви), з якими пов'язані певні правові наслідки³.

На думку О. Л. Кучми, трудовий стаж слід визначати як період трудової чи іншої суспільно корисної діяльності громадян, які перебувають чи перебували в трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями, або діяльності осіб, прирівняних до робітників чи службовців, що породжує визначені правові наслідки⁴.

Трудовий стаж належить до таких юридичних фактів, що потребують спеціального оформлення, іншими словами, наявність трудового стажу породжує певні юридичні наслідки, якщо цей стаж певним чином встановлений. Встановлення стажу — особлива процедура, яка полягає в обчисленні стажу за певними, передбаченими у законодавстві правилами, та закінчується фіксацією тривалості стажу в певному документі. Основним документом, що підтверджує стаж роботи, на сьогодні є трудова книжка⁵.

¹ Гинцбург Л. Я. Трудовой стаж рабочих и служащих / Гинцбург Л. Я. — М. : Институт права им. А. Я. Вышинского : Изд-во академии наук СССР, 1958. — С. 3–4.

² Толстой Ю. К. К теории правоотношений / Толстой Ю.К. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. — С. 14.

³ Захаров М. Л., Тучкова Э. Г. Право социального обеспечения России : учебник. — [2-е изд., испр. и перераб.]. — М. : БЕК, 2002. — С. 165.

⁴ Кучма О. Л. Страховий стаж як категорія трудового права і права соціального забезпечення України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05. — Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2011. — С. 8.

⁵ Порядок підтвердження наявного трудового стажу за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній, затверджений постановою Кабінету Міністрів

Трудовий стаж як факт-стан має вольовий характер. На відміну від інших фактів-станів (наприклад, перебування у шлюбі), трудовий стаж виявляється у законодавстві як юридичний факт у двох вимірах: у кількісному, коли відбивається загальна тривалість трудової діяльності; у якісному — виділяється спеціальний підсумований чи безперервний стаж¹.

Отже, у юридичній літературі трудовий стаж поділяється на кілька різновидів. Наприклад, Г. В. Сулейманова класифікує трудовий стаж на:

1) основний трудовий стаж — сумарна тривалість трудової або іншої суспільно-корисної діяльності;

2) страховий стаж — це той стаж, який враховується при визначенні права на трудову пенсію і види страхової допомоги, — сумарна тривалість періодів роботи і (чи) іншої діяльності, упродовж яких сплачувалися страхові внески;

3) спеціальний трудовий стаж (вислуга років) — це сумарна тривалість трудової або іншої суспільно-корисної діяльності, яка була пов'язана з роботами у певній місцевості, на окремих видах робіт².

З поняттям спеціального трудового стажу безпосередньо пов'язані правовідносини з пенсійного забезпечення за вислугу років та на пільгових умовах.

У системі пенсійного забезпечення пенсії за вислугу років займають особливе місце. На відміну від пенсій за віком, по інвалідності та у разі втрати годувальника, пенсії за вислугу років призначаються тільки окремим категоріям працівників. Це особливий вид пенсійного забезпечення, який за загальним правилом не пов'язаний ні з пенсійним віком, ні з втратою працездатності. Введення пенсій за вислугу років окремим категоріям громадян пояснюється специфікою роботи на відповідній професії. Оскільки після тривалого періоду певної трудової діяльності, яка призводить до втрати професій-

України від 12 серпня 1993 р. № 637 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/637-93-%D0%BF>

¹ Бодерскова Н. Некоторые вопросы правового регулирования трудового стажа рабочих и служащих / Н. Бодерскова // Вопросы социального обеспечения. — М. : ЦИЭТИН, 1970. — С. 36–37.

² Сулейманова Г. В. Право социального обеспечения : учебник для вузов / Сулейманова Г. В. / [3-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Изд.-торг. корпорация «Дашков и К», 2009. — С. 79.

Пенсійні правовідносини в Україні

ної працездатності, працівник часто не може, до настання пенсійного віку, виконувати на належному рівні роботу з попередньої професії¹.

Підставою виникнення пенсійних правовідносин за вислугу років є юридичний фактичний склад, до якого входять такі юридичні факти: вислуга років (спеціальний стаж роботи чи служби), інколи наявність певного віку, волевиявлення громадянина, який має пенсійну правоздатність та рішення органу про призначення пенсії.

Крім того, спеціальною умовою, дотримання якої обов'язкове для призначення цієї пенсії, є залишення роботи (посади), яка дає право на цю пенсію.

Пенсії за вислугу років на сьогодні призначаються за нормами Закону України «Про пенсійне забезпечення». Крім того, як свідчить практика, окремі питання врегульовуються підзаконними нормативними актами. Зокрема, постановами Уряду визначається перелік посад і робіт, порядок обчислення строків вислуги тощо. Водночас ані у згаданому Законі, ані в жодному іншому нормативно-правовому акті немає визначення поняття вислуги років або спеціального трудового стажу. Натомість у ст. 51 Закону, яка має назву «Підстави пенсійного забезпечення за вислугу років», визначено, що пенсії за вислугу років встановлюються окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком. Відповідно до цього під вислугою років слід розуміти роботу певної тривалості на окремих посадах, виконання якої призводить до втрати професійної придатності до настання загальнозстановленого пенсійного віку.

За визначенням М. І. Іншина, пенсія за вислугу років — це пенсійна виплата, що є регулярним (щомісячним) грошовим забезпеченням окремих категорій громадян зі спеціальною правоздатністю, у зв'язку з тривалою професійною діяльністю. Пенсію за вислугу років інколи називають «дочасною пенсією», тобто пенсією до досягнення пенсійного віку².

¹ *Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні*. — С. 506–507.

² *Право соціального забезпечення в Україні* : підручник / [Т. А. Занфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.; за заг. ред.: Т. А. Занфірової,

І. М. Сирота зазначає, що законодавство вирізняє чотири категорії громадян, яким призначається пенсія за вислугу років, зокрема:

— військовослужбовці та службовці (працівники) органів внутрішніх справ;

— працівники цивільної авіації та льотно-випробувального складу;

— державні службовці, судді, працівники прокуратури і митних органів;

— окремі категорії працівників (спеціалістів) інших галузей народного господарства¹.

Отже, правовідносини з пенсійного забезпечення за вислугу років характеризуються такими особливостями. По-перше, основний ключовий юридичний факт, що зумовлює їх виникнення, — це не страховий стаж, а спеціальний стаж (вислуга років), по-друге, для призначення цієї пенсії необхідним є залишення роботи (посади), яка дає право на таку пенсію; по-третє, для них, зазвичай, не вимагається такий юридичний факт, як досягнення пенсійного віку; по-четверте, суб'єкти правовідносин, яким призначається пенсія за вислугу років, чітко визначені у законодавстві.

Пенсії, як вид соціального забезпечення, не можуть бути призначені автоматично, адже волевиявлення індивіда є обов'язковою умовою соціального забезпечення.

Порядок звернення та перелік документів, необхідних для призначення пенсії за віком, регламентується затвердженим постановою правління Пенсійного фонду України від 25 листопада 2005 р. № 22-1 Порядком подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Відповідно до цього Порядку заява про призначення пенсії непрацюючим громадянам і членам їх сімей подається заявником особисто або через представника, який діє на підставі виданої йому довіреності, посвідченої нотаріально, безпосередньо до органу, що призначає пенсію, за місцем проживання (реєстрації), або законним представником

С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка]. — [2-ге вид. переробл. і доповн.]. — Х. : ФІНН, 2012. — С. 271.

¹ Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / Сирота І. М. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 126.

Пенсійні правовідносини в Україні

відповідно до законодавства за місцем проживання (реєстрації) заявника.

Заява про призначення пенсії за віком повинна містити прізвище, ім'я, по батькові заявника; дату народження; серію, номер паспорта, ким він виданий та дату видачі; ідентифікаційний код; вимогу призначити пенсію за віком; відомості щодо того, чи отримує особа іншу пенсію, а також у який спосіб заявник бажає отримувати пенсію. Звернення за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію, але не раніше, ніж за місяць до досягнення пенсійного віку. Пенсії за віком і по інвалідності призначаються незалежно від того, припинена робота на час звернення за пенсією чи продовжується.

Заява є тим юридичним фактом, що активізує процедурні правовідносини, основною метою яких є реалізація особою права на пенсію. Отже, на цій стадії встановлюються всі юридичні факти, що дають право особі на той чи інший вид пенсії¹.

Законодавство передбачає суворо формалізований перелік документів, які приймаються уповноваженим органом, для реалізації особою права на пенсію за віком. Орган пенсійного забезпечення не може на свій розсуд приймати як факти, що підтверджують право на пенсію, будь-які інші докази, крім передбачених законодавством. Крім того, зазначені підстави підтверджуються особами, що мають право на призначення пенсії, тільки визначеними в законодавстві документами.

Відповідно до п. 39 Порядку не пізніше 10 днів після надходження заяви з необхідними для призначення, перерахунку, переведення з одного виду пенсії на інший та поновлення раніше призначеної пенсії документами орган, що призначає пенсію, розглядає подані документи та приймає рішення щодо призначення пенсії. Виплата пенсії проводиться не пізніше одного місяця з дня прийняття рішення про призначення пенсії.

Отже, заява особи про призначення пенсії є правостворюючим юридичним фактом—дією, з якого починається індивідуалізація фактичної основи для пенсійного забезпечення конкретного суб'єкта в

¹ *Право на пенсію та його реалізація за сучасним законодавством України* : ловідник. — С. 158.

процедурних правовідносинах, а відповідний акт органу щодо призначення пенсії завершує юридичний фактичний склад, що є підставою виникнення матеріальних пенсійних правовідносин.

6.3. Юридичні факти, що зумовлюють зміну та припинення пенсійних правовідносин

Пенсійні правовідносини змінюються, призупиняються, поновлюються та припиняються також на підставі юридичних фактів. Проте для більшості випадків не вимагається такого великого за обсягом юридичного фактичного складу, який необхідний для виникнення пенсійних правовідносин, натомість достатньо одного юридичного факту чи простого юридичного фактичного складу, зокрема, смерть пенсіонера, зміна групи інвалідності тощо.

Правовідносини можуть бути спрямовані не тільки на призначення пенсії, але й на перерахунок розміру пенсії, переведення з одного виду пенсії на інший, що зумовлює зміну наявних пенсійних правовідносин.

Під зміною пенсійних правовідносин слід розуміти збільшення чи зменшення обсягу правомочностей суб'єкта пенсійних правовідносин (пенсіонера), тобто зміну розміру пенсії залежно від відповідного юридичного факту (складу). На відміну від виникнення пенсійних правовідносин, яке відбувається лише за наявності волевиявлення особи у вигляді звернення із заявою до відповідного органу, зміна пенсійних правовідносин може відбуватися як за заявою особи, так і без заяви.

Правовідносини, які виникають з метою перерахунку розміру вже призначеної пенсії, у більшості випадках не потребують обов'язкової умови волевиявлення особи. Оскільки органи Пенсійного фонду ведуть облік усіх застрахованих осіб та персоналізований облік надходження страхових внесків, створюють і забезпечують функціонування єдиного державного автоматизованого банку відомостей про застрахованих осіб. Таке правило полягає у тому, що у розпорядженні Пенсійного фонду наявна повна інформація для відповідних дій, отже, діє презумпція згоди пенсіонера на збільшення розміру його пенсії, яка забезпечена самим фактом звернення за призначенням пенсії, а отже, і бажанням цю пенсію отримувати.

Прикладами зміни пенсійних правовідносин без фактичного волевиявлення особи, але з його презумпцією, є збільшення розміру пенсій в результаті індексації та перерахунку пенсій у зв'язку із збільшенням середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки України, та прожиткового мінімуму.

Відповідно до ч. 1 ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсії, призначені за цим Законом, індексуються відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів населення. Така індексація на сьогодні здійснюється на підставі Закону України «Про індексацію грошових доходів населення»¹ від 3 липня 1991 р. та Порядку проведення індексації грошових доходів населення², затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1078. Індексація грошових доходів населення, зокрема пенсій, проводиться у разі, коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який встановлюється в розмірі 101 відсотка.

Підвищення грошових доходів громадян у зв'язку з індексацією здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, в якому офіційно опубліковано індекс споживчих цін. Індекс споживчих цін обчислюється Держстатом і не пізніше 10 числа місяця, що настає за звичним, публікується в офіційних періодичних виданнях.

Індексації підлягають грошові доходи населення у межах прожиткового мінімуму, встановленого для відповідних соціальних і демографічних груп населення.

Крім індексації, згідно з ч. 2 ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», пенсії підлягають перерахунку, у разі якщо величина середньомісячної заробітної плати штатного працівника в Україні, за даними спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі статистики за минулий рік, зросла з 1 березня поточного року, то розмір пенсії підвищується на коефіцієнт, що відповідає не менш як

¹ *Про індексацію грошових доходів населення* : Закон України від 03.07.91 р., № 1282 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1282-12>.

² *Порядок проведення індексації грошових доходів населення* : постанова КМ України від 17.07.03 р., № 1078 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 29. — Ст. 1471.

20 відсоткам темпів зростання середньомісячної заробітної плати штатного працівника в Україні порівняно з попереднім роком, крім випадків, коли підвищення пенсійних виплат за минулий рік перевищило цей коефіцієнт. Якщо коефіцієнт підвищення пенсійних виплат у минулому році був менший, ніж зазначений у цій частині, то збільшення пенсій здійснюється з урахуванням попереднього підвищення.

Розмір та порядок такого підвищення пенсії визначаються у межах бюджету Пенсійного фонду за рішенням Кабінету Міністрів України.

Крім того, у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом, підвищується розмір пенсії, крім пенсіонерів, які працюють (провадять діяльність, пов'язану з отриманням доходу, що є базою нарахування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування). Перерахунок пенсії проводиться з дня встановлення нового розміру прожиткового мінімуму. Пенсіонерам, які працюють (провадять діяльність, пов'язану з отриманням доходу, що є базою нарахування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування), після звільнення з роботи або припинення такої діяльності пенсія перераховується з урахуванням прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом, який встановлений на дату звільнення з роботи або припинення такої діяльності.

Зміна правовідносин, зокрема у зв'язку з тим, що пенсіонер пропрацював після призначення пенсії із заробітком вище того, з якого була нарахована пенсія, відбувається за його волевиявленням. У цьому разі підставою для зміни пенсійних правовідносин є такі юридичні факти: наявність певного стажу роботи після призначення пенсії, наявність заробітку, вищого від того, з якого була нарахована пенсія, волевиявлення особи у формі заяви про перерахунок раніше призначеної пенсії; рішення компетентного органу щодо перерахунку пенсії.

Отже, під зміною пенсійних правовідносин слід розуміти виключно зміну деяких суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів пенсійних правовідносин, тобто змісту пенсійних правовідносин, за незмінності об'єкта та суб'єктів пенсійних правовідносин. Наприклад,

щодо правовідносин, пов'язаних з перерахунками пенсій, то перерахунком можна назвати зміну розміру пенсії без зміни її виду.

Різновидом зміни пенсійних правовідносин є призупинення прав та обов'язків сторін цих правовідносин. Зокрема, нез'явлення інваліда на переогляд у МСЕК. Сам цей факт призупиняє дію пенсійних правовідносин по інвалідності внаслідок відсутності доказів факту інвалідності як підстави існування цих правовідносин у часі. Відповідно до ч. 2 ст. 35 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у разі якщо особа не з'явилася в органи медико-соціальної експертизи на повторний огляд у визначений для цього строк, виплата пенсії по інвалідності зупиняється з першого числа місяця, наступного за місяцем, у якому вона мала з'явитися на повторний огляд.

Водночас існують особливі умови, на підставі яких дія пенсійних правовідносин може бути відновлена. Так, ч. 3 ст. 35 вказаного Закону встановлює, у разі якщо строк повторного огляду медико-соціальної експертизи інвалідом пропущено з поважних причин або в разі визнання його знову інвалідом, виплата пенсії по інвалідності відновлюється з дня, з якого припинено виплату, до дня повторного огляду, але не більш як за три роки, якщо орган медико-соціальної експертизи визнає її за цей період інвалідом. Проте якщо під час повторного огляду інваліда переведено на іншу групу інвалідності (вищу або нижчу), пенсія за зазначений період виплачується за попередньою групою інвалідності.

Якщо виплату пенсії інвалідові було припинено у зв'язку з відновленням здоров'я або якщо він не отримував пенсії внаслідок нез'явлення на повторний огляд без поважних причин, то в разі наступного визнання його інвалідом виплата раніше призначеної пенсії поновлюється з дня встановлення інвалідності знову за умови, що після припинення виплати пенсії минуло не більше п'яти років. Якщо минуло більше п'яти років, пенсія призначається знову на загальних підставах.

Питання щодо поважності причин нез'явлення на повторний огляд у кожному конкретному випадку вирішує орган, що призначає пенсійне забезпечення, оскільки в даному випадку зміст факту, який викликає вказані юридичні наслідки, закріплено у нормі узагальнено. Видається, що до таких поважних причин, через які інва-

лід не зміг вчасно з'явитися на огляд до МСЕК, може бути хвороба, перебування у відрядженні тощо.

Виплата пенсії за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду або за рішенням суду припиняється, якщо: 1) пенсію призначено на підставі документів, що містять недостовірні відомості; 2) у разі смерті пенсіонера; 3) у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд; 4) в інших випадках, передбачених законом.

Поновлення виплати пенсії здійснюється за рішенням територіального органу Пенсійного фонду протягом 10 днів після з'ясування обставин та наявності умов для відновлення її виплати. Виплата пенсії поновлюється в порядку, передбаченому для її призначення (ст. 49 Закону).

Для припинення пенсійних правовідносин, окрім юридичних фактів-подій, необхідним є ще і юридичний факт-дія — рішення територіального органу Пенсійного фонду чи суду. Юридичний факт-дія, який свідчить про волевиявлення самого пенсіонера, для припинення пенсійних правовідносин переважно не вимагається. Підставою для припинення пенсійних правовідносин можуть бути як окремі юридичні факти, так і юридичні склади, як-то: смерть пенсіонера, переведення з однієї пенсії на іншу; відновлення працездатності інваліда і, як наслідок, зняття з нього групи інвалідності; досягнення дітьми, братами, сестрами, онуками померлого годувальника 18-річного віку, а студентами вищих навчальних закладів — 23 років.

Частиною 3 ст. 45 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачено, що переведення з одного виду пенсії на інший здійснюється з дня подання заяви на підставі документів про страховий стаж, заробітну плату (дохід) та інших документів, що знаходяться на час переведення з одного виду пенсії на інший у пенсійній справі, а також додаткових документів, одержаних органами Пенсійного фонду.

У випадку переведення з одного виду пенсії на інший юридичний фактичний склад стає підставою припинення пенсійних правовідносин. Так, з переведенням з пенсії по інвалідності на пенсію за віком за волевиявленням особи, якщо є право вибору виду пенсії, припиняється один вид пенсійних правовідносин та виникає інший

Пенсійні правовідносини в Україні

на підставі юридичного складу, до якого входять такі елементи: 1) волевиявлення особи, яка володіє пенсійною правоздатністю та правом вимоги щодо призначення пенсії; 2) досягнення ним пенсійного віку; 3) наявність необхідного страхового стажу; 4) акт компетентного органу.

Отже, під припиненням пенсійних правовідносин слід розуміти, як правило, зміну двох елементів (суб'єктів та об'єкта, об'єкта та змісту) пенсійних правовідносин. Модифікація одного з елементів — лише змінює правовідносини. Оскільки елементами правовідносин є суб'єкти, об'єкти і зміст (права та обов'язки сторін), розмежування зміни та припинення правовідносин повинно бути пов'язане зі ступенем зміни його структури.

Проведене дослідження юридичних фактів та юридичних фактичних складів як підстав виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі дозволило дійти таких висновків.

Пенсійні правовідносини можуть виникнути тільки за наявності певної сукупності юридичних фактів, які виступають як елементи правоутворюючого юридичного фактичного складу, закріпленого у пенсійному законодавстві, та мають юридично однакове значення. Тільки їх спільна наявність та встановлений порядок накопичення тягне за собою виникнення пенсійних правовідносин.

Чинне пенсійне законодавство пов'язує виникнення пенсійних правовідносин з особливими юридичними фактами-подіями, визначеними законодавцем як соціальні страхові ризики, а якщо звузити сферу їх застосування виключно до пенсійного забезпечення, можна назвати їх «пенсійними страховими ризиками» (досягнення певного віку, інвалідність, втрата годувальника). Кожному виду пенсійного страхового ризику відповідає свій вид пенсійного забезпечення. Тому видається доцільним виділяти зазначені юридичні факти-події в особливу групу в складному юридичному фактичному складі, позначаючи їх як «ключові» (істотні) юридичні факти.

Залежно від правових наслідків юридичні факти можна класифікувати на групи. До першої групи слід віднести юридичні факти, які є підставами виникнення у особи суб'єктивного права на пенсію, але самі по собі не здатні породити пенсійних правовідносин. Щодо

пенсії за віком — це досягнення законодавчо встановленого пенсійного віку та наявність страхового стажу необхідної тривалості.

У пенсійних правовідносинах по інвалідності до цієї групи юридичних фактів належать визнання особи інвалідом внаслідок загального захворювання або травми, не пов'язаної з трудовою діяльністю, та наявність страхового стажу встановленої законом тривалості.

У пенсійних правовідносинах у зв'язку з втратою годувальника до першої групи належать, по-перше, юридичні факти, пов'язані з особою годувальника (втрата годувальника та наявність у нього відповідного страхового стажу), а по-друге, факти, які стосуються членів сім'ї померлого годувальника (непрацездатність, перебування на його утриманні тощо).

До юридичних фактів, які є підставами виникнення суб'єктивного права на пенсію за вислугу років, належать два факти — наявність встановленої законом вислуги років та залишення посади чи роботи, яка дає право на цей вид пенсії.

До другої групи юридичних фактів у юридичному фактичному складі, що зумовлюють виникнення пенсійних правовідносин у цілому, слід віднести факти, пов'язані з процедурою оформлення пенсійних правовідносин, що приводять у дію механізм реалізації суб'єктивного права, а саме волевиявлення особи та завершальний юридичний факт — прийняття компетентним органом рішення про призначення пенсії.

Крім цих двох груп юридичних фактів у юридичному фактичному складі, що породжує пенсійні правовідносини, неабияке значення мають обставини чи відомості, які можуть вплинути на об'єкт пенсійних правовідносин, точніше розмір пенсії. Наприклад, заробітна плата, з якої обчислюється пенсія, наявність утриманців, інші обставини, які дають право на додаткове підвищення основного розміру пенсії. Однак, на нашу думку, ці обставини не мають правотворючої сили юридичних фактів, а можуть розглядатися лише як умови, додаткові до підстав виникнення пенсійних правовідносин, розглянутих вище.

Для виникнення пенсійних правовідносин характерні такі юридичні фактичні склади, які поєднують владні волевиявлення компетентного державного органу з невладними волевиявленнями іншого суб'єкта правовідносин — особи, у якої виникло право на пенсію.

Пенсійні правовідносини в Україні

Водночас волевиявлення фізичної особи як елемент юридичного фактичного складу є вільним, тобто вона вправі виявити або не виявити свою волю — звертатися або не звертатися за призначенням пенсії. Щодо волевиявлення державного органу, то воно є обмеженим, адже цей орган призначає пенсію не на власний розсуд, а відповідно до норм закону. Якщо є всі підстави та умови для надання пенсійного забезпечення, а державний орган у цьому відмовляє, таке рішення підлягає скасуванню вищестоящим органом або судом.

З огляду на те, що чітке та однозначне закріплення юридичних фактів у правових нормах є запорукою їх правильного застосування на практиці, пропонується у законодавстві закріпити визначення понять «пенсійний вік», «втрата годувальника», «вислуга років».

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (статті 26, 30, 36) слово «умови» призначення пенсії слід замінити словом «підстави». У зв'язку з цим ст. 26 Закону повинна мати назву «Підстави призначення пенсії за віком», ст. 30 — «Підстави призначення пенсії по інвалідності», ст. 36 — «Підстави призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника».

Розділ 7

Зміст пенсійних правовідносин

Дослідження сутності та структури пенсійних правовідносин неможливе без розкриття їх змісту. Адже саме права та обов'язки, які складають зміст пенсійних правовідносин, є саме тим складовим елементом, завдяки якому правовідносини реалізуються.

Перш ніж приступити до визначення змісту пенсійних правовідносин варто дослідити, що вкладають у поняття «зміст правовідносин» вчені з теорії держави і права в сучасному розумінні. Слід наголосити, що і до сьогодні не вироблено єдиної теорії щодо змісту і структури, форми правовідносин. Досліджуючи різні концепції правовідносин, В. О. Кучинський цілком слушно зауважує, що якщо в оцінці таких елементів, як суб'єкти, об'єкти, суб'єктивні права і обов'язки сторін позиції вчених суттєво наблизились, то щодо змісту правовідносин вони мають полярний характер. Одні вважають, що змістом правовідносин є суб'єктивні права та обов'язки сторін, другі — що їх змістом може бути тільки реальна поведінка учасників, треті, які пішли шляхом компромісу, допускають, що суб'єктивні права і обов'язки — це юридичний зміст правовідносин, а реальна поведінка сторін — їх матеріальний зміст¹.

О. Ф. Скакун під змістом правовідносин розуміє юридичну взаємодію суб'єктів, яка визначає, формує поведінку через кореспондуючі один одному права та обов'язки заради задоволення їх інтересів². На думку Ю. І. Гревцова, змістом правових відносин є взаємодія їх сторін, форма яких, зазвичай, регламентована юридичним норма-

¹ *Кучинский В. А.* Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 21.

² *Скакун О. Ф.* Теория государства и права : учебник / Скакун О. Ф. — Х. : Консум : Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 378.

тивом; мета ж полягає у досягненні сторонами очікуваного і законного результату¹. У такому разі зміст як один з елементів у структурі правовідносин збігається з самим поняттям правовідносин, сформульованим цим же автором. Так, Ю. І. Гревцов правовідносини визначає як специфічну форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результату, передбаченого законом або такого, що не суперечить закону, а також іншим джерелам права².

Досить оригінальна думка щодо змісту правовідносин була сформульована С. С. Алексєєвим. Вчений стверджує, що у правовідносинах може бути виділений матеріальний і юридичний зміст. Юридичний зміст правовідносин — це суб'єктивні юридичні права та обов'язки, що виражають те специфічне, що властиве правовідносинам як особливій ідеологічній формі фактичних суспільних відносин³.

Матеріальний зміст правовідносин складається із дозволеної поведінки правомочної особи і необхідної поведінки правозобов'язаної особи, яка, в свою чергу, поділяється на позитивні дії, утримання від дій, перетерпіння⁴. Розмежування у правовідносинах юридичного і матеріального змісту дозволяє зрозуміти механізм впливу права на суспільне життя. Юридичний зміст — правовий засіб забезпечення, а нерідко і формування матеріального змісту⁵. Цього ж таки дуалістичного тлумачення змісту правовідносин дотримуються багато вчених, зокрема В. К. Бабаєв, який, вважаючи юридичним змістом правовідносин суб'єктивні права та юридичні обов'язки, зауважує, що в правовій літературі йдеться також про матеріальний зміст правовідносин, під яким мається на увазі фактична поведінка учасників, тобто самі дії чи бездіяльність, в яких реалізуються суб'єктивні права і обов'язки⁶.

¹ *Общая теория государства и права. Академический курс* : в 2 т. / [под ред. проф. М. Н. Марченко]. — Т. 2 : Теория права. — М. : Зерцало, 1998. — С. 280.

² Там само. — С. 279.

³ *Алексеев С. С. Общая теория права : учебник* — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Проспект, 2011. — (568 с.) С. 355.

⁴ Там само. — С. 355.

⁵ Там само. — С. 305.

⁶ *Теория государства и права : учебник* / [под редакцией В. К. Бабаева]. — М. : 2004. — С. 423.

Для того, щоб переконатися в правильності цієї точки зору чи, навпаки, заперечити її, треба дослідити саме поняття «суб'єктивні права» і «суб'єктивні обов'язки», а також етимологічне значення і співвідношення понять «відносини», «поведінка», «діяння», оскільки юристи часто застосовують той чи інший термін, не враховуючи його етимологічного значення, а отже, надаючи йому зовсім іншого розуміння.

Доцільно наголосити, що відносини передбачають певну поведінку суб'єктів, у нашому випадку — суб'єктів права, а поведінка як синонім діяння знаходить своє вираження в дії, бездіяльності, в тому числі перетерпінні (яке може бути як активною дією (відшкодування шкоди самим правопорушником), так і пасивним — бездіяльністю (перетерпіння накладення догани за порушення трудової дисципліни).

Отже, правовідносини — це регульоване нормами права діяння, що полягає в набутті та реалізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків його сторін.

Суб'єктивне право — це належна уповноваженому суб'єкту з метою задоволення його інтересів міра дозволеної поведінки, що забезпечується юридичними обов'язками інших осіб¹. Проте у визначенні С. С. Алексеева, як й інших авторів, які досліджували суб'єктивні права, чомусь ідеться про суб'єктивне право та юридичний обов'язок. А хіба суб'єктивне право не юридичне? Адже належне конкретній особі право є теж юридичним, оскільки межі цього суб'єктивного (належного конкретній особі) права визначаються межами об'єктивного права, тобто права, закріпленого в чинному законодавстві. І водночас юридичний обов'язок, який виникає за наявності конкретно визначених юридичних фактів, є одночасно і суб'єктивним обов'язком, оскільки він належить конкретно визначеному суб'єкту правовідносин. Отже, до юридичного змісту правовідносин як його елементи входять суб'єктивне юридичне право і суб'єктивний юридичний обов'язок.

С. С. Алексеев до структури суб'єктивного права включає: а) право вимоги (зміст якого полягає в праві вимагати виконання чи дотримання юридичного обов'язку); б) право на свої активні дії

¹ Алексеев С. С. Общая теория права. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — С. 114.

(зміст якого полягає в можливості особи самій здійснювати юридично значимі активні дії). Під юридично активними діями автор розуміє в цьому випадку дії, спрямовані на набуття, реалізацію тільки своїх прав, а не обов'язків; в) домагання (претензія) — це правомочність, виражена в можливості привести в дію апарат державного примусу проти зобов'язаної особи¹.

Така структура суб'єктивного права правомірна тільки в рамках правовідносин, а саме: у співвідношенні з кореспондуючими обов'язками, які належать зобов'язаній особі, тобто іншій особі щодо уповноваженої особи, яка виступає суб'єктом суб'єктивного юридичного права. І в цьому випадку суб'єктивне право віддзеркалює лише один елемент об'єктивного права — права, не відображаючи інших його елементів — обов'язків та відповідальності, які належать суб'єкту права. Отже, С. С. Алексєєв суб'єктивне право розглядає у вузькому розумінні слова — як елемент правовідносин.

О. Ф. Скакун стверджує, що структуру суб'єктивного права складають взаємопов'язані елементи — юридичні можливості (повноваження), які надаються суб'єкту². Автор, як й інші вчені, виділяє три істотні елементи суб'єктивного права: 1) право на свої дії (можливість особи чинити певні дії); 2) право на чужі дії (можливість вимагати від інших суб'єктів вчинення певних дій); 3) права на забезпечувальні дії держави (можливість звертатися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого юридичного права)³.

На думку А. М. Колодія, під суб'єктивним правом у вузькому значенні розуміється право (можливість певної поведінки) особи, передбачене правовою нормою. У загальному вигляді зміст будь-якого суб'єктивного права полягає в тому, що воно надає уповноваженому суб'єкту такі можливості: а) поводити себе певним чином (право на свої дії); б) вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії); в) звертатись до держави за захистом свого юридичного права (право на захист)⁴. Крім вузького розуміння,

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — С. 118, 119, 124.

² Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Скакун О. Ф. — Х. : Консум : Ун-т внутр. дел., 2000. — С. 381.

³ Там само. — С. 79.

⁴ Колодій А. М. Принципи права України / Колодій А. М. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 90.

А. М. Колодій вказує ще й на широке розуміння суб'єктивного права. Суб'єктивне право в широкому значенні — це все те, що впливає з правових норм (об'єктивного права) для його носія і характеризує його як суб'єкта права¹. Щоправда, далі автор не розвиває це положення і зосереджує увагу на аналізі суб'єктивного права у вузькому розумінні, тобто як прав, які належать конкретному суб'єкту. Якщо під суб'єктивним правом розуміти все те, що впливає з об'єктивного права для його носія та характеризує особу як суб'єкт права, то до юридичного суб'єктивного права слід віднести: юридичні суб'єктивні права, юридичні суб'єктивні обов'язки та юридичну суб'єктивну відповідальність.

На наш погляд, не можна у правовідносинах відмежовувати, поділяти, а тим паче протиставляти юридичний і матеріальний зміст. Якщо суб'єктивне право — це лише можливість певної поведінки: а) можливість особи самій здійснювати юридично значимі активні дії; б) право вимоги (зміст якого полягає в праві-можливості вимагати виконання чи дотримання юридичного обов'язку); в) право домагання (претензія) — це правомочність, виражена в можливості привести в дію апарат державного примусу проти зобов'язаної особи), то тоді виходить, що юридичний зміст правовідносин — це лише суб'єктивні юридичні права та обов'язки як можливість, а отже, юридичний зміст може існувати до правовідносин як взаємозв'язку між суб'єктами, це лише можливість чи необхідність такого взаємозв'язку. І дійсно, суб'єктивне право може існувати і до виникнення конкретних правовідносин. Так, наприклад, право на пенсійне забезпечення, саме як суб'єктивне право, виникає у особи за наявності певних юридичних фактів (настання пенсійного віку, інвалідності, факту втрати годувальника). Але реалізація цього суб'єктивного права, яка, як правило, залежить від волевиявлення особи, що набула цього суб'єктивного права, можлива лише у правовідносинах. Тому фактичний (матеріальний зміст) правовідносин є одночасно і юридичним змістом, бо саме в процесі конкретного правового зв'язку-поведінки і знаходять свою реалізацію суб'єктивні юридичні права та обов'язки, за межами пра-

¹ Колодій А. М. Принципи права України / Колодій А. М. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 96.

вовідносин як фактичного правового зв'язку між суб'єктами ці права та обов'язки є мертвими. Сам С. С. Алексеев завжди визнавав, що з методологічних позицій виділення у правовідносинах одночасно матеріального і юридичного змісту є умовним. «Зміст кожного явища єдиний», — зазначав він. С. С. Алексеев допускав, що точніше було б розглядати матеріальний і юридичний зміст правовідносин як його зміст «елементи» чи «сторони». Крім того, те, що називається матеріальним і юридичним змістом з філософських позицій само пов'язане як форма і зміст (юридична форма фактичних суспільних відносин, їх матеріального змісту). Поняття «юридичний зміст правовідносин», строго кажучи, означає зміст юридичної форми¹.

У цій праці С. С. Алексеев, розглядаючи співвідношення юридичного і матеріального змісту в правовідносинах, по суті, визнає неподільність змісту правовідносин. Матеріальний і юридичний зміст — це різні сторони чи стадії єдиного змісту, одна з яких виступає у вигляді можливості і необхідності (юридичний зміст), а друга — у вигляді дійсності (матеріальний зміст). Отже, матеріальний зміст являє собою реалізацію юридичного змісту правовідносин, втілення в життя, у фактичну поведінку тієї міри, яка визначена суб'єктивним правом і юридичним обов'язком. Звідси випливає, що названі сторони єдиного змісту правовідносин навряд чи можна розглядати як елементи і, відповідно, такі явища, з яких складається структура правовідносин².

Найбільш детально всі концепції і розуміння поняття, структури, форми та змісту правовідносин досліджено у монографії В. О. Кучинського³.

Слід наголосити, що правознавці дуже часто застосовують і вводять в обіг терміни («зміст», «структура», «склад» тощо) без вивчення їх етимологічного значення, тому як результат і виникають дискусії, оскільки кожен у той чи інший термін вкладає різне значення (сутність, праворозуміння). Яскравим прикладом такої дискусії і є

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс : в 2 т. — Свердловск, 1972. — Т. 1. — С. 303–304.

² Там само. — С. 376.

³ Кучинский В. А. Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 318.

різне тлумачення структури правовідносин, визначене С. С. Алексєєвим і Р. О. Халфіною. С. С. Алексєєв фактично ототожнює зміст і структуру правовідносин, стверджуючи, що правовідносини з простою структурою характеризуються тим, що їх зміст складається з одного права і одного обов'язку¹. На відміну від С. С. Алексєєва, Р. О. Халфіна до структури правовідносин включає, крім прав та обов'язків учасників правовідносин, реальну поведінку учасників правовідносин у співвідношенні з правами та обов'язками².

У Новому тлумачному словнику української мови зазначимо: склад — сукупність окремих частин, які утворюють що-небудь ціле³. Структура — взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова. Устрій, організація чого-небудь, форма⁴. Якщо розглядати структуру правовідносин як цілого, то, на думку В. О. Кучинського, до структури правовідносин входять чотири взаємопов'язаних і нерозривно взаємодіючих між собою елементи, в числі яких: 1) суб'єкти правовідносин; 2) суб'єктивні права і обов'язки сторін правовідносин; 3) об'єкти правовідносин; 4) реальна поведінка учасників (сторін) правовідносин з реалізації їх суб'єктивних прав і обов'язків. Саме визначена структура характеризує правовідносини як форму реалізації правових приписів. Водночас відсутність будь-якого з елементів структури правовідносин означало б втрату ним якості важливого засобу реалізації права⁵. Проте у такому разі, відповідно до наданого вищенаведеного етимологічного визначення складу і структури того чи іншого явища, ототожнюється структура і склад правовідносин. До складу правовідносин входять суб'єкти (сторони) правовідносин, об'єкт правовідносин, суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки, правові зв'язки між цими елементами складу і складають структуру правовідносин. Але, крім структури правовідносин у

¹ *Кучинский В. А.* Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 377.

² *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении / Халфина Р. О. — М., 1974. — С. 209–211.

³ *Новий* тлумачний словник української мови : в 4 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко]— К. : Аконтіт, 1998. — Т. 4. — С. 232.

⁴ Там само. — С. 432.

⁵ *Кучинский В. А.* Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 96.

цілому, є структура самого змісту правовідносин як його частини, до якої входять взаємопов'язані кореспондуючі один одному суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки. Крім того, В. О. Кучинський до структури правовідносин відносить реальну поведінку учасників (сторін) правовідносин з реалізації їх суб'єктивних прав і обов'язків. Проте реальна поведінка з реалізації суб'єктивних прав і обов'язків — це вже і є самі правовідносини.

І. М. Сирота під юридичним змістом правовідносин розуміє сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, якими наділені суб'єкти правовідносин¹.

З огляду на зазначене, під змістом правовідносин будемо розуміти суб'єктивні юридичні права та кореспондуючі їм суб'єктивні юридичні обов'язки, які виникають та реалізуються в результаті правового зв'язку між учасниками правовідносин.

Переходячи від загального до спеціального поняття змісту правовідносин з соціального забезпечення наголосимо, що автори в основу поняття поклали загальне визначення змісту правовідносин з конкретизацією його суб'єктного складу. Так, Г. В. Сулейманова зауважує, що змістом правовідносин є взаємні права і обов'язки сторін. Особливістю змісту правовідносин з соціального забезпечення є те, що одна сторона — фізична особа — має право вимагати надання їй того чи іншого виду забезпечення, а інша сторона, до якої звернена ця вимога, при наявності всіх передбачених законодавством умов, зобов'язана виконати цю вимогу².

Отже, під змістом пенсійних правовідносин слід розуміти юридичні суб'єктивні права та кореспондуючі їм юридичні суб'єктивні обов'язки сторін пенсійних правовідносин — особи, яка набуває право на пенсію, чи пенсіонера, і відповідного управління Пенсійного фонду України.

І все ж таки при дослідженні видів пенсійних правовідносин, які поділяються на матеріальні, процедурні та процесуальні, залежно від цілі, очікуваного результату, на які вони спрямовані, можна говорити про матеріальний зміст правовідносин — у пенсійних

¹ Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні: учебник [для юрид. спец. высших учеб. завед.] / Сирота І. М. — Х. : Одиссей, 2006. — С. 96.

² Сулейманова Г. В. Право соціального забезпечення : учебное пособие / Сулейманова Г. В. — Ростов н/Д : Феникс, 2003. — С. 33.

матеріальних правовідносинах результатом є надання певного виду пенсійного забезпечення (пенсії або грошового утримання), у пенсійних внутрішніх процедурних правовідносинах, які виникають між особою і відповідним управлінням Пенсійного фонду України щодо оформлення документів для призначення пенсії, з приводу винесення рішення про призначення, перерахунок пенсії або відмова у її призначенні. Крім цих внутрішніх пенсійних процедурних правовідносин, існують ще і зовнішні процедурні правовідносини, тісно пов'язані з пенсійними правовідносинами. Це правовідносини щодо встановлення певного юридичного факту (зовнішні процедурні правовідносини, які виникають у особи не з Пенсійним фондом, а з іншими органами щодо встановлення юридичних фактів, які мають значення для призначення чи перерахунку, переведення пенсії: між особою та органами РАГСу з приводу підтвердження факту перебування у шлюбі, віку, родинних зв'язків, МСЕК з приводу встановлення групи інвалідності тощо).

Процесуальні пенсійні відносини між особою та відповідним органом суду з приводу розгляду спору у сфері пенсійного забезпечення не можна також назвати пенсійними процесуальними відносинами, оскільки розгляд спорів, які виникають у сфері пенсійного забезпечення, розглядається в порядку адміністративного судочинства (ст.17 КАСУ)¹ і не належить до предмета галузі соціального забезпечення. Проте розгляд спорів між особою, що має право на пенсію, або пенсіонером та відповідним управлінням Пенсійного фонду України, що розглядаються самим Пенсійним фондом, слід віднести до пенсійних процесуальних відносин.

Отже, з усіх видів пенсійних правовідносин матеріальними є лише ті, які безпосередньо спрямовані на досягнення матеріального результату — призначення пенсії. Причому матеріальними вони є щодо очікуваного результату, а не тому, що вони реально, фактично існують у дійсності як фактична поведінка сторін, чи не тому, що юридичні права та обов'язки знайшли своє зовнішнє вираження в нормах права (джерелах права).

¹ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35–36. — Ст. 446.

Доцільно погодитися з думкою Н. Б. Болотіної, яка вважала, що матеріальні відносини, в яких реалізуються права та обов'язки суб'єктів щодо конкретного виду соціального захисту (в нашому випадку пенсійного забезпечення) є основними. Всі інші відносини мають обслуговуючий характер щодо матеріальних відносин. Змістом матеріальних відносин є права та обов'язки сторін щодо надання певного виду соціальної виплати або соціальної послуги громадянину¹.

У сфері соціального забезпечення, на думку С. М. Синчук, В. Я. Бурака, зміст матеріальних правовідносин, якими і є пенсійні правовідносини, становить суб'єктивне право фізичної особи на конкретний вид соціального забезпечення у встановленому законом розмірі та у визначені строки, а також обов'язок органу спеціальної компетенції прийняти рішення про їх надання чи про відмову уповноваженої державою установи здійснити цей вид забезпечення².

Дещо інакше трактує зміст пенсійних правовідносин М. М. Шумило, який наголошує на тому, що права та обов'язки суб'єктів пенсійних правовідносин варто розподіляти на основні права та обов'язки і супровідні права та обов'язки, причому для одного суб'єкта (пенсіонера) право є основним, а обов'язок супровідним, і навпаки, для іншого суб'єкта (органу спеціальної компетенції) право є супровідним, а обов'язок основним. Супровідними визнаються права і обов'язки тому, що вони тільки супроводжують основні права та обов'язки, вони виконують функцію супроводу реалізації основних прав та обов'язків. Якщо ці відносини відтворити у послідовності в часі, то вони матимуть такий вигляд: 1) виникає основне право суб'єкта, який претендує на пенсію (спеціальна правоздатність); 2) виникає супровідне право органу спеціальної компетенції (перевірка юридичних фактів, які дають право особі на отримання пенсії); 3) виникає супровідний обов'язок суб'єкта, який претендує на пенсію (надання органу спеціальної компетенції відповідним чином оформлених юридичних фактів, що підтверджують

¹ Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Болотіна Н. Б. — К.: Знання, 2005. — С. 173.

² Синчук С. М. Право соціального забезпечення України : навч. посіб. / С. М. Синчук, В. Я. Бурак ; за ред. С. М. Синчук. — К.: Т-во «Знання» : КОО, 2003. — С. 58.

спеціальну правоздатність); 4) основний обов'язок органу спеціальної компетенції (забезпечення реалізації спеціальної правоздатності). Тобто основне право — супровідне право — супровідний обов'язок — основний обов'язок. Без цих супровідних прав та супровідних обов'язків основні права та основні обов'язки у пенсійних правовідносинах не можуть реалізуватись. Для прикладу, у пенсіонера, який досяг пенсійного віку виникає основне право на пенсійне забезпечення. Під час звернення до органу спеціальної компетенції у цього органу виникає супровідне право вимагати від пенсіонера надати законодавчо визначені документи (правильно оформлені юридичні факти, юридично значущі обставини тощо). Для того, щоб реалізувати своє основне право, у пенсіонера виникає супровідний обов'язок надати необхідні документи до органу спеціальної компетенції. Якщо згідно із наданими документами підтверджується право особи на певний вид пенсії (його спеціальна правоздатність), то в органу спеціальної компетенції виникає основний обов'язок призначити пенсію. Якщо бути конкретним, то йдеться насамперед про зміст пенсійних процедурних правовідносин. Пенсійні матеріальні правовідносини складають виключно основні права та основні обов'язки¹. Але в такому разі доцільно вести мову не про зміст пенсійних правовідносин, а про їх структуру, тобто як пенсійні права та обов'язки співвідносяться один до одного.

Виникає запитання, чи можуть існувати суб'єктивні права і обов'язки до виникнення правовідносин? Вчені з теорії держави і права дають ствердну відповідь на це запитання.

Суб'єктивні права поділяються на абсолютні та відносні. Відносні суб'єктивні права — такі, яким протистоїть активний чи пасивний обов'язок певної особи чи кількох осіб, які виникають і реалізуються лише в рамках правовідносин; абсолютні — це коли суб'єктивному праву протистоїть загальний пасивний обов'язок невизначеного кола осіб. Правове регулювання суспільних відносин у такому разі відбувається без правовідносин, тобто без встановлення конкретних зв'язків між людьми².

¹ Шумило М. М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців : монографія / Шумило М. М. — К. : Ніка-Центр, 2010. — С. 165–166.

² Кучинский В. А. Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 54.

Пенсійні правовідносини в Україні

Не виключена можливість виділення суб'єктивних прав, які є своєрідною проміжною формою між відносними і абсолютними правами. Це такі суб'єктивні права, виникнення яких з правовідносинами не пов'язане, але які можуть бути реалізовані тільки в правовідносинах. Йдеться про такі, наприклад, права, як право на звернення за призначенням пенсії, право на отримання спадщини та ін. Такого роду суб'єктивні права існують ніби в потенційному стані й можуть бути реалізовані в правовідносинах лише за волею їх носів¹. І, дійсно, це так, суб'єктивне право на пенсію, яке, на відміну від об'єктивного чи так званого статутного права на пенсію (пенсійне забезпечення), закріпленого в нормах права і належного всім особам, виникає у конкретної особи і належить тільки цій особі за наявності визначених законом юридичних фактів (пенсійного віку — 60 років, інвалідності, втрати годувальника, необхідного страхового стажу, сплати страхових пенсійних внесків). Суб'єктивне право на пенсію є конкретно визначеним, оскільки належить конкретній особі. Але ця особа залежно саме від її волевиявлення може реалізувати це право вступаючи у пенсійні правовідносини з відповідним управлінням пенсійного фонду, а може і не реалізовувати його, отже, право на пенсію як суб'єктивне право може існувати і без правовідносин. Для реалізації цього матеріального суб'єктивного права особа має інші суб'єктивні права — процедурні й процесуальні, які мають самостійне значення: право на свої дії, що включає право на звернення із заявою до відповідного управління пенсійного фонду України про призначення, перерахунок, переведення або відмову від пенсії (пенсійного забезпечення); обирати порядок здійснення виплати пенсії; право на чужі дії, що включає право вимоги виконання відповідних дій від інших учасників правовідносин, зокрема вимагати призначення пенсії визначеного виду і розміру за наявності відповідних підстав, проведення перерахунку розміру пенсії у разі зміни страхового стажу, переведення з одного виду пенсії на інший; припинити виплату щомісячного довічного грошового утримання або пенсії. Ці процедурні права також існують реально, але їх реалі-

¹ *Кучинский В. А.* Современное учение о правовых отношениях / *Кучинский В. А.* — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 54.

зація також залежить від волевиявлення особи, яка має право на пенсію.

І, нарешті, існує суб'єктивне процесуальне право для забезпечення реалізації права на пенсію як можливість звертатися за захистом свого порушеного права на пенсійне забезпечення до відповідних органів.

Для виникнення правовідносин зовсім не досить встановити, персоніфікувати конкретних його учасників, визначити конкретний зміст правовідносин, а необхідний правовий зв'язок, тобто участь цих суб'єктів у правовідносинах, що полягає в реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, які є точною мірою можливої чи обов'язкової поведінки, в межах, встановлених об'єктивним правом — нормами права, які закріплюють права та обов'язки сторін, так звані статутні права та обов'язки. Для цього необхідне насамперед волевиявлення особи, в нашому випадку особи, яка має право на пенсію, без волевиявлення особи це право залишиться нереалізованим. І в цьому сенсі В. О. Кучинський цілком слушно зауважує, що юридична відмінність суб'єктивних прав і обов'язків від статутних, тобто тих, які містяться в правових нормах, не зводиться тільки до того, що перші є точною мірою можливої і необхідної поведінки в межах, встановлених другими. Не менш суттєве значення має відмінність між ними у вольовому змісті, у характері поєднання суспільних і особистих інтересів. Якщо в статутних правах і обов'язках (в правових нормах) втілена державна воля, спрямована на закріплення, забезпечення і розвиток досягнутої в суспільстві соціальної свободи, соціальних інтересів, то в суб'єктивних правах і обов'язках, що виникають і реалізуються в тій чи іншій залежності від волі окремих осіб, отримує своє відображення і захист також інтерес конкретної особи¹.

У будь-яких правовідносинах реально присутні, отримують своє вираження, хоча і в різних співвідношеннях, воля держави (закріплена в правових нормах, у рамках яких виникають і реалізуються правовідносини) і воля учасників правовідносин, що виявляється у підставах виникнення і змісті їх суб'єктивних прав і обов'язків².

¹ *Кучинський В. А.* Современное учение о правовых отношениях / Кучинский В. А. — М. : Интегралполиграф, 2008. — С. 59.

² Там само. — С. 64.

Пенсійні правовідносини в Україні

Проте підкреслимо, що в пенсійних правовідносинах воля учасників правовідносин виявляється не в підставах виникнення цих правовідносин, оскільки підставами для виникнення їх можуть слугувати юридичні факти, які ніяк не залежать від волі сторін правовідносин (настання пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника), і не в змісті правовідносин як сукупності юридичних суб'єктивних прав і обов'язків, а в бажанні реалізувати та реалізації цих прав та обов'язків. Водночас наголосимо, що в окремих випадках реалізація змісту пенсійних правовідносин може відбуватися і без волі особи, яка має право на пенсію. Так, наприклад, реалізація права на пенсію неповнолітньої дитини у разі втрати годувальника, права на пенсію душевнохворої людини, у якої є необхідний страховий стаж для призначення пенсії, відбувається без її участі, у такому разі їх права представляють законні представники — опікуни чи піклувальники, близькі родичі.

Цілком погоджуємось з викладеною в літературі думкою, що набуті внаслідок конкретних правовідносин різними конкретними суб'єктами різноманітні індивідуальні, тільки їм належні, конкретно визначені суб'єктивні права і суб'єктивні юридичні обов'язки не слід змішувати з абстрактно загальними правовими властивостями і характеристиками абстрактного суб'єкта об'єктивного права і абстрактного суб'єкта абстрактних правовідносин¹. Як правильно наголошує В. О. Кучинський, суб'єктивне право — справді точна міра можливої поведінки, яка передбачає співрозмірність, порівняння як з іншими суб'єктивними правами, так і точне визначення його обсягу в межах, рамках, передбачених об'єктивним правом. Така співрозмірність знаходить своє виявлення у взаємозумовленості суб'єктивного права певної особи і права, що є елементом правового статусу (відповідного статутного права), що відіграє роль шкали, в межах якої суб'єктивні права варіюються².

Проте оскільки пенсійні суб'єктивні права та обов'язки встановлюються та існують в межах, визначених об'єктивним правом (статутними правами і обов'язками), то є сенс розглянути ці статутні права,

¹ *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства : учебник для юрид. факультетов. — М. : 2000. — С. 505.

² *Кучинский В. А.* Цит. праця. — С. 149.

тобто межі, в яких встановлюються суб'єктивні права і обов'язки, і таким чином визначити можливі суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки сторін пенсійних правовідносин. А це потребує звернення до аналізу нормативно-правових актів.

Слід наголосити, що комплекс прав та обов'язків особи, яка має право на пенсію, або пенсіонера та відповідного управління Пенсійного фонду саме щодо особи, яка має право на пенсію, на жаль, чітко не визначений у нормативно-правових актах, а розпошений по багатьох із них, що, звичайно, не сприяє реалізації особою свого суб'єктивного права на пенсію. Частина цих прав міститься в основному спеціальному Законі «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», у постанові Пенсійного фонду України «Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 25 листопада 2005 р. № 22-1 та інших нормативних актах. Деякі з прав пенсіонера можна виокремити із ст. 16 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», водночас наголосимо, що права пенсіонера неідентичні правам застрахованої особи. Відповідно до цієї статті до прав пенсіонера належить: право обирати порядок здійснення пенсійних виплат; право оскаржувати в установленому законодавством порядку дії страхувальника, виконавчих органів Пенсійного фонду, їх посадових осіб та інших суб'єктів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; право на отримання пенсійних виплат на умовах і в порядку, передбачених цим Законом.

У ст. 36 Конституції України закріплено право кожного на соціальний захист, який включає право на пенсійне забезпечення, яке, в свою чергу, на сьогодні включає право на пенсію за видами: за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника. Проте ст. 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» закріплює право громадян не на пенсійне забезпечення, а право на отримання пенсій, але отримання пенсій є одним із прав у системі прав на пенсійне забезпечення, адже для отримання пенсій треба сторонам правовідносин здійснити низку процедурних прав та обов'язків, які закріплені чи мають бути закріплені в об'єктивному праві й стають суб'єктивними лише за наявності відповідних юри-

Пенсійні правовідносини в Україні

дичних фактів. Право на пенсію, на нашу думку, включає низку інших прав: право на звернення за призначенням чи перерахунком пенсії, право вибору пенсії, право на призначення або перерахунок раніше призначеної пенсії, право на отримання пенсії, право на переведення з одного виду пенсії на інший вид пенсії, право на припинення виплати пенсії, право на поновлення виплати раніше призначеної пенсії, право на виплату неодержаної пенсії, право на відмову від пенсії.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» право на отримання пенсій та соціальних послуг із солідарної системи мають:

1) громадяни України, які застраховані згідно з цим Законом та досягли встановленого цим Законом пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб — члени їхніх сімей, зазначені у ст. 36 цього Закону, та інші особи, передбачені цим Законом;

2) особи, яким до дня набрання чинності цим Законом була призначена пенсія відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України «Про пенсійне забезпечення» — за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених цим Законом, — члени їхніх сімей.

Право на отримання довічної пенсії та одноразової виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування мають застраховані особи і члени їхніх сімей та/або спадкоємці на умовах та в порядку, визначених цим Законом.

Особи, які не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, але добровільно сплачували страхові внески в порядку та розмірах, встановлених законом, до солідарної системи та/або накопичувальної системи пенсійного страхування, мають право на умовах, визначених цим Законом, на отримання пенсії і соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду та/

або отримання довічної пенсії чи одноразової виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на отримання пенсійних виплат і соціальних послуг із системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування нарівні з громадянами України на умовах та в порядку, передбачених цим Законом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Проте, як уже зазначалося, для того, щоб реалізувати це право, слід здійснити ряд процедурних прав та обов'язків сторонам пенсійних правовідносин. Ці процедурні права і обов'язки можна виокремити із контексту нормативно-правових актів.

Згідно зі ст. 44 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсіонер має право на звернення за призначенням (перерахунком) пенсії. Заява про призначення (перерахунок) пенсії та необхідні документи подаються до територіального органу Пенсійного фонду або до уповноваженого ним органу чи уповноваженій особі в порядку, визначеному правлінням Пенсійного фонду за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики, особисто або через представника, який діє на підставі виданої йому довіреності, посвідченої нотаріально. Заява про призначення пенсії за віком може бути подана застрахованою особою не раніше ніж за місяць до досягнення пенсійного віку.

Ці питання про подання заяви про призначення пенсії дещо конкретизовані у Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затвердженому відповідною постановою Пенсійного фонду України від 25 листопада 2005 р. № 22-1. Заява про призначення пенсії працюючим громадянам і членам їх сімей (у зв'язку з втратою годувальника) та про відстрочку часу її призначення, відповідно до Закону, подається працівником (членом його сім'ї у зв'язку з втратою годувальника) до управління Пенсійного фонду України у районах, містах і районах у містах (далі — орган, що призначає пенсію) через уповноважену

Пенсійні правовідносини в Україні

посадову особу підприємства, установи, організації (далі — посадова особа).

Заява про призначення пенсії непрацюючим громадянам і членам їх сімей подається заявником особисто безпосередньо до органу, що призначає пенсію, за місцем проживання (реєстрації) або законним представником відповідно до законодавства за місцем проживання (реєстрації) заявника.

У разі якщо особа, якій призначається пенсія, є неповнолітньою або недієздатною, заява подається батьками або опікунами (піклувальниками) за місцем їх проживання (реєстрації).

Заява про переведення з одного виду пенсії на інший, про перерахунок пенсії подається до органу, що призначає пенсію, заявником за місцем проживання (реєстрації), а при необхідності — його законним представником (батьки або опікун (піклувальник) за місцем проживання (реєстрації) представника.

Заява про припинення виплати пенсії у зв'язку з виїздом за кордон, поновлення виплати раніше призначеної пенсії, про виплату частини пенсії на непрацездатних членів сім'ї особи, яка перебуває на повному державному утриманні тощо, подається пенсіонером (опікуном, піклувальником) особисто до органу, що призначає пенсію, за місцем проживання (реєстрації). Водночас у заяві про виплату частини пенсії непрацездатним членам сім'ї особи, яка знаходиться на повному державному утриманні, вказується адреса одержувача цієї частини пенсії.

Заява про виплату недоодержаної пенсії у зв'язку зі смертю пенсіонера подається одержувачем до органів, що призначають пенсію, за місцем перебування на обліку померлого пенсіонера.

Заяву до органу, що призначає пенсію, про запит пенсійної справи особи, яка потребує опіки (піклування), якій опікун (піклувальник) не призначений і яка перебуває на довготривалому лікуванні у відповідному закладі, надає адміністрація цього закладу.

Заява на запит пенсійної справи за новим місцем проживання подається пенсіонером до органу, що призначає пенсію, за новим місцем проживання (реєстрації).

Звернення за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію, але не раніше, ніж за місяць до досягнення пенсійного віку.

Пенсії за віком і по інвалідності призначаються незалежно від того, припинена робота на час звернення за пенсією чи продовжується.

Днем звернення за пенсією вважається день приймання органом, що призначає пенсію, заяви про призначення, перерахунок, відновлення або переведення з одного виду пенсії на інший.

Якщо заява пересилається поштою (крім випадків призначення (поновлення) пенсій), днем звернення за пенсією вважається дата, що зазначена на поштовому штампелі місця відправлення заяви.

У разі якщо до заяви про призначення, відновлення пенсії додані не всі необхідні документи, орган, що призначає пенсію, письмово повідомляє заявника про те, які документи слід подати додатково, про що в заяві про призначення пенсії робиться відповідний запис. Якщо вони будуть подані не пізніше трьох місяців із дня повідомлення про необхідність подання додаткових документів, то днем звернення за пенсією вважається день приймання заяви про призначення пенсії або дата, зазначена на поштовому штампелі місця відправлення заяви.

Якщо документи, які слід подати додатково, протягом трьох місяців не подано, пенсія за згодою особи призначається, відновлюється за наявними документами. У подальшому при надходженні додаткових документів пенсія перераховується зі строків, передбачених п. 4 ст. 45 Закону.

Днем звернення за перерахунком пенсії, переведенням з одного виду пенсії на інший вважається день приймання органом, що призначає пенсію, заяви з усіма необхідними документами. Згідно зі ст.45 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія призначається саме з дня звернення за пенсією, крім тих випадків, коли пенсія призначається з більш раннього строку. Наприклад, пенсія за віком призначається з дня, що настає за днем досягнення пенсійного віку, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня досягнення особою пенсійного віку. Пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня встановлення інвалідності. Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається з дня, що настає за днем смерті годувальника, якщо звернення про призначення такого

Пенсійні правовідносини в Україні

виду пенсії надійшло протягом 12 місяців з дня смерті годувальника. Переведення з одного виду пенсії на інший здійснюється з дня подання заяви на підставі документів про страховий стаж, заробітну плату (дохід) та інших документів, що знаходяться на час переведення з одного виду пенсії на інший у пенсійній справі, а також додаткових документів, одержаних органами Пенсійного фонду.

Особам, які одержують пенсії від інших органів і набули право на пенсію, яка призначається органами Пенсійного фонду, пенсія призначається з дня звернення з урахуванням п. 5 Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». У такому самому порядку призначається пенсія відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» особам, які одержують пенсію, призначену органами Пенсійного фонду, за іншими законами.

Відповідно до ст. 10 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» особа має право вибору пенсійних виплат. Особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), призначається один із цих видів пенсії за її вибором. Особі, яка має право на довічну пенсію, призначається один з видів довічної пенсії за її вибором.

Згідно зі ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» особа, що отримує пенсію (пенсіонер) має право на індексацію та перерахунок пенсії у зв'язку із збільшенням середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки України, прожиткового мінімуму та страхового стажу.

У цьому ж таки Законі (ст. 46) закріплено право пенсіонера на виплату пенсії за минулий час. Нараховані суми пенсії, на виплату яких пенсіонер мав право, але не отримав своєчасно з власної вини, виплачуються за минулий час, але не більше ніж за три роки до дня звернення за отриманням пенсії. У такому разі частина суми неотриманої пенсії, але не більш як за 12 місяців, виплачується одночасно, а решта суми виплачується щомісяця рівними частинами, що не перевищують місячного розміру пенсії. Нараховані суми пенсії, не отримані з вини органу, що призначає і виплачує пенсію, виплачуються за минулий час без обмеження будь-яким строком з нарахуванням компенсації втрати частини доходів. Компенсація втрати

частини пенсії у зв'язку з порушенням строків її виплати пенсіонерам здійснюється згідно із законом.

Також передбачено право на виплату пенсії у зв'язку з виїздом за кордон. У разі виїзду пенсіонера на постійне місце проживання за кордон пенсія, призначена в Україні, за заявою пенсіонера може бути виплачена йому за шість місяців наперед перед від'їздом, рахуючи з місяця, що настає за місяцем зняття з обліку за місцем постійного проживання (ст. 51).

Одним із суб'єктивних прав є право домагання, яке полягає у зверненні до державних органів, у разі порушення прав, а отже, і невиконання обов'язків стороною правовідносин. Водночас виникають процесуальні пенсійні правовідносини (між особою та органами Пенсійного фонду України, який вирішує спір), або процесуальні відносини з адміністративного судочинства щодо вирішення спору з пенсійного забезпечення. Об'єктивно це право впливає із ст. 23 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», яка передбачає, що спори, що виникають із правовідносин за цим Законом, вирішуються органами Пенсійного фонду та в судовому порядку, та ст.107 Закону, згідно з якою Пенсійний фонд, його органи та посадові особи за шкоду, заподіяну особам внаслідок несвоєчасного або неповного надання соціальних послуг, призначення (перерахунку) та виплати пенсій, передбачених цим Законом, а також за невиконання або неналежне виконання ними обов'язків з адміністративного управління Накопичувальним фондом несуть відповідальність згідно із законом.

Відповідно, орган, що призначає пенсію, має певні юридичні обов'язки, які при виникненні пенсійних правовідносин стають суб'єктивними юридичними обов'язками органу, що призначає пенсію, тобто належними саме цьому органу і щодо конкретної особи, якій призначається пенсія.

Так, орган, що призначає пенсію зобов'язаний:

- надати роз'яснення підприємствам, установам, організаціям та особам з питань призначення та виплати пенсій;
- у разі необхідності — бланки документів;
- допомогу особам, зазначеним у п. 2 Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне

Пенсійні правовідносини в Україні

пенсійне страхування», щодо одержання відсутніх документів для призначення пенсії;

— прийняти заяву про переведення з одного виду пенсії на інший, про перерахунок пенсії й поновлення виплати раніше призначеної пенсії за наявності в особи всіх необхідних документів;

— розглянути питання про призначення пенсії, відстрочку часу її призначення, перерахунок та відновлення виплати раніше призначеної пенсії, а також про переведення з одного виду пенсії на інший у разі звернення особи з відповідною заявою.

При прийманні документів орган, що призначає пенсію, зобов'язаний:

а) перевірити правильність оформлення заяви й подання про призначення пенсії, відповідність викладених у них відомостей про особу даним паспорта та документам про стаж;

б) здійснювати попередню правову експертизу змісту і належного оформлення представлених документів;

в) перевірити правильність копій відповідних документів, зафіксувати й засвідчити виявлені розходження.

Згідно з п. 39 постанови Пенсійного фонду України «Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» не пізніше 10 днів після надходження заяви з необхідними для призначення, перерахунку, переведення з одного виду пенсії на інший та поновлення раніше призначеної пенсії документами орган, що призначає пенсію, повинен розглянути подані документи та прийняти рішення щодо призначення, перерахунку, переведення з одного виду пенсії на інший та поновлення раніше призначеної пенсії без урахування періоду, за який відсутня інформація про сплату страхових внесків до Пенсійного фонду України. Після надходження даних про сплату страхових внесків провести перерахунок пенсії з урахуванням цього періоду з моменту призначення пенсії. Слід наголосити, що на відміну від обов'язку призначити пенсію, здійснити її перерахунок у зв'язку із збільшенням трудового стажу, обов'язок здійснити перерахунок пенсії у зв'язку із збільшенням середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки України, та збільшенням прожиткового мінімуму виникає в наявних право-

відносинах без подання відповідної заяви від пенсіонера, тобто його волевиявлення ніби презюмується. Аналогічно без подання заяви пенсіонера здійснюється й індексація у зв'язку з інфляцією пенсії, призначеної пенсіонеру.

Не пізніше 10 днів після винесення рішення орган, що призначає пенсію, зобов'язаний видати або направити адміністрації або особі повідомлення про призначення, відмову в призначенні, перерахунок, переведенні з одного виду пенсії на інший із зазначенням причин відмови та порядку його оскарження.

Орган, що призначає пенсію, зобов'язаний провести виплату пенсії не пізніше одного місяця з дня прийняття рішення про призначення, перерахунок, переведення з одного виду пенсії на інший та про поновлення пенсії.

Згідно з п. 45 Порядку документом, який підтверджує призначення особі пенсії, є пенсійне посвідчення, що видається органом, що призначає пенсію, відповідно до Порядку обліку, зберігання, оформлення та видачі пенсійних посвідчень у Пенсійному фонді України та його органах, затвердженого постановою Правління Пенсійного фонду від 25 березня 2004 р. № 4-1, зареєстрованого у Міністерстві юстиції 6 квітня 2004 р. за № 427/9026 (із змінами).

У разі звернення пенсіонера орган, що призначає пенсію, зобов'язаний видати виписку з розпорядження про призначення (перерахунок) пенсії з інформацією про періоди страхового стажу та заробітної плати (доходу), яка врахована при розрахунку пенсії.

Згідно зі ст. 22 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» органи Пенсійного фонду повинні дотримуватися вимог, передбачених законодавством про інформацію. Зокрема, відомості, що містяться в системі персоніфікованого обліку, використовуються виконавчими органами Пенсійного фонду для: підтвердження участі застрахованої особи в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; обчислення страхових внесків; визначення права застрахованої особи або членів її сім'ї на отримання пенсійних виплат згідно з цим Законом; визначення розміру, перерахунку та індексації пенсійних виплат, передбачених цим Законом; надання застрахованій особі на її вимогу або у випадках, передбачених цим Законом; надання страховим організаціям, які здійснюють страхування довічних пенсій; надання

Пенсійні правовідносини в Україні

аудитору, який, відповідно до цього Закону, здійснює аудит Накопичувального фонду.

Надання органами Пенсійного фонду відомостей, що містяться в системі персоніфікованого обліку, іншим юридичним і фізичним особам, крім органів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та перелічених у ч. 2 ст. 22 Закону, допускається лише за рішенням суду у випадках, передбачених законом. Пенсійний фонд забезпечує комплекс організаційних та технічних заходів, спрямованих на захист відомостей, що містяться в системі персоніфікованого обліку, в тому числі забезпечує обмеження кола службових осіб, які в силу своїх службових обов'язків мають доступ до відомостей, що містяться в системі персоніфікованого обліку.

Особи, які мають доступ або користуються відомостями, що містяться в системі персоніфікованого обліку, за незаконне розголошення цих відомостей несуть відповідальність згідно із законом.

Орган, що призначає пенсію, має право згідно з п. 38 «Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» вимагати від підприємств, установ та організацій, фізичних осіб дооформлення в тримісячний термін з дня подання заяви, прийнятих і подання додаткових документів, а також перевіряти в необхідних випадках обґрунтованість їх видачі.

Згідно зі ст. 49 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» органи Пенсійного фонду можуть припинити або поновити виплату пенсій за своїм рішенням або рішенням суду. Так, виплата пенсії за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду або за рішенням суду припиняється: якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості; у разі смерті пенсіонера; у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд; в інших випадках, передбачених законом. Поновлення виплати пенсії здійснюється за рішенням територіального органу Пенсійного фонду протягом 10 днів після з'ясування обставин та наявності умов для відновлення її виплати.

Відповідно до ст. 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» органи Пенсійного фонду мають право на утримання надміру виплачених сум пенсій. Суми пенсій,

виплачені надміру внаслідок зловживань з боку пенсіонера або подання страхувальником недостовірних даних, можуть бути повернуті пенсіонером добровільно або стягуються на підставі рішень територіальних органів Пенсійного фонду чи в судовому порядку. Органи Пенсійного фонду мають право на відрахування з пенсії, які провадяться в установленому законом порядку на підставі судових рішень, ухвал, постанов і вироків (щодо майнових стягнень), виконавчих написів нотаріусів та інших рішень і постанов, виконання яких відповідно до закону провадиться в порядку, встановленому для виконання судових рішень.

Деякі повноваження (права та обов'язки Пенсійного фонду щодо іншої сторони пенсійних правовідносин — пенсіонера) передбачені й у Положенні про Пенсійний фонд України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. Пенсійний фонд України відповідно до покладених на нього завдань здійснює, крім тих, що стосуються соціального пенсійного страхування, повноваження, що безпосередньо впливають на забезпечення реалізації суб'єктивного права на пенсію кожним громадянином України. До таких повноважень, зокрема, належать:

- забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання та інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством;

- надання страхувальникам та застрахованим особам інформації, визначеної законодавством;

- вжиття, відповідно до законодавства та міжнародних договорів України, заходів до переказування пенсій громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, та виплати пенсій пенсіонерам іноземних держав, які постійно проживають в Україні;

- надання роз'яснень з питань застосування законодавства про збір та ведення обліку єдиного внеску та разом із Міністерством — з питань призначення, перерахунку та виплати пенсій;

- організація розгляду звернень громадян з питань, пов'язаних із діяльністю Пенсійного фонду України;

- забезпечення у межах повноважень реалізації державної політики щодо державної таємниці та інформації з обмеженим досту-

Пенсійні правовідносини в Україні

пом, контролю за її збереженням в апараті Пенсійного фонду України.

Особи, які виходять на пенсію, або пенсіонери мають, відповідно, також кореспондуючі правам органів Пенсійного фонду обов'язки, а також інші обов'язки: пред'являти свідоцтво про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування на вимогу посадових осіб органів Пенсійного фонду; надавати на вимогу органів Пенсійного фонду документи, що засвідчують відомості, які є чи мають бути занесені до персональної облікової картки та мають значення для справи; повідомляти органи Пенсійного фонду про зміну даних, що містяться в персональній обліковій картці, про виїзд за кордон та про зміну статусу пенсіонера як застрахованої особи (наприклад, про розірвання трудового договору особою, що перебуває на пенсії і одночасно працювала, або навпаки, особа, яка отримує пенсію і ніде не працювала, вирішила укласти трудовий договір і знову стала застрахованою особою), виконувати інші обов'язки, передбачені Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та іншими нормативно-правовими актами.

Але слід наголосити, що ці права та обов'язки сторін пенсійних правовідносин не закріплені системно текстуально як права та обов'язки в законі, а також інших нормативно-правових актах, їх можна виокремити як права і обов'язки з різних нормативно-правових актів саме шляхом контекстуального тлумачення норм. Це, звичайно, аж ніяк не сприяє реалізації суб'єктивного права осіб на пенсійне забезпечення.

Ще раз зауважимо, що зовсім не випадково тут названо права і обов'язки сторін пенсійного забезпечення, передбачені чинним законодавством. Адже межі суб'єктивних прав і обов'язків сторін пенсійних правовідносин визначаються саме нормами об'єктивного права.

Слід наголосити, що після пенсійної реформи, на превеликий жаль, ці межі набуття суб'єктивних прав на пенсію змінилися, що значно погіршило реалізацію суб'єктивного права на пенсію як тими особами, які виходять на пенсію після прийняття Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р., так і особами, які є

пенсіонерами, пропрацювали після виходу на пенсію два роки і хочуть здійснити перерахунок пенсії у зв'язку зі збільшенням страхового стажу. Йдеться про юридичні факти як підстави виникнення пенсійних правовідносин, а саме: збільшення страхового (трудового) стажу на десять років: для жінок з 20 до 30 років, для чоловіків — з 25 до 35 років для призначення тієї само мінімальної пенсії, на яку вони мали право відповідно до раніше чинної редакції ч. 1 ст. 28 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» за наявності стажу відповідно 20 і 25 років. Нині Законом України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. передбачено внесення змін до абзацу першого та другого ч. 1 ст. 28 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», згідно з якими «мінімальний розмір пенсії за віком з урахуванням збільшення пенсії, передбаченого абзацом другим частини першої, за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу, встановлюється у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 відсоток розміру пенсії, обчисленої відповідно до статті 27 цього Закону, але не більш як на 1 відсоток мінімального розміру пенсії за віком, зазначеного в абзаці першому ч.1 ст. 28 Закону». Це означає, що для призначення мінімальної пенсії працівникові вже треба пропрацювати не 20 років для жінок і 25 для чоловіків, а відповідно 30 і 35 років. Крім того, згідно з новою редакцією ст. 28 Закону право на збільшення на 1 відсоток розміру пенсії, обчисленої відповідно до ст. 27 Закону, але не більше як 1 відсоток мінімальної пенсії за віком виникає у жінок не після 20, а після 30 років страхового стажу, а у чоловіків не після 25, а після 35 років страхового стажу. Отже, пенсії для осіб, які виходять на пенсію зараз, зменшено на 10 відсотків мінімальної пенсії за віком тільки за рахунок збільшення пенсійного віку для отримання пенсійного забезпечення.

Це є порушенням не лише ч. 2 ст. 22 Конституції України, а й порушенням принципу рівності перед законом, закріпленим у ст. 24 цієї ж Конституції. Тому доцільно відмовитися від збільшення на 10 років для жінок і чоловіків тривалості страхового стажу, який дає право на мінімальну пенсію.

Наступною підставою, яка віддаляє настання суб'єктивного права на пенсію для жінок, є збільшення пенсійного віку для жінок на 5 років, тобто суб'єктивне право на пенсію настає у них не в 55, а в 60 років.

Значно погіршився і порядок обрахунку пенсії. Одним із головних показників при обрахунку пенсії є середня заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки України. І якщо раніше відповідно до попередньої редакції ч. 2 ст. 40 Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» як показник при обрахунку пенсії бралася середня заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки України, за календарний рік, що передує року звернення за призначенням пенсії, то зараз відповідно до Закону «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р., яким внесено зміни до ч. 2 ст. 40 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та до багатьох інших спеціальних законів, при обрахунку пенсії як показник береться середня заробітна плата (дохід) у середньому на одну застраховану особу в цілому в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії. У зв'язку з підвищенням мінімальної заробітної плати щороку, показник середньої заробітної плати (доходу), взятий не за попередній рік, а за три попередніх календарних роки значно знизить розмір нарахованої пенсії. У зв'язку з цим доцільно внести зміни до ч. 2 ст. 40 Закону України, де передбачити, що «Зс — середня заробітна плата (дохід) у середньому на одну застраховану особу в цілому в Україні, з якої сплачено страхові внески, за календарний рік, що передує року звернення за призначенням пенсії».

Відповідно, викликають зауваження і норми, які регулюють перерахунок пенсії. Так, відповідно до п. 4 ст. 42 Закону «у разі якщо застрахована особа після призначення пенсії продовжувала працювати, перерахунок пенсії проводиться з урахуванням не менш як 24 місяців страхового стажу після призначення (попереднього перерахунку) пенсії незалежно від перерв у роботі. Перерахунок пенсії проводиться із заробітної плати (доходу), з якої обчислена пенсія». Видається несправедливим здійснювати перерахунок пенсії без врахування заробітної плати за 24 місяці страхового стажу, з якої спла-

чувалися страхові внески, оскільки пенсія в такому разі буде, як правило, меншою. Правда, в ч. 2 п. 4 ст. 42 Закону закріплено, що за бажанням пенсіонера перерахунок пенсії проводиться із заробітної плати за періоди страхового стажу, зазначені в ч. 1 ст. 40 цього Закону. Але виникає запитання, чи знають закон особи пенсійного віку, щоб виявити таке бажання і чи завжди запитає про таке бажання інспектор? Частина 1 ст. 40 Закону передбачає, що «для обчислення пенсії враховується заробітна плата (дохід) за весь період страхового стажу починаючи з 1 липня 2000 року. За бажанням пенсіонера та за умови підтвердження довідки про заробітну плату первинними документами у період до 1 січня 2016 року або в разі, якщо страховий стаж починаючи з 1 липня 2000 року становить менше 60 місяців, для обчислення пенсії також враховується заробітна плата (дохід) за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд до 1 липня 2000 року незалежно від перерв». На наш погляд, це повинно бути загальне правило, а винятком повинна бути норма, що «за бажанням пенсіонера перерахунок пенсії проводиться із заробітної плати (доходу), з якої обчислена пенсія».

Знову ж таки, п. 4 ст. 42 Закону передбачає, що перерахунок пенсії здійснюється із застосуванням показника середньої заробітної плати (доходу), який враховувався під час призначення (попереднього перерахунку) пенсії, тобто показник середньої заробітної плати (доходу) за рік чи навіть, що гірше, за три роки, які передують року звернення за перерахунком пенсії, застосовано не буде. Особа, яка працювала та із заробітної плати якої відраховувались страхові пенсійні внески, повинна мати право при перерахунку пенсії на застосування показника середньої заробітної плати за рік, що передує року звернення за перерахунком пенсії. Тому п. 4 ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» потребує внесення відповідних змін.

Висловлені пропозиції щодо удосконалення призначення та перерахунку пенсії сприятимуть удосконаленню закону та забезпеченню недоторканності пенсійних прав громадян, гарантованих Конституцією та чинним законодавством України.

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Сутність, генеза та поняття пенсійних правовідносин	5
Розділ 2. Принципи правового регулювання пенсійних відносин	56
Розділ 3. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних правовідносин	74
Розділ 4. Суб'єкти пенсійних правовідносин	110
Розділ 5. Об'єкт пенсійних правовідносин	139
Розділ 6. Підстави виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі	186
<i>6.1. Загальна характеристика юридичних фактів у механізмі правового регулювання пенсійних відносин</i>	186
<i>6.2. Підстави виникнення пенсійних правовідносин</i>	203
<i>6.3. Юридичні факти, що зумовлюють зміну та припинення пенсійних правовідносин</i>	237
Розділ 7. Зміст пенсійних правовідносин	245

Наукове видання

ХУТОРЯН Наталія Миколаївна
СІМУТІНА Яна Володимирівна
СТАДНИК Микола Петрович
ШИРАНТ Алла Анатоліївна
ШУМИЛО Михайло Миколайович

Пенсійні правовідносини в Україні

Монографія

Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*
Редактор *С. І. Березинська*

Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 16,04. Обл.-вид. арк. 13,75.
Наклад 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»

01103, м. Київ, вул. Кіквідзе, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел./факс (044) 278-02-23
E-mail: yurdumka@ukr.net
www.yurdumka.com

Віддруковано у видавничо-друкарському комплексі
Університету «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 424-40-69
Свідоцтво ДК № 405 від 06.04.2001
ТзОВ «Талком»
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013